

ZBORNIK

idrijski razgledi

XXIX - XXXI

1984
1985
1986

Idrija 1986
Izdal Mestni muzej

V prejšnji številki je prišlo do napačne označbe Zbornika Idrijski razgledi. Zaradi nesporazuma se je zapisala številka 23/85, vsi drugi podatki so verodostojni. Dosedaj je izšlo enaintrideset letnikov, žal v zadnjih nekaj letih dokaj neredno in z dvojnimi ali celo trojnimi številkami. S to številko smo ujeli korak s časom in v prihodnje upamo, da bo zbornik redno izhajal. Predvsem zaradi izdatnejše denarne in materialne podpore širše družbene skupnosti.

Uredniški odbor:

Jože Bavcon, Jurij Bavdaž, Samo Bevk, Jože Čar, Jože Janež, Franjo Jereb, Janez Kavčič, Ivana Leskovec, Jože Pfeifer, Rudi Skočir, Filip Šemrl in Milan Trušnovec

Glavni urednik: Jože Čar

Odgovorni urednik: Samo Bevk

Tehnična urednika: Franjo Jereb in Rudi Skočir

Lektor: Slavica Bric

Naslov: Idrijski razgledi, 65280 IDRIJA, p. p. 11
Tekoči račun pri SDK Idrija št. 52020-603-30832

Grafična izvedba: Franjo Jereb

Naklada: 1000 izvodov

Idrija 1986

P

489

29/31. 1984/86

67 16.489/1986

V Zborniku Idrijski razgledi so tokrat objavljena predvsem predavanja »Muzejskih večerov«, ki jih že od septembra 1984. leta prireja idrijski Mestni muzej. »Muzejski večeri« so različna predavanja in pogovori ter okrogle mize s področja kulture in znanosti. Do sedaj je bil poudarek na krajevni zgodovini, zgodovini medicine, arheologiji, etnologiji, varstvu naravne in kulturne dediščine, muzeologiji, naravoslovju, geologiji, gozdarstvu in še bi lahko naštevali.

Da pa ne bi bili zagledani le v lastno bogato preteklost, so bili v okviru pogovorov in okroglih miz na dnevnem redu tudi aktualni problemi (problemi kulturnega razvoja, publicistike in varstva okolja), s katerimi se srečujemo v našem vsakdanjem življenju.

»Muzejski večeri« so tudi nekakšna uvertura, skromen uvod v proslavljanje častitljivega jubileja, 500-letnice Rudnika živega srebra in mesta Idrije 1990. leta. Njihov namen je dvigniti in prebuditi zgodovinsko zavest, zamisliti se nad narodovo bogato preteklostjo in za hipec uiti vsakdanjiku in pehanju za materialnimi dobrinami, obenem pa opozoriti na probleme spomeniškega varstva in muzejstva ter popularizirati ti dve dejavnosti v naši občini.

Od septembra 1984 do marca 1986 se je zvrstilo 22 prireditvev (19 predavanj in 3 okrogle mize) v Idriji in 4 ponovitve v Cerknem z okrog 2400 poslušalcev.

Dokaj zgovorna številka, ki je vse prijetno presenetila.

Uredništvu ni uspelo pridobiti tekstov vseh predavanj, bodisi da niso bila pripravljena v pisni obliki ali pa so bila objavljena že v drugih publikacijah. V teh primerih je objavljen kratek uredniški povzetek vsebine predavanja in navedba osnovne literature oz. mesto objave.

»Muzejski večeri« so brez dvoma popestrili utrip kulturnega življenja v Idriji, ljudje pa so se s svojo številčno udeležbo na prireditvah plebiscitarno odločili in potrdili, da je bila pobuda na mestu in da jim ni vseeno, kakšen je naš odnos do kulturne dediščine in našega nadaljnega kulturnega razvoja.

Mestni muzej Idrija, kot prireditelj »Muzejskih večerov«, se zahvaljuje vsem sodelavcem in predavateljem, posebno pa še delovni organizaciji »Kolektor« iz Idrije, ki je prevzela pokroviteljstvo nad prireditvami.

MUZEJSKI VEČERI 1984 – 1985

- Ivan Turk, arheolog, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU iz Ljubljane, »**Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah**« (25. 9. 1984)
- Naško Križnar, etnolog, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU iz Ljubljane, »**Ljudska kultura zahodne Slovenije v etnoloških filmih**« (9. 10. 1984)
- Jurij Bavdaž, zgodovinar, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija, »**Klavže – vodne pregrade na Idrijci in Belci**« (23. 10. 1984)
- dr. Jože Pfeifer, zdravnik – nevropsihiater iz Idrije, »**Zdravstveno varstvo idrijskih rudarjev v 18. stoletju**« (6. 11. 1984)
- dr. Jože Čar, geolog, Rudnik živega srebra Idrija, »**Razvoj spoznanj o nastanku in zgradbi idrijskega rudišča**« (20. 11. 1984)
- Samo Bevk, zgodovinar, kustos Mestnega muzeja Idrija, »**Zgodovina partizanske bolnišnice Franje**« (11. 12. 1984)
- Franc Vardjan, arhitekt, Restavratorski center SRS iz Ljubljane, »**Spomeniško varstvo in spomeniki NOB v zvezi s problemi partizanske bolnišnice Franje in tiskarne Slovenije**« (10. 1. 1985)
- dr. Tone Wraber, profesor na Biotehniški fakulteti iz Ljubljane,
dr. Anton Praprotnik, zdravnik, Društvo za raziskovanje jam iz Ljubljane,
dr. Jože Čar, geolog, Rudnik živega srebra Idrija,
Baldomir Svetličič, inž. gozdarstva, Zavod SRS za varstvo narave in kulturne dediščine iz Ljubljane, »**Divje jezero – muzej v naravi**« (29. 1. 1985)
- Pogovor za okroglo mizo
»**Idrijska kultura danes in jutri**« (5. 2. 1985)
- Tomaž Pavšič, slavist, kustos Mestnega muzeja Idrija,
»**Literarnozgodovinska pot po idrijski občini**« (I. del – 26. 2. 1985)
- mag. Janez Vrečko, asistent na Oddelku za primerjalno književnost Filozofske fakultete iz Ljubljane
- dr. Peter Krečič, umetnostni zgodovinar, direktor Arhitekturnega muzeja iz Ljubljane,
»**Slovenska zgodovinska avantgarda 1910 – 1930**« (o Kosovelu in Černigoju – 19. 3. 1985)

ARHEOLOŠKA IZKOPAVANJA V DIVJIH BABAH PRI ŠEBRELJAH

V spomin J. Štucinu, ki se je smrtno ponesrečil med obiskom izkopavanj 24. 7. 1984.

I.T.

IVAN TURK

Divje babe, jamo v dolomitnih skladih, je odkril v arheološkem smislu M. Brodar leta 1978. Dejansko gre za dve jami, ki smo jih označili z rimskimi številkami I in II. Večja izkopavanja, katerih izsledke na kratko in v poljudni obliki podajamo v tem prispevku, se vrstijo v Divjih babah I od leta 1980 dalje pod strokovnim vodstvom M. Brodarja in ob sodelovanju pisca tega prispevka v okviru programa Inštituta za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani.

Kako je nastalo arheološko najdišče Divje babe

Kdaj in kako je nastala jama na tem mestu, ne bomo ugotavljali. Važno je, da je bila jama izoblikovana vsaj že v pleistocenski dobi (začetek pred več kot milijonom let, konec pred deset tisoč leti), znani po ledenih in medledenih dobah. Pomembno je, da so se vsaj v zadnji ledeni dobi (70.000–10.000 let pred sedanostjo) v jamo zatekali ljudje in živali ter pustili v njej sledove svoje prisotnosti, na osnovi katerih lahko najdišče časovno opredelimo. Kako in v kakšni obliki so se ohranili ti sledovi, je vprašanje, ki bo zanimalo marsikaterega bralca.

Danes je jama zapolnjena s skalami in gruščem, ki se je v različnih časih v preteklosti različno hitro krušil z jamskega stropa in sten. Na tleh je del grušča razpadal naprej in se spreminjal v vedno drobnejši material, ki je zapolnil prvotni prazen prostor med gruščem in skalami. To se je s prekinitvami ali neprekinjeno dogajalo skozi dolga tisočletja, dokler se ni jama zapolnila do sedanje hodne površine. Ves ta čas so jamo redno obiskovali jamski medvedji in v njej prezimovali. Mnogi so pozimi poginili, zaradi oslabelosti ali kakšnega drugega vzroka, in njihovi ostanki (kosti in zobje) so ostali v jami ter se postopno zasuli in ohranili do danes. Količina teh ostankov, o katerih bomo spregovorili kasneje, je tako velika, da so bile Divje babe prvenstveno brlog in šele drugotno taborišče paleolitskega človeka. Ta je občasno prav tako obiskoval jamo in se v njej kratkotrajno zadrževal. Čemu, bomo razložili kasneje. Sledovi teh obiskov so se nam ohranili v ostankih kurišč in bolj ali manj redkih najdbah kamenih oro-

dij, ki jih je uporabljal pri svojih opravilih v jami. Težje je slediti ostankom njegovih lovskih pojdin, ker so pomešani in prikriti z masovnimi ostanki jamskega medveda, s katerimi so se sčasoma zmešale vse najdbe, ki jih lahko nedvoumno povežemo s prisotnostjo človeka. Čas je uničil in zabilisal večino sledov, ki jih je v jami pustil paleolitski človek. Kar je ostalo, je prekril grušč in ohranil sedanjim rodovom, da s spretnostjo in iznajdljivostjo ponovno sestavijo podobo tistega časa. Pri tem sta jim v pomoč najmanjša sled in namig. Zato so zelo pomembni tudi mikroskopski ostanki cvetnega prahu, ki ga je veter navejal v plasti grušča, ko so le-te nastajale, oziroma so še bile na takratnem površju. Več o pelodu kasneje.

Poleg grušča, ki je nastal v jami, imamo, kot smo videli, veliko primesi od zunaj, h katerim štejemo vse živalske in rastlinske ostanke ter ostanke človekove dejavnosti (t.i. kulturni ostanki). Ti ostanki so prišli v Divje babe sami (kot npr. večina ostankov jamskega medveda) ali so bili prinešeni (kot npr. kamena orodja, les za kurjenje, pelod). Prvotno je bilo teh zunanjih primesi veliko več in so bistveno vplivale na oblikovanje plasti. Zaradi delovanja vode in kemičnega sestava plasti so se le-te v času odlaganja in neposredno potem kemično spreminjale. Tako so nastale različne barve (od rdečih do sivih), sprimki, okrogel in preperel grušč ipd. Zaradi zmrzovanja in pritiskov so se plasti, ki so bile temu podvržene, zgubale. Vsi ti pojavi, skupaj z vsebino plasti, so nam v veliko pomoč pri časovni opredelitvi in pri razlagi takratnega okolja in klime.

Stratigrafija – ogrodje najdišča

Ogrodje najdišča, če si dovolimo to prisposodobimo, predstavlja plasti grušča, ki so se odlagale navidezno neprekinjeno druga na drugo. V teh plasteh in njihovi vsebini je v svojstveni pisavi zapisana zgodovina jame. Na nas je, da to pisavo razvozlamo in preberemo, kar ni vedno enostavno, saj lahko vsak bere nekoliko po svoje. Vendar črke (dejstva) ostajajo za vse enaka. Poglejmo si torej abecedo našega najdišča (slika 1).

Od sedanjega površja navzdol si sledi 20 bolj ali manj izrazitih plasti, ki predstavljajo časovno omejene dogodke. Plast 2 je mlajša od plasti 3 itd. Plast 20 je najstarejša doslej ugotovljena plast. Z nadaljnjim poglobljanjem izkopa bi slej ko prej prišli na skalno jamsko dno. V podolžnem prerezu na sliki 1 si plasti sledijo ena za drugo, kar pa ne pomeni, da se je npr. takoj za plastjo 3 odložila plast 2. Med eno in drugo je možen daljši časovni presledek, v katerem se strop ni krušil in se ni odložilo nič grušča. Torej nimamo iz tega časa v Divjih babah ujetega nobenega dogajanja. V zgodovinskem zapisu manjka nekaj strani, vendar mi kot bralci tega navadno ne opazimo. Prerez, ki je pred nami, je zato zelo verjetno nepopolna slika dela nekega obdobja. Če si predstavljamo zgodovino pleistocena kot knjigo v več nadaljevanjih, imamo v Divjih babah samo eno teh nadaljevanj in še v tem manjkajo posa-

mezne strani ali cela poglavja. Manjkajo tudi naslovi poglavij, tako da prebranega teksta ne moremo primerjati z drugim izvodom istega nadaljevanja, kjer so nam znani vsaj nekateri naslovi poglavij.

Ključne točke stratigrafskega ogrodja so velike podorne skale, ki so se iz še neznanih vzrokov vsaj štirikrat zapored odluščile s stropa in zasule velik del jamskih tal. Tako so nastale plasti 18, 16, 9-7 in 3-2, ki so se vse odložile sorazmerno hitro. Vmes imamo bolj umirjeno odlaganje grušča. Velikim podorom so sledila zelo vlažna obdobja, v katerih so se podorne plasti rdeče obarvale in na več mestih sprijele. Rdeča barva je posledica velike koncentracije železovih spojin. Plasti zadnjega podora se iz neznanih vzrokov niso obarvale. Zelo značilne so tudi temne (sive) plasti, med katere prišteva-

Pogled v jamo Divje babe I ob koncu izkopavanja leta 1984. Foto C. Narobe.

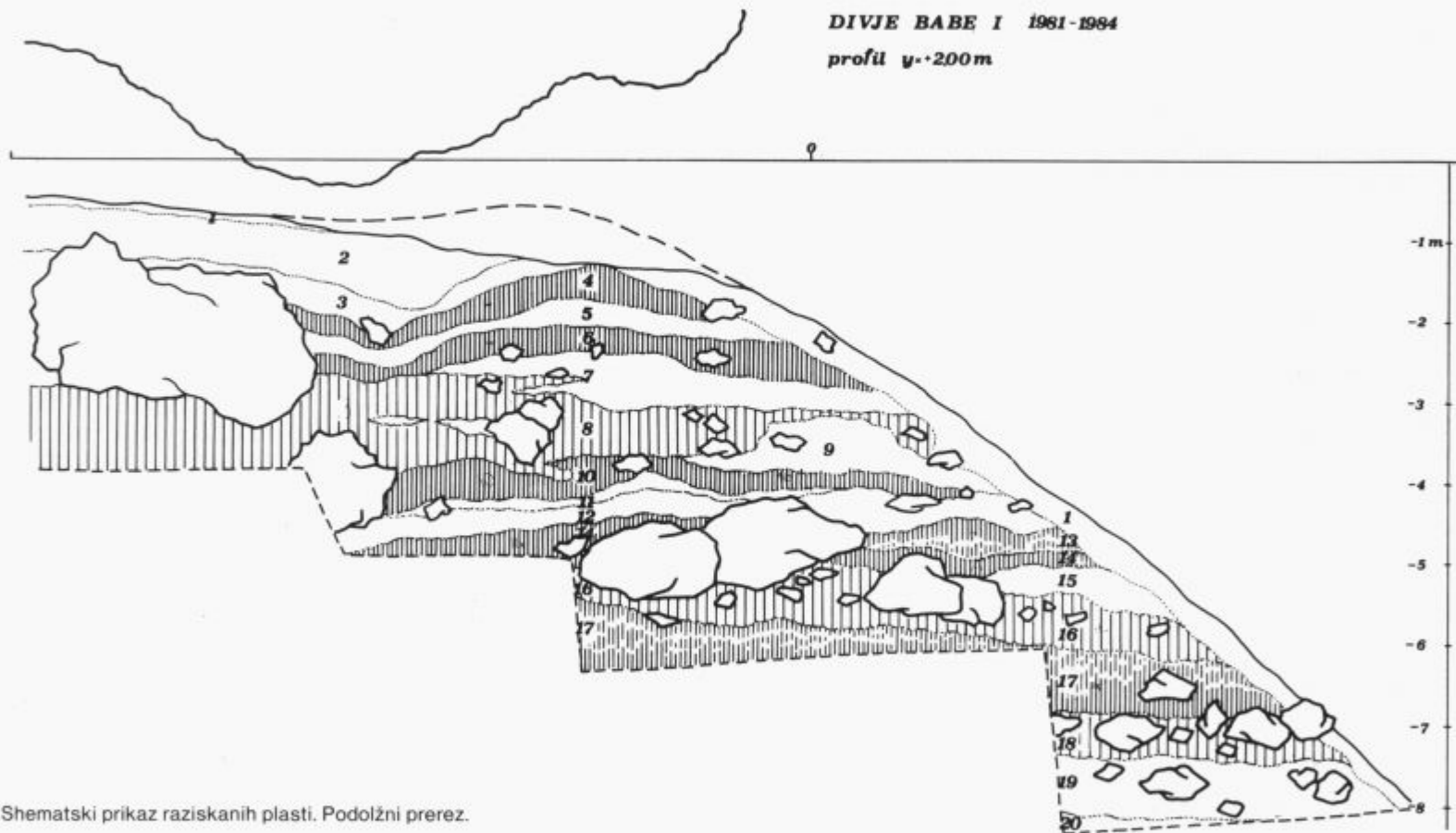
mo plasti 17 (spodnji del), 14, 12, 10, 6 in 4. Od kod njihova temna barva, nam ni znano.

Skoraj vse doslej ugotovljene plasti so se od časa, ko so se odložile, pa do danes močno spremenile. Bolj ali manj nespremenjeni sta ostali samo plasti 2 in 16. Ker so vse plasti izrazito gruščnate, lahko domnevamo, da so v času njihovega odlaganja vladali v okolici jame ostrejši klimatski pogoji, kot vladajo danes, saj se je v zadnjih 10.000 letih, kolikor časa trajajo razmere, podobne današnjim, nabralo zelo malo grušča. Razen tega imamo na meji plasti 16/17 in v plasti 4 dobro

izražene sledove gubanja, ki so nastali posledica zmrzovanja tal. Zato lahko pričakujemo v zgodovini Divjih bab vsaj dve zelo hladni, če ne mrzli obdobji, neznane dolžine in moči.

Časovni okvir najdišča

Časovni okvir najdišča je podan na osnovi vsebine plasti, v prvi vrsti kulturne, favnistične in floristične. Pod kulturno vsebino razumemo vse ostanke, ki jih je v jami zapustil človek; torej tudi del favnističnih in florističnih ostankov. Pod favnističnimi ostanki razumemo vse rastlinske ostanke, vključno s

Shematski prikaz raziskanih plasti. Podolžni prerez.

pelodom. Doslej odkrita vsebina plasti nam omogoča uvrstitev Divjih bab v zadnjo ledeno dobo (Würm, 70.000-10.000 let pred sedanostjo), kar se ujema tudi z absolutnimi radiokarbonskimi datacijami nekaterih ostankov iz Divjih bab. Zadnja ledena doba se deli na več obdobji. Nekatera teh obdobji so bila hladnejša, druga toplejša. Temu primerno se je spreminjala vegetacija in z njo živalstvo.

Na osnovi florističnih ostankov lahko Divje babe v celoti uvrstimo v eno ali več mrzlih obdobji würmske dobe. Kulturni ostanki dopuščajo samo uvrstitev v prvo polovico zadnje le-

dene dobe (70.000-35.000 let pred sedanostjo). Prav tako nekateri favnistični ostanki, saj je jamski medved v Evropi izumrl pred koncem ledene dobe oziroma pred več kot 20.000 leti. Tako dobljeni časovni okvir je še vedno zelo ohlapen, ker se prva polovica zadnje ledene dobe zopet členi. Razen tega nam manjkajo zanesljive oporne točke (naslovi poglavij iz naše nadaljevanke!).

Zanimivo je, da nedvomno manjkajo sledovi končnega dela (20.000-10.000 let pred sedanostjo) zadnje poledenitve in skoraj vsa poledena doba (od 10.000 let pred sedanostjo do

danes), ki je ohranjena samo v tanki humusni plasti 1. Cela poglavja zadnjega dela zgodovine Divjih bab so enostavno izpuščena, kot da jih nikoli ni bilo!

Okolje Divjih bab v pleistocenu

Danes so Divje babe precej nepristopna jama. Seveda se vprašamo, če je bilo tako tudi v času jamskega medveda in pračloveka. Zelo verjetno ne. V zadnji ledeni dobi in po njej so nedvomno nastale številne spremembe v oblikovanosti terena. Da je bilo res tako, nam dokazujejo veliki podori v in pred jamo ter ogromen pobočni usad, ki je odnesel neznan del nasipa pred jamo (glej na pobočju odrezane plasti na sliki 1). Tudi vhod jame se je moral sorazmerno hitro spreminjati, saj imamo v starejših plasteh izraženo celo vrsto pojavov daleč zunaj sedanje jame, v mlajših plasteh pa so ti isti pojavi že v današnji jami.

Zaradi drugačne klime je bilo drugačno rastlinstvo in delno živalstvo. Skozi vso zgodovino Divjih bab so prevladovali bolj

ali manj odprti borovi in smrekovi gozdovi z redkimi listavci (slika 2). Zelo veliko je bilo praproti, zelišč in trav. V neposredni bližini jame je moralo rasti tudi rušje, katerega ostanke smo našli med ogljem v nekaterih kuriščih. Danes imamo v okolici jame bukov gozd s kresničevjem na osojah in črnim gabrom na prisojajah. Na posameznih mestih rasteta še hrast puhovec in črni gaber. Nekdanje okolje je bilo kot nalašč za jamskega medveda, ki se je, potem ko si je jamo enkrat izbral za svoje prezimovališče, vračal vanjo iz leta v leto, iz roda v rod. Ker je bil bolj rastlinojed od današnjega rjavega medveda, mu hrane sodeč po ohranjeni pelodni sliki ni primanjkovalo. Poleg izumrlega jamskega medveda imamo dokazane tudi druge še živeče predstavnike gozdnih živali: rjavega medveda, volka, kuno, risa (?), jelena, srno in veverico (slika 2). Nenavadna ni niti prisotnost gamsa, ki ga še danes srečamo v okolici Divjih bab. Iz okvira izstopa le alpski svizec, ki se pojavlja samo v zgornjih plasteh in je nedvomno znanilec hladnejšega obdobja. Seveda je to zelo nepopolna in naključna podoba takratnega živalstva. Že sam pogled na raz-

	Ž I V A L I (kosti in zobje)										R A S T L I N E (pelod)												
	Z V E R I					O S T A L O					I G L A V C I		L I S T A V C I					Z E L I Š Č A I N T R A V E					
1																							
2																							
3																							
4																							
5																							
6																							
7																							
8																							
9																							
10																							
11																							
12																							
13																							
14																							
15																							
16																							
17																							
18																							
19																							
skupaj ostankov	150.000	34	29	7	1	45	8	8	1	1	523	218	1	13	10	5	4	2	1			857	748
	JAMSKI MEDVED	R.MEDVED	VOLK	KUNA	RIS	SVIZEC	JELEN	GAMS	SRNA	VEVERICA	BOROVEC	SMREKA	MACESEN	JELŠA	VRBA	LIPA	BREZA	LESKA	Č.GABER			ok.20 vrst	PRAPROTI

merje med ostanki zveri in ostalih živali, ki bi lahko predstavljale njihov plen, nam pove, da to ni naravno razmerje. Zveri je v naravi namreč vedno precej manj od rastlinojedih živali, ki so jim vir prehrane.

Močno prevladovanje nekaterih živalskih in rastlinskih vrst še ne pomeni, da je bilo tako tudi v tedanjem živem svetu. Jamski medved je pač najbolj pogosto zahajal v jamo in v njej na kakršenkoli način poginil. Zato so se nam njegovi ostanki tudi ohranili v tako velikem številu. Dejansko je v okolici jame morda občasno živela samo ena medvedja družina (medvedka z mladiči) in v njej prezimovala. Tudi pogostnost borovega peloda je delno posledica večjih serij in večje odpornosti v primerjavi s pelodom drugih rastlinskih vrst.

Brlag jamskega medveda

Jamski medved je najbolj pogosta in zato tudi najbolj znana pleistocenska živalska vrsta. Razširjen je bil od Urala do Atlantika. Značilno je, da je omejen izključno na Evropo. Tudi v Sloveniji imamo kar precej najdišč, med katerimi izstopata po številu raziskanih ostankov Potočka zijalka in Mokriška jama. Začetki jamskega medveda so precej starejši kot ostanki, ki smo jih našli v Divjih babah. Jamski medved iz našega najdišča je nekako na višku razvoja, vendar že zelo blizu svojemu koncu.

Nekoč v pleistocenu so si jamski medvedi izbrali Divje babe za svoje prezimovališče. Nepregledno število let so se v začetku zime zatekali v jamo in jo po dolgem in izčrpavajočem zimskem spanju zapuščali v zgodnji pomladi. Samice so pozimi povrgle mladiče, ki so neredko poginili skupaj z oslabelemi starejšimi vrstniki. Zima je bila neizprosna. Vse, kar ji ni moglo kljubovati, je klavrno končalo in obležalo v jami. Na pomlad so se nemara pojavili še ljudje in dokončali, kar je načela zima. Tako so se v dolgih desetletjih, stoletjih in tisočletjih nabirali ostanki za ostanki. Mnogo tega so raznesle zveri in človek, mnogo se je izničilo, vendar je še vedno ostalo veliko kosti in zob, ki nam na svojevrsten način dopolnjujejo podobo tistega časa.

Ogromno število popolnoma razbitih in med seboj premešanih ostankov (v prvih letih smo jih izkopali več kot eno ton!) deluje zares mogočno. Koliko medvedov je poginilo v Divjih babah, je vprašanje, ki bo zanimalo vsakega bralca. Točno število ne bo nikoli znano. Tudi približna ocena je zaradi stanja ostankov in raznih okoliščin nevhvaležna naloga. Za najbolj znano »grobišče« jamskega medveda v več sto metrov dolgi jami Drachenhöhle v Avstriji se navaja, da je vsebovalo ostanke 30.000 osebkov! V veliko manjših Divjih babah bi jih morale biti znatno manj. Kako lahko pridemo do dokaj verodostojne ocene, bomo nakazali na primeru ostankov iz plasti 8. To je ena redkih plasti, ki smo ji lahko med delom sledili. Zato imamo iz nje najbolj dokumentirane najdbe jamskega medveda.

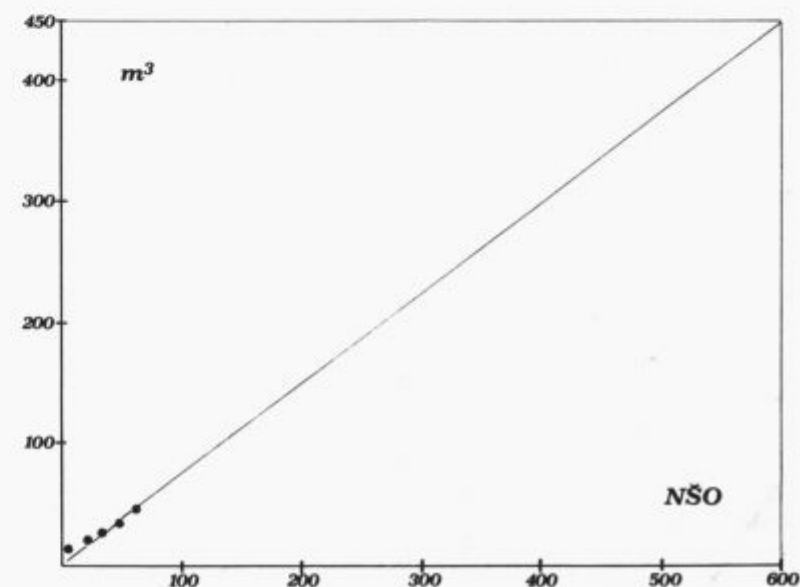
Vse najdbe iz plasti 8 so se odložile skupaj s plastjo. Ker je plast debela dober meter in neenotna, se nedvomno deli na

več manjših časovnih enot, ki so za nas nerazpoznavne. Ritma nastajanja plasti in ritma poginjanja jamskega medveda torej ne moremo slediti v podrobnostih, čeprav bi bilo to za določitev števila poginulih medvedov važno. Ni namreč vseeno, kako štejemo ostanke. Ali vse skupaj, ne glede na različna obdobja, v katerih so poginili, ali ločeno po posameznih obdobjih oziroma plasteh, ki predstavljajo ta obdobja. Pri prvem načinu bomo dobili vedno manj osebkov kot pri drugem. V našem primeru smo primorani uporabiti prvi način štetja. In kaj štejemo? Vedno tisti del oziroma ostanek, ki je najštevilnejši in najbolj značilen. V tem primeru so to posamezni zobje. Ker je imel jamski medved 30 zob, od tega 15 parov, lahko zberemo vse pare. Število tistega zoba, ki ga je največ, je najmanjše možno število vseh najdenih medvedov. Seveda je bilo to najmanjše število v resnici veliko večje, ker smo zbrali v pare zobe, ki lahko pripadajo različnim osebkom in ker smo obravnavali vse zobe, ki lahko pripadajo različnim osebkom in ker smo obravnavali vse zobe iz plasti 8 kot celoto. Najmanjše število osebkov v plasti 8 je v petih letih izkopavanj naraščalo glede na volumen plasti takole:

NŠO ²	4	23	33	48	62
m ³	15	22	24	34	46

Število osebkov narašča hitreje od volumna plasti. V celotni jami lahko pri isti debelini plasti pričakujemo približno 450 m³ plasti 8.

Če predpostavljamo enakomerno razporeditev ostankov po vsej jami, nam diagram naraščanja najmanjšega števila osebkov pri 450 m³ plasti pokaže najmanj 600 osebkov (slika 3). Torej lahko samo v plasti 8, če bi jo v celoti raziskali, pri-

Predvideno naraščanje najmanjšega števila osebkov (NŠO) jamskega medveda z naraščanjem prostornine plasti 8.

čakujemo ostanke najmanj 600 jamskih medvedov. To je samo ena od 20 plasti z medvedjimi ostanki, ki razen tega niti ni najbogatejša.

Ker je bil jamski medved precej večji od današnjega rjavega medveda, lahko, upoštevajoč veliko število mladičev in samic (zanimivo je, da je prav teh po dosedanjih izkušnjah v plasti 8 izredno malo), računamo s povprečno težo 200 kg. Skupna teža vseh poginulih osebkov iz plasti 8 bi bila tako najmanj 120 ton! Če je samo desetina tega strohnela v jami (glej stopnjo ohranjenosti v naslednjem odstavku), se je v plasti 8 sprostil 120 kg fosforja, ki predstavlja 1 % telesne teže itd. Zato ni čudno, da so v že omenjeni jami Drachenhöhle odprli pred mnogimi leti rudnik fosfatov.

Ostanki jamskega medveda niso enako pogosti v vseh plasteh. Zelo malo jih je v spodnjem delu in pri vrhu izkopa. Videti je, kot da tedaj niso bili najboljši pogoji za njegov obstoj in se je umaknil drugam. V srednjih plasteh naletimo na pravo poplavo petih osebkov na m³ plasti. Vsi ostanki, ne glede na plast, so močno poškodovani. Cele kosti so sila redke. Veliko poškodb je starih, ker imajo močno zaobljene robove.² Stopnja poškodovanosti se spreminja od plasti do plasti in se giblje od 65 % navzgor. Ogromno je posameznih zob. Doslej smo jih našli blizu 7.000 in niti ene cele lobanje. Prav tako nismo našli nobenega celega skeleta. Vse kosti so bile že pred zasutjem temeljito poškodovane, premetane, premešane in zdesetkane. Tako so nekateri deli okostja zelo slabo zastopani oziroma razbiti do nerazpoznavnosti, kot npr. velike kosti okončin odraslih medvedov. Stopnja ohranjenosti (zastopanosti) posameznih delov okostja se prav tako spreminja od plasti do plasti in se giblje od 27 % navzdol. Tudi starostni sestav je zelo različen. Ogromno je mladičev od enega do štirih let, kar dokazuje, da so se v jami zadrževale prvenstveno medvedke z mladiči. Vendar ne vedno. Stopnja poškodovanosti in ohranjenosti skeletnih delov se zelo spreminja glede na starostni sestav.

Natančen študij stopetdesettisoč ostankov jamskega medveda je zamudno in mukotrpno opravilo. Vendar lahko samo na ta način zanesljivo spoznamo vzroke, ki so spravili ostanke v stanje, v kakršnem jih danes odkrivamo. S tem pa razvozlamo še eno uganko, ki nam jo zastavljajo Divje babe in preberemo še eno poglavje iz njihove zgodovine.

Taborišče paleolitskih lovcev³

Divje babe so postale pomembne šele z obiski paleolitskih lovcev. Poudarjamo obiski, kajti jama ni bila nikoli prebivališče človeka, marveč samo začasno zatočišče in prenočišče različnih manjših skupin, ki so bodisi živele nekje v bližini bodisi prečkale ta košček pokrajine na svojih lovsko-nabiralniških pohodih. Ker so se ti obiski v dolgi zgodovini Divjih bab stalno ponavljali, lahko sklepamo, da so bili zanje dani vedno isti ali vsaj podobni razlogi. Ti so bili v lovsko pomembni legi jame na vhodu v današnjo sotesko ali izključno v sami jami – brlogu. Dejstvo je, da intenzivnost obiskov sov-

pada z intenzivnostjo medvedjih ostankov. Obstaja torej trdna vzročna zveza med pogostnostjo medvedjih in kulturnih ostankov, ki je dokazana v celem nizu plasti in v okviru ene in iste plasti. Zveza med enimi in drugimi ostanki je podkrepljena še z nekaterimi dodatnimi ugotovitvami, kot npr. večjo poškodovanostjo kosti v plasteh z dokazano človekovo prisotnostjo, povečanim številom zelo majhnih kostnih odlomkov v teh istih plasteh itd. Poškodovanost in majhni kostni odlomki naraščajo premo sorazmerno z nedvoumnimi kulturnimi pojavi, med katere prištevamo kamnita orodja in kurišča. Če temu dodamo še odsotnost oziroma izjemno redko pojavljane ostankov običajne lovne divjadi, si ob izločitvi jamskega medveda kot plena, kar se poskuša doseči v zadnjih desetletjih, zelo težko razložimo smisel in smoter tako pogostih in intenzivnih obiskov naših davnih prednikov v jami, ki je bila prvenstveno brlog nedvomno nevarnega kosmatinca. Seveda ne smemo misliti, da je človek pobil vso nepregledno množico medvedov v Divjih babah. Verjetno ne bomo nikoli zanesljivo vedeli, če je ubil sploh katerega. Nedvomno pa se je ukvarjal z njihovimi posmrtnimi ostanki, kar se da ugotoviti z natančnim proučevanjem neštetihih kosti in zob.

Obiski ljudi, ki so se zvrstili v dolgih tisočletjih ali celo desetletjih v Divjih babah, niso bili vedno enako pogosti in enako dolgi. Najstarejši doslej ugotovljeni obisk je iz spodnjega dela plasti 17. Nato je jama krajši čas samevala. Značilno je, da so jo tedaj zelo poredko obiskovali tudi jamski medvedi. Verjetno so za to bili tehtni razlogi, kot npr. poslabšanje življenjskih pogojev, ki je prisililo ljudi in živali, da so se začasno preselili drugam. Sledilo je obdobje zelo pogostih obiskov v plasteh 14-10, ki je povezano z viškom medvedjih ostankov. Iz tega časa je večina najdb kamenega orodja, ki so ga ljudje uporabljali pri svojih opravilih v jami in ga tam zagrlji, izgubili ali pozabili (slika 4). Danes je nemogoče ugotov-

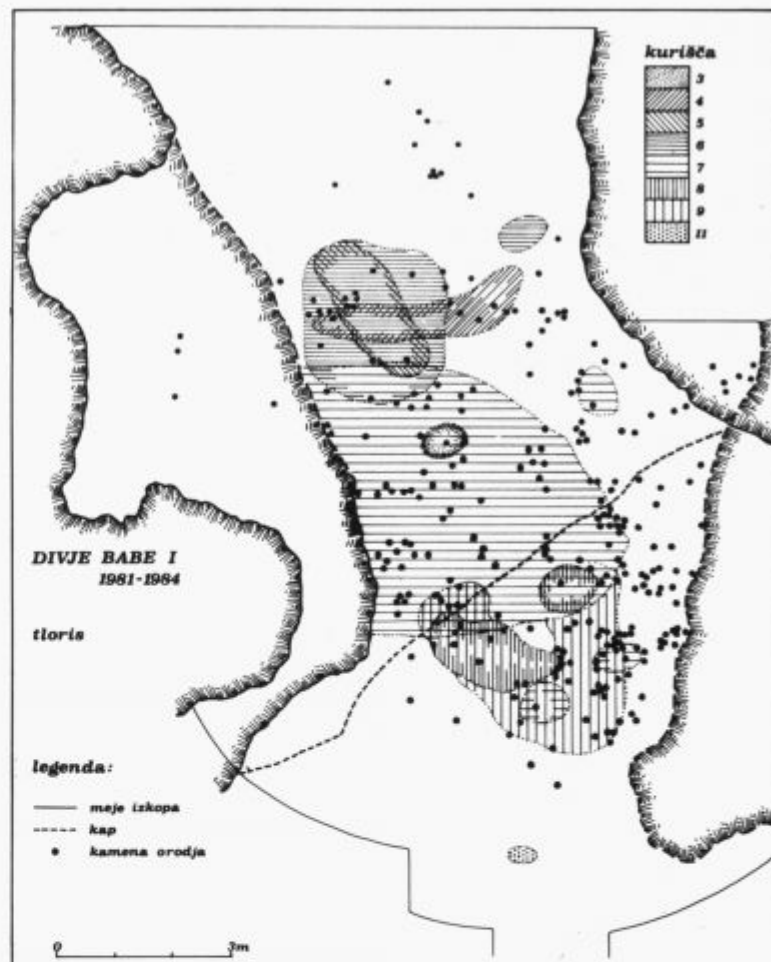

Sveder (levo) in luknja na odlomku spodnje čeljustnice jamskega medveda (desno), ki bi bila lahko narejena s tankim svedrom (po M. Brodarju). Oboje iz plasti 14. Velikost 1 : 1. Foto C. Narobe.

viti, koliko je bilo vseh obiskov, ker so se vse najdbe iz posameznih plasti med seboj pomešale še v času nastajanja teh plasti. V skrajnem primeru bi jih bilo lahko toliko, kolikor je vseh najdb v plasteh 14-10. Torej približno 260. Vendar ne vemo, koliko in katera orodja so ostala v jami po vsakokratnem obisku. Nedvomno so bili tudi primeri, ko so se ljudje zadrževali v jami, ne da bi pustili vidne sledove svoje prisotnosti ali pa so ti sledovi sčasoma izginili. Najbolj zanesljivi časovni mejniki so zato ostanki stratificiranih kurišč.⁴ Teh je v plasteh 14-10 troje. Torej imamo iz časa nastajanja teh plasti vsaj tri daljše obiske, katerim moramo prišteti še cel niz časovno in po obsegu nedoločljivih obiskov. Slednjih je bilo vsaj toliko, kolikor je plasti. Z dragimi absolutnimi metodami datiranja bi lahko bolj točno ugotovili starost posameznih kurišč in plasti. S tem bi dobili časovni razpon, v katerem se je odvijalo življenje, kar bi bilo zelo važno za primerjavo z drugimi časovno opredeljenimi najdišči in za razlago nekaterih pojavov v okviru našega najdišča, kot je npr. izredno kopičenje medvedjih in kulturnih ostankov v približno 30 cm debeli plasti 13. Možno je namreč dvojje: prvič, da je plast 13 nastajala izredno počasi in se je zato v njej nabralo toliko ostankov; drugič, da je plast nastala sorazmerno hitro, medtem ko je bilo življenje v jami zelo razgibano in je pustilo za sabo veliko število ostankov.

Obdobju zelo pogostih prihodov je sledilo sklenjeno obdobje redkih obiskov v plasteh 8-6 z redkimi najdbami orodij in štirimi stratificiranimi kurišči, od katerih so kar tri v plasti 8. Zanimivo je, da so si ljudje postavili kurišče globlje v jami (slika 5), čemur je bilo verjetno vzrok podrtje vhodnega dela jame in temu primerno zmanjšanje za človeka uporabne pokrite površine. Človek se je namreč najraje zadrževal pri vhodu, kjer je bilo dovolj svetlo, suho in pregledno. Tu je bil njegov glavni bivalni prostor. Zato so tod osredotočene tudi skoraj vse kulturne najdbe. Sprva v plasti 8 še zelo pogosten jamski medved je postal v plasteh 8-6 vse redkejši. Sčasoma se je spreminjal tudi značaj brloga. Če je na splošno značilno, da so v jame hodile predvsem medvedke z mladiči (od tod velik odstotek mladičev in samic), to ne drži vsaj za plast 8. V tej plasti je v primerjavi z drugimi, ki smo jih že natančneje proučili, zelo malo mladičev. Za vsako spremembo pa je določen razlog, če ni sprememba seveda samo golo naključje. Podrobna analiza enega izmed kurišč v plasti 8 je pokazala velik porast medvedjih ostankov in odlomkov, manjših od 5 cm v neposredni bližini kurišča, kar je zelo verjetno v zvezi s človeško dejavnostjo. Ljudje so namreč skozi vso svojo zgodovino razbijali kosti, da so se dokopali do kostnega mozga, ki je in še predstavlja neke vrste poslastico.

Upadanju medvedjih in človeških obiskov je sledilo ponovno povečano zanimanje za jamo v času nastajanja plasti 4. To je najmlajša plast z masovnimi ostanki jamskega medveda in s številnimi najdbami orodij. Zanimivo je, da se orodja iz plasti 4 razvojno in surovinsko bistveno ne razlikujejo od orodij iz starejših kulturnih plasti. Čeprav je med enimi in drugimi mini-

Tloris raziskanega vhodnega dela jame z označenimi kurišči (različno šrafirana glede na plast) in orodji (iz vseh plasti).

lo ogromno let in so se izmenjali številni različni rodovi, se tradicionalni človekovi pripomočki in načini življenja niso navedez prav nič spremenili. Zato bi bili absolutni časovni mejniki med najstarejšimi in najmlajšimi obiski toliko bolj zanimiv podatek. Težišče življenja se je v plasti 4 premaknilo še bolj v jamo. Prej visoka jama se je zaradi zasipavanja že močno znižala, kar je nedvomno vplivalo na bivalne pogoje. Ponovno so se začeli spreminjati tudi splošni življenjski pogoji v bližnji in daljni okolici, kar je vse vplivalo na nadaljnjo poselitev jame. Najprej jo je iz itinerarija svojih lovsko-nabiralniških pohodov začel izpuščati človek. Ni izključeno, da se je celo odselil in si poiskal nov življenjski prostor. Jamski medved je očitno vztrajal dalj časa, čeprav v vedno slabši zasedbi. Njegovi ostanki se še danes dobijo tako rekoč tik pod površjem. Veliko številnejši kot pri vhodu so v zadnjem delu jame.

Divje babe so zatonile v pozabo. Dolga tisočletja so samevale nad dolino reke, ki je vse globlje zarezovala svojo strugo in

se oddaljevala od jame. Pred nekaj tisočletji so jo ponovno izjemoma obiskali ljudje. Bili so poljedelci. S seboj so prinesli kose domačih živali in lončeno posodo. Za seboj so pustili tako neznatne ostanke, da ne bomo nikoli zvedeli, kdo so bili in od kod so prišli.

Zaključek

Divje babe I so bogato najdišče iz končnega dela starejše kamene dobe (paleolitika), ki se uvrščajo v sam vrh slovenskega paleolitika. Natančnejša časovna in kulturna opredelitev (prva glede na vse razpoložljive podatke, druga glede na najdbe kamenih orodij) so možna šele po končanih izkopavanjih in po natančni preučitvi vsega zbranega gradiva. Zato se lahko izsledki v tem članku z novimi raziskavami dopolnijo ali celo spremenijo.

Zahvala

Zahvaljujem se dr. M. Brodarju za nasvete, razgovore in podatke v zvezi s pisanjem tega članka, dr. A. Serclju in M. Culiberg za podatke pelodnih analiz, fotografinji C. Narobe za fotografije in risarki D. Knific-Lunder za izdelavo slik po mojih predlogah.

- 1 NŠO in m³ so seštevki posameznih let.
- 2 Včasih so domnevali, da so se kosti ogladile, ker jih je uporabljal človek. Danes vemo, da se je večina ogladila naravno z obrabo zaradi dolgotrajnega ali pogostega premetavanja po nekdanji površini.
- 3 V slovenski strokovni literaturi se za vsa paleolitska najdišča v Sloveniji uporablja izraz postaja ter združuje pojme *prehodno taborišče*, *bazno taborišče* ali *bivališče*, *delavnica orodja* in *mesto, kjer je bila divjad uplenjena in razkosana*. Vsa ta najdišča se med seboj razlikujejo po številu kostnih ostankov in kamenih orodij oziroma odkruškov.
- 4 Kurišča, ki so eno nad drugim.

LJUDSKA KULTURA ZAHODNE SLOVENIJE V ETNOLOŠKIH FILMIH

NAŠKO KRIŽNAR

Po uvodnem predavanju »Ljudska kultura zahodne Slovenije v etnoloških filmih« (osnova predavanja je bila avtorjeva knjiga: Slovenski etnološki film. Filmografija 1905-1980. Ljubljana 1982. Izdal Slovenski gledališki in filmski muzej.), je prikazal štiri etnološke filme, vse uglašene na temo pustovanja.

1. Lavfarji v Cerknem (1956)

Producent: Inštitut za slovensko narodopisje SAZU
Scenarij in režija: Peter Brelih
Kamera: Boris Brelih
Strokovno vodstvo: dr. Niko Kuret
Tehnični podatki: 16 mm, črnobeli, nemi z napisi, 23 minut.

2. Ti si kriv (1961)

Producent: VIBA
Scenarij in režija: Zvone Sintič
Kamera: Viki Pogačar
Tehnični podatki: 35 mm, barvni, zvočni, 12 minut

3. Pustno veselje na Banjški planoti (1969)

Producent: RTV Ljubljana
Scenarij: Helena Ložar
Režija: Jovita Podgornik
Kamera: Slavko Jančar
Tehnični podatki: 16 mm, črnobeli, zvočni, 20 minut.

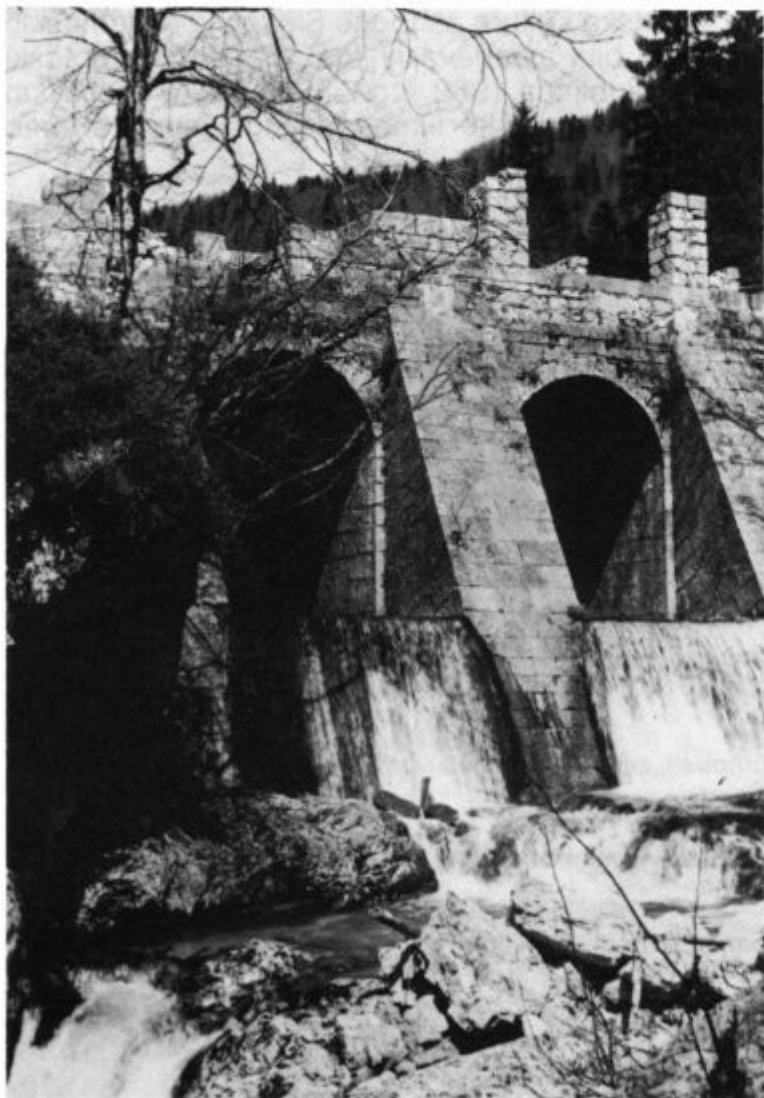
4. Ustavljanje pusta (1984)

Producent: RTV Ljubljana in Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU
Scenarij in režija: Naško Križnar
Kamera: Sergio Ferrari
Tehnični podatki: 16 mm, barvni, zvočni, 25 minut.

KLAVŽE – VODNE PREGRADE NA IDRIJCI IN BELCI

JURIJ BAVDAŽ

V zadnjih letih se je povečalo zanimanje za mojstrovine idrijskega domačina Jožefa Mraka (1709–1786), graditelja Klavž na Idrijci in Belci. Podatki, zbrani v zadnjih nekaj letih, so bili na tem predavanju prvič javno predstavljeni. Predavanje je bilo spremljano s številnimi diapozitivi in tehničnimi načrti.

Ker predavanje ni bilo pripravljeno v pisni obliki, omenjamo nekatera najvažnejša že objavljena dela:

1. Stanislav Mazi: Klavže nad Idrijo. Vodniki tehniškega muzeja Slovenije. VI. Ljubljana, 1955.
2. Tadej Brate: Idrijske Klavže. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov št. 136, Ljubljana 1985.
3. Jože Pfeifer: Jamomerec in graditelj Jožef Mrak. Zbornik Idrijski razgledi XXVI–XXVIII 1981–1983, Idrija 1985.

ZDRAVSTVENO VARSTVO IDRIJSKIH RUDARJEV V 18. STOLETJU

JOŽE PFEIFER

Idrija je nastala z odkritjem živosrebrne rude v dolini Nikove in vse dogajanje v njej je v naslednjih stoletjih potekalo vzporedno z razvojem idrijskega rudnika. Tako je bil tudi razvoj idrijske zdravstvene službe in zdravstvenega varstva idrijskih rudarjev tesno povezan z dejavnostjo rudnika, čigar gospodarski razvoj ali upad se je vedno izrazil tudi v napredku ali nazadovanju zdravstvene dejavnosti v Idriji. V času, ki ga opisujemo, torej v 18. stoletju, je mimo gospodarskih razmer pri rudniku, vplival na razvoj zdravstva v Idriji tudi strokovni napredek medicinske znanosti v tem času, pri oblikovanju zdravstvene službe pa so bili opazni tudi vplivi upravnih reform, ki jih je prinesla ta doba.

Ker je bil idrijski rudnik od leta 1575 naprej vladarjeva last in torej državna ustanova, je bil rudniški obrat z idrijskim nasejajem in okoliško katedralno posestjo, podrejen neposredno dvorni oblasti in sorazmerno neodvisen od deželnih organov. Rudnik je v vladarjevem imenu upravljal rudniški predstojnik, ki mu je stal ob strani poseben posvetovalni organ (konzult), sestavljen iz vodilnih rudniških uslužbencev, ki so se redno zbirali na posvetovanjih ali konzultacijah. Predstojnik in posvetovalni organ pa nista povsem svobodno odločala o rudniških zadevah, saj je morala vse pomembnejše spremembe in odločitve odobriti dvorna oblast, ki je v kriznih obdobjih ali zaradi izvajanja posebnih ukrepov občasno pošiljala v Idrijo tudi pooblaščen dvorne komisarje.

Kakor vse spremembe pri poslovanju rudnika, so bile tudi spremembe in izboljšave v zdravstvenem varstvu rudarjev odvisne od pristanka ali odločitve dvorne oblasti, ki je pri tem skrbela tudi za trenutne gospodarske interese države in upoštevala finančne zmogljivosti erarja. Po eni strani so dvorne odločitve zaradi stiskaštva centralnih uradov večkrat onemogočile izvedbo koristnih predlogov rudniške uprave za izboljšanje zdravstvenega varstva rudarjev, po drugi strani pa so prav v 18. stoletju prizadevanja cesarice Marije Terezije za reformo avstrijske zdravstvene službe neposredno vplivala na ugoden razvoj idrijskega zdravstva v tem času. Večkrat je bil potreben tudi določen neposredni povod, neugoden dogodek, bodisi epidemija ali druge vrste zvišana obolevnost

med rudarji, da se je dvorna oblast odločila za koristno in potrebno spremembo v organizaciji zdravstvene službe v Idriji.

V Idriji se že v 16. in 17. stoletju omenjajo posamezni padarji in ranocelniki, ki so zdravili poškodovane in bolne rudarje. Kaže, da so jih takrat rudarji še sami vzdrževali, delno najbrž neposredno s plačevanjem zdravniških uslug, delno pa posredno z rednimi prispevki za bratovsko skladnico. Skladnica je bila stanovska združba rudarjev, ki naj bi skrbela tudi za socialno in zdravstveno varstvo svojih članov. Vendar pa je bila rudarska bratovska skladnica v tem času še slabo razvita in nepremožna ustanova, ki je komaj vzdrževala rudarsko kopalnišče, v katerem so se za bolne delavce pripravljale zdravilne kopeli.

Šele konec 17. stoletja je začela tudi rudniška blagajna nekaj prispevati k ranocelnikovi plači. Končno je leta 1709 dvorna oblast dovolila, da se v Idriji nastavi stalni od rudnika plačani padar ali ranocelnik. Takrat nastavljeni ranocelnik Peter Arnhold je dobival iz rudniške blagajne letno plačo 80 goldinarjev v nemški ali 95 goldinarjev v kranjski veljavi, kar je bilo kakih 15 goldinarjev nemške veljave več, kakor je takrat znašala osnovna letna plača idrijskih rudarjev. O Arnholdovi poklicni dejavnosti nimamo sicer nobenih izrecnih podatkov, posredno pa lahko po navedbah v poznejših aktih sklepamo, da je zdravil predvsem poškodbe in razne tako imenovane »zunanje« bolezni, pripravljaj zdravilne kopeli in izvrševal tudi brivsko obrt. Ker pa v Idriji ni bilo akademsko šolanega zdravnika, se je ranocelnik ukvarjal tudi z zdravljenjem tako imenovanih »notranjih« bolezni. Poznejši akti nam povedo, da so ranocelniki notranje bolezni zdravili z različnimi zdravilnimi obliži, s puščanjem krvi in z zdravilnimi kopelmi. Leta 1728 je Arnhold umrl in dve leti je bil potem začasni idrijski ranocelnik njegov pomočnik in zet Jožef Lampe. Čeprav se je Lampe, po mnenju rudarjev, dobro izkazal v letu 1728, ko je v Idriji razsajala neka epidemija, ki je v aktih označena kot »vročinska bolezen z bodljajji«, pa je takratni rudniški predstojnik Steinberg menil, da strokovno ni sposoben za samostojno delo in tako je bil leta 1730 imenovan za idrijskega rudniškega ranocelnika ali kirurga Johan Filip Eckhard, ki se

je malo prej v Ljubljani pri izpitu za kirurga odlično izkazal, medtem ko je Lampe postal njegov pomočnik. Pomočniki idrijskih ranocelnikov niso bili rudniški nameščenci, temveč jih je moral ranocelnik sam vzdrževati in plačevati.

V času Eckhardovega službovanja (1730-1738) je dvorna komisija, ki se je v letih 1735-1737 mudila v Idriji, podrobneje uredila položaj idrijskega ranocelnika. K dotedanji plači so mu priznali še poseben dodatek iz blagajne bratovske skladnice, vsak rudar pa je moral odslej za ranocelnika prispevati po eno dnino v letu, tako imenovano »padarjevo dnino« (Baaderschicht), tako so se letni dohodki idrijskega ranocelnika povzpeli na več kot 200 goldinarjev. Dodatek iz bratovske skladnice je ranocelnika zavezoval, da odslej vodi register bolnikov, daje rudarjem brezplačna zdravila in vzdržuje stalnega pomočnika, eno dnino v letu pa so rudarji plačevali zato, da jih ranocelnik brezplačno brije in striže, da jim pušča kri in jim izdira zobe. Sklepali bi torej, da je do te spremembe ranocelnik za 80 goldinarjev, ki mu jih je plačeval rudnik kot letno plačo, le brezplačno zdravil bolne in poškodovane rudarje, medtem ko so mu morali dotlej zdravila in nekatere, zlasti brivske storitve očitno posebej plačevati. Svojci rudarjev v tem času še niso imeli brezplačne zdravstvene pomoči. Nova določila, ki smo jih omenili, so vsekakor pomenila napredek v organizaciji idrijske zdravstvene službe. Brezplačno britje je bilo za idrijske rudarje pomembna ugodnost, saj se marsikateri rudar zaradi tresenja, ki ga je povzročala zastrupitev z živim srebrom, ni mogel sam briti.

V letih 1737-1738 se v aktih omenja zvišana obolevnost pri idrijskih rudarjih, po čemer bi sklepali, da je v Idriji spet razsajala neka nalezljiva bolezen. Ker se je zaradi množičnega zbolevanja zvišala tudi poraba zdravil, ki jih je moral rudarjem dajati ranocelnik, so Eckhardu priznali za zvišane stroške pri zdravljenju enkratno denarno nadomestilo v znesku 100 goldinarjev. Taka praksa, da se ranocelniku povrnejo nadporečni stroški za zdravila, se je tudi v poznejših letih v izjemnih obdobjih večkrat ponovila.

Leta 1738 je namesto Eckharda postal rudniški ranocelnik ali kirurg Jožef Gutt, ki je v Idriji služboval 27 let. Kmalu po njegovem nastopu službe mu je dvorna komisija naročila, da mora odslej brezplačno zdraviti tudi svojce rudarjev, ki bodo zato odslej dajali ranocelniku še dve dnini v letu, torej skupaj vsak po tri padarske dnine na leto.

Jeseni leta 1739 je idrijski rudnik poslal 118 rudarjev – prostovoljcev v Beograd, da bi tam sodelovali pri razstreljevanju in rušenju beograjske trdnjave. Na povratku iz Beograda je v začetku leta 1740 nenadoma zbolelo večje število rudarjev. Bolezen se je širila in skupno je zbolelo 80 mož, od katerih so nekateri po vrnitvi v Idrijo boleli še več mesecev, štirje pa so umrli. Bolezen je ostala omejena na člane odprave, ki so jih po povratku v Idrijo tudi izolirali. Po podatkih o nastanku in poteku bolezni lahko iz aktov presodimo, da je šlo za neko prehrambeno infekcijo, morda za paratifus. Rudniški ranocel-

nik Gutt je za nadporečno porabo zdravil dobil denarno nadomestilo v znesku 200 goldinarjev.

Zaradi prizadevnosti in uspehov pri zdravljenju bolnih povratnikov se je ranocelnik Gutt zelo uveljavil, hkrati pa je nadrejena oblast tudi lahko spoznala, kako je za uspešno poslovanje rudnika pomembno dobro organizirano zdravstveno varstvo rudarjev. Izkušnje ob tej epidemiji so spodbudile dvornega komisarja Koflerja, ki se je tedaj mudil v Idriji, da je nanovo določil delovne dolžnosti in osebne prejemke rudniškega kirurga. Po novi Koflerjevi uredbi je odslej Gutt dobival 600 goldinarjev letne plače, bratovska skladnica mu je morala preskrbeti platno, potrebno za obveze, tri padarjeve dnine pa so se odslej stekale v rudniško blagajno. Kirurg je moral še naprej sam nabavljati zdravila, brezplačno je moral zdraviti rudarje in odslej je le on odločal o nezmožnosti za delo in določal trajanje bolniškega dopusta, medtem ko je prej za izostanek zadoščalo opravičilo bolnika pri nadrejenem uslužbencu. V navodilu rudniškemu predstojništvu je komisar Kofler naročil, naj rudniško vodstvo podpira vsa prizadevanja rudniškega kirurga, in poudaril, da je novo uredbo izdal zaradi tega, ker je spoznal, kako rudnik potrebuje dobrega kirurga, ki bo rudarje zdravil ne le ob poškodbah in drugih nadlogah, temveč tudi takrat, kadar zbole zaradi »strupenega merkurijskega zraka v jami in arzenikalnega dima v žgalnici«. Ta Koflerjeva izjava priča, da je ranocelnik zdravil rudarje tudi pri zastrupitvah z živim srebrom, pri čemer je najbrž uporabljal pretežno zdravilne kopeli.

Novi kirurgovi prejemki, ki so znašali 600 goldinarjev na leto, so bili sicer približno osemkrat večji od osnovnih letnih plač rudarjev, vendar moramo upoštevati, da je moral kirurg s tem denarjem tudi sam nabavljati zdravila in vzdrževati pomožno osebje, ki je bilo številno. Razen ranocelniškega pomočnika je namreč Gutt v tem času vzdrževal še dva brivska pomočnika, vajenca in deklo, ki bi ji danes rekli snažilka.

Z novo uredbo se ni le zboljšal gmotni položaj idrijskega kirurga, ampak se je tudi določneje uredilo njegovo službeno poslovanje in poudaril uradni položaj njegovega delovanja. Preseneča nas, da v Koflerjevi odredbi ni omenjeno brezplačno zdravljenje svojcev, kar je Guttu naročal njegov nastanitveni dekret iz leta 1738. Očitno so svojci rudarjev spet izgubili pravice brezplačnega zdravljenja, kar je bilo vsekakor nazadovanje v razvoju zdravstvenega varstva v Idriji. Sicer pa so leta 1747 kirurgovo plačo spet »preuredili«, padarske dnine so se spet začele izplačevati neposredno kirurgu, celotni kirurgov letni dohodek pa je po novem znesel približno 560 goldinarjev.

V tem času je idrijski ranocelnik stanoval in ordiniral v stari leseni stavbi, imenovani padarija (Baaderey), ki je stala sredi Idrijskega naselja ob Nikovi v predelu današnje Ljubljanske ulice. V stavbi je bila kirurgova ordinacija z brivnico, kopalnica za tople in parne kopeli in ranocelnikovo stanovanje. Kopalnico je do leta 1740 oskrbovala bratovska skladnica, po-

tem pa jo je prevzel rudnik, ker skladnica zaradi skromnega premoženja ni več zmogla plačevati stroškov za oskrbovanje. Čeprav je rudniška uprava že leta 1742 ugotovila, da bi bilo treba stavbo popraviti, se je popravilo zavleklo do leta 1748, ko je kopalnica v stavbi postala že povsem neuporabna. Takrat so šele hišo popravili in uredili kopalnico, v kateri naj bi se z zdravilnimi kopelmi zdravili predvsem rudarji, ki jih je prizadela merkurialna zastrupitev.

Štirideseta leta 18. stoletja so bila težko obdobje za idrijske rudarje. Zlasti je bilo hudo v letih 1741–1746. V omenjenih letih je močno naraslo število rudarjev, ki jih je prizadel merkurializem, torej zastrupitev z živim srebrom. Krive so bile skrajno slabe delovne razmere v razpadajoči in tesni žgalnici rude, kjer so v tistih letih žgali zelo bogato rudo. Obolevnost se je nedvomno zviševala tudi zaradi slabe prehranjenosti in telesne oslabelosti rudarjev, ki so prav v tem času živeli v hudem pomanjkanju, ker so zelo neredno prejeli plače in so bila včasih izplačila mezd tudi po več mesecev v zaostanku.

Bolni rudarji so v tem času že prejeli bolniške dnine, ki so bile za tretjino nižje, kakor redne osnovne dnine. Te bolniške dnine so bile, kolikor lahko ugotovimo, vpeljane leta 1736, čeprav se že tudi v 16. in 17. stoletju omenjajo občasne podpore za bolne delavce. Tudi vdove rudarjev so v tem času že prejemale preživnine ali provizije, vendar je bil letni znesek za te podpore omejen in so nove vdove morale čakati, da se je s smrtjo kake vdove izpraznilo mesto zanje. Vdovske pokojnine so vpeljali že leta 1718, dotlej pa je bilo v navadi, da so vdove in za delo nesposobne rudarje preživljali spolovinarji imenovani pojserji. Ti so delali bodisi namesto umrlega rudarja in so polovico zaslužka oddajali vdovi, bodisi namesto onemoglega rudarja in so mu dajali polovico plače. Z uvedbo vdovskih preživnin so pojserje uradno odpravili, vendar so se posamezni primeri spolovinarstva v praksi še vedno dopuščali. Stari in onemogli rudarji so v tem času le izjemoma dobivali pokojnine. Dokler so se še lahko gibal, so morali opravljati nezahtevno delo v izpiralnici in prebiralnici rude, seveda ob nižji plači, kakor so jo prejeli prej. Redne pokojnine za ostarele in druge za delo nesposobne rudniške delavce so vpeljali šele leta 1763.

Leta 1752 je v Idriji izbruhnila epidemija pegavice. Od 3000 prebivalcev je zbolelo 1000 oseb, umrlo je 20 bolnikov. Takratni rudniški ravnatelj Anton Hauptmann je hitro ukrepal, poklical zdravnika iz Ljubljane in takoj poročal dvorni oblasti o bolezni. Dvorna oblast je obvestila o epidemiji takratnega vodjo avstrijske zdravstvene službe, slovitega zdravnika van Swieten, ki je v Idrijo poslal pismena navodila o zdravljenju bolezni. Naročil je, da je treba bolnike izolirati, in poslal v Idrijo tudi svojega pooblaščenca, dunajskega zdravnika dr. Erndtla. V protiepidemično službo so vključili tudi idrijskega ranocelnika Gutta in njegovega pomočnika Kiferla. Rudniški ravnatelj Hauptmann je razglasil, da bodo vsi delavci, ki zbole za to boleznijo, tudi med boleznijo dobivali polne dnine, ker so ugotovili, da so nekateri rudarji bolezen prikrivali in so

hodili na delo, ko so že zboleli, kar je seveda oviralo protiepidemične ukrepe in pravočasno izolacijo obolelih. Ravnatelj Hauptmann in dr. Erndtl sta uredila začasno bolnišnico, ravnatelj je tudi poskrbel za bolniške postelje in prehrano bolnikov. Vsi stroški za ukrepe in zdravljenje med epidemijo so znesli nad 2200 goldinarjev, kar je bilo približno toliko, kolikor so takrat znašale plače vseh idrijskih rudarjev v enem mesecu. Po končani epidemiji, ki je trajala skoraj pet mesecev, se je na rudniškem posvetovanju zahvalil predstojnik bratovske skladnice z najstarejšimi rudarji ravnatelju Hauptmannu in dr. Erndtlu za pomoč med epidemijo. Delu idrijskega rudnika so takrat dali ime van Swietenovo polje, s čimer so zaslužnemu učenjaku izrazili priznanje za strokovno pomoč, ki jo je izkazal Idričanom. Idrijski ranocelnik in njegov pomočnik sta dobila denarno nagrado.

Rudniški ravnatelj Hauptmann je že pred nastopom epidemije priporočil dvorni oblasti, da bi se v Idriji nastavil stalni akademsko šolani zdravnik. V začetku leta 1752 je dvornemu kolegiju na Dunaju takole poročal o takratni zdravstveni službi v Idriji: »Pri tukajšnjem plemenitem in donosnem rudniku nimamo zdravnika, ampak le kirurga ali padarja, ki od njega ne moremo zahtevati, da bi poznal in zdravil notranja bolezenska stanja. Če kdo zboli za nevarno boleznijo, je treba k njemu pripeljati zdravnika iz Ljubljane ali Gorice. Pot do sem pa je dolga, težavna, pozimi pogosto neprehodna in bolnik mora trpeti, marsikateri celo umreti, preden pride zdravnik do njega. Sicer pa je v Idriji malo takih, ki zmorejo poklicati zdravnika, da bi jih zdravil. Večina se mora zadovoljiti s kirurgovimi nasveti in posegi, kadar pa njegovo strokovno znanje odpove, morajo to plačati z življenjem.«

Ravnatelj Hauptmann, ki si je prizadeval, da bi dvorna oblast v Idriji nastavila ob ranocelniku še zdravnika, je bil zelo prizadeven in uspešen rudniški predstojnik. Znal je doseči, da je rudnik, ki je v tridesetih letih 18. stoletja nazadoval, spet postal donosen. Zaslužen je tudi zaradi svojih prizadevanj zaboljšanje socialnih in delovnih razmer v Idriji. Leta 1751 je vpeljal v Idriji nov način žganja živosrebrne rude v tako imenovanih španskih pečeh. Ta metoda ni bila le bolj gospodarna, ampak tudi za zdravje delavcev manj nevarna, kakor dotedanja retortna žgalna metoda. Sočasno s predlogom za nastavitev zdravnika v Idriji je Hauptmann poskrbel tudi za ustanovitev posebnega vinskega sklada, iz katerega naj bi se krili stroški za zdravnikovo vzdrževanje. Vinsko kupčijo je po njegovem prizadevanju prevzela bratovska skladnica, katere poslovanje pa je nadzirala rudniška uprava. Odprli so rudarsko gostilno, ki je bila vključena v vinsko gospodarstvo bratovske skladnice. S tem se niso pridobila le sredstva za vzdrževanje zdravnika, ampak so se odpravile tudi zlorabe idrijskih gostilničarjev, ki so po Hauptmannovi trditvi točili rudarjem slabo in nezdravo vino, zaradi česar naj bi rudarji ne le zbolevali, ampak celo prezgodaj umirali. Hauptmann je poskrbel, da so tudi svojci rudarjev začeli dobivati brezplačno zdravniško pomoč. Ker to z obstoječimi predpisi še ni bilo

urejeno, se je znašel tako, da je ranocelniku naročil, naj svoje zdravi brezplačno in občasno predloži stroške za njihovo zdravljenje, potem pa je poskrbel, da je bila vsota kirurgu poravnana iz rudniške blagajne.

Leta 1754 so se Hauttmannova prizadevanja, da bi Idrija dobila akademsko šolanega zdravnika, uresničila. Za stalnega rudniškega zdravnika ali fizika je bil imenovan sloviti prirodoslovni učenjak dr. Joannes Antonius Scopoli, čigar prihoda pa Hauttmann ni dočakal, ker je umrl. S prihodom zdravnika je Idrija dobila tudi rudniško lekarno, ki jo je prevzel apotekar Ernest Freyer, priznan botanični strokovnjak.

Iz Scopolijevega nastavitvenega dekreta razberemo, da je moral brezplačno zdraviti vse rudarsko ljudstvo (Bergvolk), torej ne le delavce, ampak tudi njihove svojce. Dobival je 700 goldinarjev plače, imel pa je tudi brezplačno stanovanje. Zdravil je notranje bolezni, medtem ko je zunanje bolezni in poškodbe še naprej zdravil kirurg ali ranocelnik. Zdravniku so bili odslej podrejeni vsi zdravstveni uslužbenci v Idriji. Scopoli je stanoval in ordiniral v Steinbergovi hiši v Kosovelovi ulici, kjer je sedaj vzdignjena spominska plošča.

V Idriji si Scopoli pri zdravniškem delu ni pridobil zaupanja prebivalstva, očitali so mu celo, da zanemarja svoje zdravniške dolžnosti. Bil je vse preveč znanstveno usmerjen, da bi se sprjaznil z rutinskim delom praktičnega zdravnika. Po odhodu iz Idrije je tudi opustil zdravniški poklic in se posvetil metalurgiji, kemiji in botaniki. V času, ko je služboval v Idriji, je bil večkrat odsoten zaradi prirodoslovnih znanstvenih ekskurzij in ob takih priložnostih je prepuščal zdravniška opravila lekarnarju Freyerju, ki za delo zdravnika ni bil usposobljen. Vendar Scopoliju lahko verjamemo, da pove resnico, ko piše v svojih spominih, da se je prvi čas po nastavitvi v Idriji resno trudil, da bi vsakdanja zdravniška opravila vestno izvrševal. To je potrdil s svojimi izsledki, objavljenimi v knjigi »De hydrargyro Idrisiensi«, ki je izšla leta 1761 in je v njej opisal ne le idrijski rudnik in živosrebrno rudo, ampak je v posebnem delu knjige prikazal tudi bolezenske motnje pri idrijskih rudarjih, kakor jih je pri svojem delu sam opazoval in ugotavljal.

Najpogostejše bolezni oziroma bolezenska stanja med idrijskimi rudarji so po Scopolijevih ugotovitvah: tresenje udov (tremor artuum), slinjenje (salivatio), kašelj (tussis), nadušljivost (asthma), griža (dysenteria), v presledkih nastopajoča vročica (febris intermittens) in glistavost (vermes intestinorum). Scopoli opredeljuje posamezne bolezni, kakor je bilo takrat v navadi, in ne tako, kakor jih danes diagnostično razvrščamo. Njegovi nazivi za »bolezni« so le simptomi ali bolezenski pojavi, ki jih pri boleznih opazujemo. Tako njegova naziva tremor in salivacija pomenita le dva različna pojavi pri isti bolezni, to je pri merkurializmu ali zastrupitvi z živim srebrom, njegova naziva »kašelj« in »nadušljivost« pa sta lahko simptoma, ki ju zasledimo pri najrazličnejših boleznih dihal.

Po Scopolijevem pričevanju so v takratnem času nekateri idrijski rudarji kazali težke znake merkurializma, saj poroča o

bolnikih, ki so se tako tresli, da niso mogli stati na nogah in se tudi sami niso mogli hraniti. Scopoli ugotavlja, da se mlajši rudarji, ki zbole za merkurializmom, večinoma pozdravijo, če nekaj časa delajo na svežem zraku. Marsikatere njegove ugotovitve nam osvetle tudi takratne socialne razmere v Idriji in kažejo pomanjkljivo izvajanje preprečitvenih zdravstvenih ukrepov v takratnem času. Tako piše, da nekateri rudarji, bodisi zaradi revščine ali zaradi želje po večjem zaslužku, delajo v jami tudi več kakor predpisanih osem ur. Scopoli opozarja nadzorno osebje, naj prepreči, da bi delavci, ki se že tresajo, še hodili delat v jamo, dokler se ne opomorejo. Večkrat so namreč rudarji zaradi boljšega zaslužka, ki ga dobe v jami, bolezenske težave skrivali in še naprej delali v nezdravem okolju. Scopoli v knjigi opozarja na nekatera delovna mesta, kjer je nevarnost za zastrupitev posebno velika. Tako omenja predele v jami, kjer skozi stene pronika samorodno živo srebro in je zrak tam topel ter nasičen z živosrebrnimi hlapci. Prav tako poudarja, da je za delavce zelo nevarno opravilo žganje rude, čeprav se je z novo žgalno metodo nevarnost do neke mere znižala. Graja tudi, ker za rudarje ni urejeno primerno kopališče.

Omeniti moramo, da so bile nevarnosti živega srebra in nekateri ukrepi za znižanje njegovih strupenih učinkov, ki jih Scopoli navaja, znani že pred njegovo knjižno objavo. Že dolgo je bila v Idriji navada, da so se rudarji menjavali pri zdravju nevarnem delu in so od merkurializma prizadete rudarje premeščali na delo v drobilnico, prebiralnico in izpiralnico rude, kjer ni bilo živosrebrnih hlapov. Na nevarnih mestih v jami so rudarji delali s skrajšanim delovnim časom, pri delu v žgalnici rude pa so se menjavali v skupinah.

Od ostalih bolezenskih motenj pri idrijskih rudarjih, ki jih opisuje Scopoli v svoji knjigi, bomo omenili le tiste, ki so povezane z delovnim procesom v rudniških obratih. Scopoli poroča, da vdihavanje zaprašenega zraka v jami delavce stalno draži h kašlju, za nadušljivostjo pa po njegovih opazovanjih najbolj zbolevali delavci v žgalnici, posebno tisti, ki so vdani pijači. Zapršenost v jami bi se po Scopolijevem mnenju lahko zmanjšala z večkratnim škropljenjem z vodo, delavci pa naj bi se pred prahom zaščitili z lanenimi krpami, prevezanimi čez usta in nos. Nadušljivost pri delavcih v žgalnici povzročajo po Scopolijevem mnenju predvsem žvepleni plini, ki se razvijajo pri žganju rude. Zato priporoča, da bi si delavci v žgalnici prekrivali obraz s steklenimi maskami, kakršne se uporablja v rudnikih arzena. Nadalje priporoča, da bi se rudi v žgalnih pečeh dodajalo žgano apno, ki veže med žganjem nastajajoče žveplo in žvepleno kislino, ker je s poskusi ugotovil, da se tako zmanjša količina žvepla, ki pri žgalnem procesu uhaja v okolje.

Scopolijevo poročilo o kašlju rudarjev zaradi zapršenosti v jami in o nadušljivosti delavcev zaradi žvepljenih hlapov v žgalnici bi danes strokovno prikazali na drugačen način. Prašno ozračje v jami ni pri rudarjih povzročalo le draženje dihalnih poti s kašljem, ampak tudi kronična obolenja, ki so

posledica dolgotrajnega vdihavanja drobnih prašnih delcev (pneumokonioze) in se ne izražajo le s kašljem, ampak tudi s težkim dihanjem. Zlasti huda oblika pneumokonioze je tista, ki nastaja zaradi silikatnega prahu in jo imenujemo silikoza. Pri delu v žgalnici je bil prah manj pomemben škodljiv dejavnik in je bilo bolj izrazito škodljivo draženje dihal zaradi žveplениh spojin, ki pri daljši izpostavljenosti ne povzročajo le kroničnega vnetja zgornjih dihalnih poti s kašljem (bronhitis), ampak tudi neelastičnost in raztegnjenost pljuč z oteženim dihanjem (emfizem). Scopolijevo ločevanje, češ da prah v jami povzroča kašelj, žvepleni plini pa težko sapo, ni utemeljeno, saj tako delo v jami, kakor delo v žgalnici, kljub različnim povzročiteljem, lahko hkrati privede do bolezenskih težav s kašljem in težko sapo. Scopoli bolezenska stanja s kašljem povezuje tudi s pogostimi prehladi pri idrijskih delavcih in ugotavlja, da so rudarji pozimi preslabo oblečeni. Po njegovi razlagi dolgotrajen kašelj včasih pripelje do izkašljevanja krvi, kar bi bilo po današnjem pojmovanju lahko znak tuberkuloze ali komplikacij pri težki obliki silikoze.

Scopoli je takratne razmere v Idriji opisal v dokaj temnih barvah in je razen pomanjkljivosti pri organizaciji dela v rudniku in pri zdravstvenozasčitnih ukrepih večkrat omenil tudi težke socialne razmere v Idriji. Pri kritiki razmer tudi rudarjem ne prizanaša, češ da tudi sami premalo skrbe za svoje zdravje. Graja njihovo neurejeno življenje, ko si po eni strani včasih uničujejo zdravje s požrešnostjo na raznih pojedinah in v pivskih družbah, po drugi strani pa potem zaradi tega večkrat stradajo. Po pogostih konfliktnih z rudniško upravo je Scopoli leta 1769 Idrijo zapustil.

Leta 1765 je kirurg Gutt umrl in rudniška uprava je želela, da bi bil imenovan za njegovega naslednika dotedanji idrijski rudniški stražmojster in izučen vojaški ranocelnik Anton Kahl, ki je Gutta, menda uspešno, že nekaj časa nadomeščal. Vendar je dvorna oblast dvomila o Kahlvih strokovnih sposobnostih in je leta 1766 imenovala za idrijskega kirurga Baltazarja Hacqueta, ki je tako postal Scopolijev sodelavec. Hacquet je bil široko razgledan strokovnjak, ki je po svoji izobrazbi in strokovni spretnosti daleč prekašal svoje obrtniško izšolane ranocelniške predhodnike v Idriji. Sam je delo svojih predhodnikov zelo neugodno ocenil. Po njegovem mnenju so ranocelniki, ki je pred njim deloval v Idriji, manjkale strokovne sposobnosti in primerni instrumenti. Pikro je pristavil, da se od takega ranocelnika ne more pričakovati, da bi znal kaj več, kakor briti ljudi, jim stavi rožičke, puščati kri, uravnavati izpahe in zlome ter prevezovati rane in kožne čire.

Pismeno službeno navodilo ali instrukcija, ki jo je Hacquet prejel ob nastavitvi, vsebuje kratek opis njegovih službenih dolžnosti in navedbo njegovih prejemkov. Že v začetku instrukcije je poudarjeno, da je bil Hacquet izbran za idrijskega kirurga predvsem zato, ker je bila znana njegova porodničarska spretnost. Nadalje instrukcija določa, da je idrijski kirurg podrejen rudniškemu predstojniku in posredno dvorni komori na Dunaju. Strokovno mu je nadrejen rudniški zdravnik, s ka-

terim morata živeti v miru in skladnosti. Dolžan je dajati brezplačno kirurško pomoč v ambulanti in na domu vsem rudniškim uradnikom in nameščencem, vsem rudarjem in rudniškim gozdnim delavcem, vsem rudarskim svojcem in upokojencem in celo njihovim poslom. Sami mu plačajo stroške zdravljenja le tisti, ki so se poškodovali v pretepih. Bolnike sprejema na podlagi bolniških listov (Krankenzettel), v sili pa tudi brez njih. Paziti mora, da kakšen delavec ne bi bil brez potrebe v bolniškem staležu in mora ozdravljenim takoj izdati potrdilo, da so sposobni za delo. Izogibati se mora nespornostim, kakršni so se že dogajali, da sta namreč zdravnik in kirurg bolnika pošiljala drug k drugemu, ker je eden trdil, da gre za zunanjo, drugi, da gre za notranjo bolezen. V primerih, kjer gre hkrati za notranje in zunanje bolezni, se morata sporazumeti, ali pa bolnika skupaj zdraviti. Kirurg mora vzdrževati pomočnika, o bolnih oziroma poškodovanih delavcih mora dvakrat tedensko ustno poročati rudniškemu predstojniku, ob sobotah pa mora na rudniškem posvetovanju predložiti pismeni raport o zdravljenih delavcih. Osnovna kirurgova plača znaša na leto 300 goldinarjev, za porodniška opravila pa dobi letni dodatek 100 goldinarjev. Razen tega mu vsak rudar odstopi po eno dnino v letu, zato pa mora rudarje vsakih 14 dni briti, jih po potrebi striči, jim puščati kri in jim izdirati zobe. Poseben dodatek dobi za obveze in zdravila, ki jih mora v apoteki sam nabavljati. Za bolj oddaljene obiske na domu se mu priznajo potni stroški oziroma dnevnice.

Vidimo torej, da je bilo v tem času poslovanje zdravstvene službe v Idriji že dokaj podrobno in smotrno urejeno. Kar zadeva striženje in britje rudarjev, smo že omenili, da kirurg v tem času tega dela ni sam opravljal, ampak je za to najemal pomožno osebje, ki pa ga je moral sam plačevati.

Tudi Hacquet je bil kot Scopoli ne le zdravstveni strokovnjak, temveč tudi prirodoslovni učenjak. Tudi on je v drugi knjigi svojega dela o kranjskih kameninah (Oryctographia Carniolica), ki je izšla leta 1781, opisal Idrijo in idrijski rudnik. Čeprav je prišel v Idrijo kmalu potem, ko je Scopoli izdal svojo knjigo o Idriji, pa so se mu zdele idrijske razmere mnogo bolj prijazne kakor Scopoliju. Tako trdi, da v njegovem času ni bilo v Idriji več težjih primerov merkurialne zastrupitve, Idrija se mu zdi kar zdrav kraj in zanika, da bi bilo delo v rudniku in žgalnici zdravju posebno hudo nevarno, če le delavci primerno upoštevajo zdravstveno-zaščitne ukrepe. Hvali lepoto kraja, urejenost rudnika in spretnost rudarjev, graja pa preveliko porabo vina.

Kolikor lahko presodimo iz podatkov v takratnih uradnih dokumentih, je Hacquet v svojem opisu razmere v idrijskem rudniku in naselju najbrž le malo preveč idilično olepšal, medtem ko je morda Scopoli res prikazal Idrijo v nekoliko preveč turobnih barvah.

Scopolijev naslednik v Idriji je bil dr. Jožef Knee, s katerim je imel bojeviti Hacquet, ki je leta 1773 Idrijo zapustil, hude spore. Kneetu je leta 1774 sledil dr. Janez Urbas, Hacqueta pa je

nasledil magister kirurgije Franc Klopstein, ki pa je kmalu umrl, nakar je leta 1776 postal idrijski kirurg magister kirurgije Baltazar Eggenberger.

V letu 1777 so na rudniškem posvetovanju obravnavali zamisel, da bi se za delavce, ki imajo opravka z živim srebrom, zgradilo novo kopališče, ker leta 1748 obnovljena kopalnica, kakor je že Scopoli opozarjal, ni več zadoščala potrebam. Dr. Urbas in kirurg Eggenberger sta pripravila strokovno poročilo s predlogi za ureditev novega kopališča, vendar je rudniška uprava izvedbo njunega načrta odložila, češ da bi bila načrtovana gradnja predraga in preveč zahtevna. Tako je Idrija tudi v naslednjih desetletjih ostala brez rudarskega kopališča, rudarji so v tem času imeli na voljo le kopalnico pri žgalnici, namenjeno predvsem delavcem, ki so čistili peči.

Leta 1784 je prišlo do nesporazuma med zdravnikom Urbasom in rudarji. V zvezi s tem je ohranjen zanimiv razglas rudarjem, pisan tudi v slovenščini. Dr. Urbas se je namreč pritožil rudarskemu uradu, da se nekateri rudarji, zlasti še njihove žene, nespoštljivo vedejo do njega. Rudarji ne prihajajo v ordinacijo ob za to določenih urah, ukazovalno zahtevajo zdravila, ki za njihove bolezni niso primerna, nestrpno ga priganjajo k bolniškemu obisku in mu celo očitajo, da ga oni plačujejo in je od njihove milosti odvisen.

Višji rudarski urad v Idriji je nato objavil razglas, v katerem se rudarjem vnovič naroča, »de vi, jenu vaše ženie temu od cesarja postaulenmu doktorju veči ponižnost jenu čast skazete«. Nadalje piše v razglasu, da »moreti vi te za vaše bonike naprei zapisane ure zjutra jenu popudan bel gvišnu deržati, jenu brez ene sile en druh cajt, posebnu pak per mizi ne ungnegnat (nadlego) delati«. Rudarjem se ukazuje, da morajo predpisana zdravila »radavolnu uzeti, ne čez taiste jezk stegati, al pak cal iz sila druge od nega pogervati, tamoč taiste tako nucati, koker doktor zapovedau je«. Nadalje se naroča, da morajo rudarji zdravnika vlijudno vabiti k bolnikom in mu ne smejo očitati, če zaradi drugih obiskov ne more takoj njihovemu naročilu ustreči ali ga celo dolžiti, da je kriv bolnikove smrti. Ob koncu je rudarski urad zagrozil, da bodo kaznovani vsi, ki se ne bodo vedli, kakor je bilo ukazano.

V istem času je tudi kirurg Eggenberger na rudniškem posvetovanju poročal, da se je v Idriji zelo razpasla navada, da ljudje zlasti pri glavobolih kar sami od sebe zahtevajo, naj se jim pušča kri. Ker je kirurg sodil, da je tako neprimerno puščanje krvi lahko zdravju škodljivo, je predlagal, da bi smel v bodoče puščati kri le tistim, ki bi prinesli zdravnikovo potrdilo, da je to res potrebno. V poznejših letih beremo v aktih, da so se Idrijčani, ki pri svojih uradnih kirurgih očitno niso več mogli izsiliti, da bi jim po želji puščali kri, zatekali k nepooblaščenim mazačem, ki so jim poseg, seveda proti plačilu, radi izvršili.

Iz navedenih nasprotij med rudarji in zdravstvenimi uslužbenci lahko po eni strani sklepamo, da si Urbas in Eggenberger v Idriji nista znala pridobiti primerne veljave, po drugi strani pa

iz teh nesoglasij spoznamo, da takratni idrijski rudarji niso bili posebno disciplinirani in vse prej kakor nezahtevni in pohlevni pacienti. Tako so se tudi dve leti pozneje rudarji pritožili, da so v brivnici, ki jo upravlja kirurg, slabo postreženi in morajo po več ur čakati, da pridejo na vrsto.

Ko sta v Idriji delovala dr. Urbas in kirurg Eggenberger, so se pri obratovanju rudnika zgodile velike spremembe. Rudnik, ki je v začetku osemdesetih let 18. stoletja bolj slabo uspeval, je z letom 1785, zaradi dobav živega srebra Španiji, izredno dvignil svojo proizvodnjo. Število rudniških delavcev, ki je bilo v letih 1781–1784 približno 440, je v letu 1785 naraslo na 800, leta 1789 pa je bilo pri rudniku že 953 delavcev in zraven še 300 pri rudniškem gozdnem obratu. Količina pridobljenega živega srebra se je od povprečno 126 ton v letih 1780–1785 dvignila na 645 ton v letih 1786–1790.

Kakor se večkrat zgodi, so se ob nenadnem gospodarskem vzponu pojavile hkrati tudi neugodne posledice, ker očitno ob zvišanju dejavnosti niso dovolj poskrbeli za potrebe novih delavcev. Bilo je premalo primernih stanovanj, s čimer so se seveda poslabšale tudi higienske razmere v mestu. V drugi polovici leta 1787 se je obolevnost med delavci v Idriji tako zvišala, da lahko sklepamo na pojav neke epidemije, čeprav sta jo rudniška uprava in idrijski zdravnik skušala utajiti, ker nista pravočasno izvedla protiepidemičnih ukrepov. Proti koncu leta 1787 se je bolniški stalež pri rudniških delavcih že zvišal na 9,4 %. Dvorna komora na Dunaju se ni dala prepričati, da v Idriji ni bilo epidemije, ampak da je šlo le za zvišano obolevnost neepidemične narave. Izrekla je rudniškemu zdravniku in rudniškemu predstojniku ukor z naročilom, naj se v bodoče bolj skrbno opazujejo zdravstvene razmere v Idriji. V času omenjene epidemije so ob koncu leta 1787 ustanovili v Idriji zasilno bolnišnico v stavbi nad Antonijevim rovom, kjer je bila tudi rudniška zbiralnica (šilštu). Bolnišnica je bila namenjena predvsem delavcem, ki so v Idrijo prišli s tujega in niso imeli svojcev, ki bi jih lahko med boleznijo negovali. Bolnišnico je upravljal upravitelj bolnišnice ali špitalski mojster, za nego bolnikov so skrbeli za to opravilo določeni rudarji, zdravnik in kirurg pa sta morala bolnike redno obiskovati. Provizorična bolnišnica je tudi po znižanju obolevnosti v Idriji še naprej delovala, čeprav je bila v poznejših letih večkrat slabo zasedena.

Ko so na rudniškem posvetovanju leta 1788 razpravljali o neugodnih zdravstvenih razmerah v Idriji, so ugotavljali tudi razne škodljive okoliščine, ki zvišujejo obolevnost rudarjev. Razen slabih stanovanjskih razmer naj bi kvarno vplivale na zdravje idrijskih rudarjev tudi nekatere razvade, ki so jih zdaj skušali odpraviti. Tako so ugotovili, da nekateri rudarji zaradi višjega zaslužka delajo tudi po dve izmeni zapored, drugi spet silijo zdravnika, naj jim zaključi bolovanje, še preden so se povsem pozdravili, da bi tako prej spet dobili polne dneve. Delavci, ki bi se po čiščenju peči v žgalnici morali obvezno kopati, tega niso delali. Razpravljali so tudi o naraščanju pijančevanja v Idriji, pri čemer so poudarjali škodljivost žganih

pijač. Dr. Urbas, ki ob tako zvišanem številu rudarjev in ob visoki obolevnosti delavcev svojega dela ni več zmogel, naj bi dobil stalnega pomočnika. Sklepe s konzultacije so takoj začeli izvajati. Odslej je bilo prepovedano samovoljno nadurno delo, poostriili so kazenske ukrepe proti pijančevanju in ponočevanju, zlasti pa so strogo, z zaporom in šibanjem, kaznovali pijanost pri delu. Dr. Urbas je kmalu dobil začasnega pomočnika iz Ljubljane, medtem ko so kirurgi že leta 1785 odbrili poseben dodatek k plači, da bi lahko namesto enega odslej vzdrževal dva pomočnika.

Dr. Urbas, ki je po letu 1788 imel več ali manj stalnega honorarnega pomočnika dr. Fantona iz Ljubljane, je bil leta 1792 upokojen. Po njegovi upokojitvi so v Idriji nastavili dva stalna zdravnika, in sicer dotedanjega nadomestnega zdravnika dr. Jožefa Ignaca Fantona in dr. Blaža Hafnerja. Imela sta sicer enaki plači, po 700 goldinarjev na leto, vendar je bil Fanton starešina zdravstvene službe v Idriji ali medicus senior. Ob nastopu sta dobila pismeno službeno instrukcijo, iz katere so razvidne njune dolžnosti in obseg njunega dela.

Povečini je instrukcija, čeprav je nekoliko obširnejša, podobna instrukciji za kirurga Hacqueta iz leta 1766, ki smo jo že predstavili, zato bomo navedli le tista določila, ki izhajajo iz razlike med kirurgovim in zdravnikovim delovanjem, oziroma tista, ki so bila dodatno vstavljena zaradi spremenjenih razmer. Tako beremo, da se glede na to, ker sta zdaj v Idriji dva zdravnika, lahko odslej bolniki sami odločajo, kateremu se bodo v boleznih zaupali. Instrukcija naroča zdravnikoma, da morata tudi redno nadzirati delo lekarnarja in pregledovati lekarniško poslovanje. Vsak od zdravnikov mora dve četrtletji v letu skrbeti za bolnike v rudarski bolnišnici, če pa leži v njej veliko težkih bolnikov, jih morata obiskovati oba. V instrukciji se zdravnikoma toplo priporoča zmernost, ker bolniki ob vsakem času potrebujejo njuno pomoč in delo z bolniki zahteva »nadpoprečno razumnost ter sposobnost spomina in presoje«. Med zdravstvenim osebjem naj ne bo razprtij, saj so dobri medsebojni odnosi med njimi »koristni za državno blagajno in dobrodejni za paciente«.

Dvorna komora je k tej instrukciji, ki jo je sestavil rudarski urad v Idriji, dodala še opozorilo, da morata zdravnika upoštevati pri delu tudi splošne državne sanitetne predpise in uredbe, naročila je, da imata razen zdravljenja ljudi na skrbi tudi zdravljenje tovarne in druge živine. Paziti morata, da se zdravila ne bodo zametovala ali, kakor se je že dogajalo, uporabljala za kakšne druge domače namene. Zdravnikoma so podrejeni razen kirurga tudi lekarniški upravitelj in babice. Dvorna komora je poslala tudi natančna navodila o izdelavi tedenskih raportov, v katerih mora razen imena in starosti pacienta biti vpisan tudi dan nastopa bolezni, naziv bolezni ali opis bolezenskega stanja in dan ozdravljenja ali smrti. Navesti je treba, kje bolnik stanuje oziroma ali leži v bolnišnici, kolikokrat v tednu ga je zdravnik obiskal na domu oziroma kolikokrat se je pacient zglasil pri zdravniku v ordinaciji.

Zdravnika se z nekaterimi instrukcijami nista strinjala. Posebno sta se upirala v instrukciji zagotovljeni prosti izbiri zdravnika, češ da jo nekatere »sitne ženske« že zlorabljajo. Zdela se jima je, da so tako podrobni raporti, kakor jih zahteva dvorna oblast, po eni strani preveč zamudni, po drugi strani pa tudi niso v skladu z zdravniško tajnostjo, saj raporte dobi na vpogled upravna oblast in so nekatere diagnoze zlasti za ženske neprijetne. Dvorna komora je njune ugovore zavrnila, pojasnila pa je, da ni bilo mišljeno, naj se v raporte vpisujejo tudi ženske.

Kar zadeva takratno obolevnost prebivalstva v Idriji, navajata Fanton in Hafner, da sprejmeta vsak po 15 ali več pacientov na dan v ordinaciji, ostale pa obiskujeta na domu. Iz tedenskih raportov za leto 1793 razberemo, da je bilo na dan redno v bolniškem staležu poprečno 56 delavcev pri obeh zdravnikih in kirurgu, kar pomeni, da je bilo na bolniškem dopustu poprečno okoli 3,8 % rudarjev in okoli 6 % gozdnih delavcev. V raportih pa niso bili zajeti svojci delavcev, ki jih je bilo precej več kakor zaposlenih oseb, saj je Idrija takrat štela 3500 prebivalcev, vseh prebivalcev v idrijskem kameralnem gospostvu pa je bilo nekaj nad 6000.

Leta 1793 je dvorna komora hotela ukiniti zasilno rudarsko bolnišnico v Idriji, češ da se v njej zdravi le malo bolnih delavcev. Zdravnika in kirurg pa so menili, da je bolnišnica še vedno potrebna. Dr. Hafner je v svojem poročilu sklepal, da je bolnišnica zato tako slabo zasedena, ker oskrba ni brezplačna, saj mora zanjo bolnik plačevati po 7 krajcarjev na dan in potem svojci doma ne morejo shajati z bolniško dnino, ki je največ 13 krajcarjev na dan. Bolnišnica sicer ni bila ukinjena, vendar dvorna komora ni odstopila od tega, da morajo bolniki plačevati po 7 krajcarjev oskrbnine na dan.

Ob tej priložnosti bomo skušali na kratko prikazati socialne razmere idrijskih rudarjev ob koncu 18. stoletja. Po podatkih, ki so nam na razpolago, je takrat eksistenčni minimum za odraslo moško osebo znašal v Idriji okoli 7 krajcarjev na dan ali 40 goldinarjev na leto. Rudarji so po naših izračunih z osnovno dnino, z akordnim dodatkom za delo v jami in z dodatkom za delo v žgalnici zaslužili približno 100 goldinarjev na leto, kar je bila skromna vsota, če je imel rudar večjo družino. Razumljivo je torej, da rudarji niso bili radi v bolniškem staležu, saj so med boleznijo prejeli za tretjino nižje dne, kakor so bile redne.

Življenjsko raven idrijskih rudarjev je delno izboljšala ugodnost, da so prejeli določeno količino žita iz rudniškega magazina po nižji ceni, kakor je sicer na splošno veljala v deželi in je razliko med prodajno ceno in dejansko vrednostjo žita krila rudniška blagajna.

V sili je rudarje podpirala tudi bratovska skladnica, ki so jo z rednimi prispevki vzdrževali sami in se je proti koncu 18. stoletja finančno precej okrepila. Skladnico so upravljali iz vrst rudarjev izvoljeni predstavniki, vendar je bila ustanova pod nadzorstvom rudniške uprave in so se morali vsi sklepi od-

bornikov potrditi na rudniški konzultaciji. Bratovska skladnica je izplačevala dalj časa bolnim ubožnim rudarjem posebni bolniški dodatek, ki je znašal 17 krajcarjev na teden. Za dojenčke, ki jim je umrla mati ali jih ni mogla dojeti, je bratovska skladnica izplačevala očetom po 2 goldinarja na mesec za dojljo. Določen denarni znesek so dobili rudarji tudi takrat, če so bili zaradi bolezni poslani v toplice. Posebno odškodnino so dobivali rudarji iz bratovske skladnice, če jim je poginila krava, v sili ali ob izrednih potrebah pa so lahko od skladnice dobili tudi predujem na plačo ali posojilo. Čeprav je imela bratovska skladnica le malo vpliva na organizacijo zdravstvene službe v Idriji, je morala nekaj prispevati k ranocelnikovi plači, plačevati je morala babice in ob izrednih prilikah prispevati za stroške zdravstvenih ustanov delež, ki ga je določila dvorna oblast.

Lahko bi torej rekli, da brez socialnega varstva idrijski rudar v tem času ni bil, vendar je večina rudniških delavcev in njihovih družin živela v revnih razmerah. Tudi v raznih aktih rudarskega urada večkrat beremo, da rudarji težko preživljajo svoje družine in da borno žive. V posebno težkih razmerah so živele rudarske vdove in sirote, saj so bile njihove pokojnine ali provizije tako nizke, da so pogosto znesle komaj po en krajcar na dan na osebo, tako da z njimi ni bilo mogoče živeti. Vdove so si morale pač priskrbeti dodaten zaslužek, bodisi s klekljanjem ali s priložnostnim delom, deklice so šle kmalu služiti, dečki pa so bili že s 14. letom sprejeti na delo v rudniško prebiralnico. Morda so brez hujšega pomanjkanja živele le družine rudarjev, ki so imele lastne hiše, nekaj zemlje in kravo ter so bili hkrati v najvišjih plačilnih razredih.

Leta 1795 je umrl dr. Fanton in dr. Hafner je postal vodja zdravstvene službe v Idriji, za drugega zdravnika pa je bil imenovan dr. Anton Nanger. Leta 1795 je umrl tudi kirurg Eggenberger, ki ga je nasledil dr. Johan Mihael Seeger, pred prihodom v Idrijo predavatelj praktične anatomije na mediko-kirurškem učnem zavodu v Ljubljani in prvi idrijski kirurg z doktorskim naslovom. Umrl pa je že leta 1797 in v naslednjem letu je prevzel mesto idrijskega kirurga magister porodništva in diplomirani kirurg Anton Makovic, znan porodničar in avtor prvih babiških učbenikov v slovenščini. V tem času so bili tudi med idrijskimi zdravstvenimi uslužbenci sposobni in znani strokovnjaki, čeprav ne tako slavni in vsestranski, kakor sta bila Scopoli in Hacquet.

Kirurg Makovic je skušal v Idriji izboljšati organizacijo babiške službe, vendar ga pri tem zdravnika nista podprla in tako se njegovi načrti niso uresničili. Pač pa je dvorna komora dovolila, da Makovic sam izdeluje kilne pasove za idrijske rudarje in gozdne delavce, ki so jih dotlej naročali pri bandažistu z Dunaja. To nam po eni strani kaže, kako vsestransko je bil kirurg Makovic uporaben, po drugi strani pa bi iz tega sklepali, da kile pri idrijskih delavcih niso bile redke.

Že v zadnjih letih 18. stoletja, zlasti pa v prvih letih 19. stoletja, je postalo očitno, da se bliža konec cvetočega obdobja rudniške dejavnosti v idriji. Zaradi nemirnih političnih razmer v Evropi so se ustavile dobave Španiji, proizvodnja živega srebra je začela postopoma upadati, počasi se je tudi začelo zniževati število zaposlenih delavcev. Jamski požar leta 1803, vojne razmere v naslednjih letih in francoska zasedba Idrije leta 1809 so dokončno zaključile obdobje gospodarskega vzpona idrijskega rudnika in mesta.

V našem poročilu smo skušali predvsem pokazati kakšno in kolikšno zdravstveno varstvo je v 18. stoletju užival idrijski rudar. Spremljali smo razvoj idrijske zdravstvene službe od skromnih začetkov, ko so še obrtniško izšolani ranocelniki skrbeli za vse zdravstvene potrebe rudarjev, do obdobja, ko je zdravstvo v Idriji doseglo za tedanje čase visoko stopnjo strokovnosti in organiziranosti.

Za zdravstveno pomoč idrijskim rudarjem in njihovim svojcem sta ob koncu 18. stoletja skrbela dva zdravnika, ranocelnik ali kirurg z dvema pomočnikoma, lekarnar z laborantom, bolniški mojster s strežnikom in tri izprašane babice. Rudarji so med boleznijo dobivali skromne bolniške dneve, bratovska skladnica pa je bolnim in potrebnim delavcem dajala v sili dodatno finančno pomoč. V 18. stoletju so bili v Idriji že v veljavni nekateri ukrepi zdravstvenega varstva pri delu, zlasti redno menjavanje delavcev pri zdravju nevarnih opravilih in skrajšan delovni čas na nekaterih delovnih mestih. Vse zdravljenje, razen oskrbe v bolnišnici, je bilo brezplačno za delavce in uradnike ter tudi za upokojene in svojce. Ker so rudarji in njihovi svojci v 18. stoletju sestavljali veliko večino idrijskega prebivalstva, lahko rečemo, da so v tistem času skoraj vsi idrijski prebivalci uživali pravico brezplačnega zdravljenja. Kljub nekaterim pomanjkljivostim, ki smo jih v poročilu navedli, lahko trdimo, da je bilo zdravstvo v Idriji ob koncu 18. stoletja tako dobro in smotno organizirano, kakor v tistem času še nikjer na slovenskih tleh.

Am punk 969.

NANDE RUPNIK

Likovni samorastnik Nande Rupnik je doma iz Idrije. Rojen je bil leta 1949. Osnovno šolo in gimnazijo je obiskoval v Idriji. Nato je študiral na višji šoli za zdravstvene delavce – smer delovna terapija v Ljubljani. Kasneje še organizacijo zdravstvene dejavnosti na visoki šoli za organizacijo dela v Kranju.

Zaposlen je v psihiatrični bolnišnici v Idriji.

Svinčnik in čopič sta njegova stalna spremljevalca že od malih nog. Čeprav je želja po študiju umetnosti tlela že v gimnazijskih letih, se je slikarstvu in oblikovanju resneje posvetil šele pred petimi leti, ko je s svojimi deli opremil planinsko kočjo na Hlevišah.

Po očetu je podedoval ljubezen do planin in fotografije, po materi pa ročnost in spretnost, po obeh skupaj pa ljubezen do rodnega mesta Idrije. Vse to združuje v svojih delih.

Od slikarskih tehnik sta mu najbližji perorisba in acril. S prvo skuša ohraniti in opozoriti na značilnosti in lepote našega, nad rudnikom zgrajenega mesta, da bi jih opazili in prav cenili. Z acrilom, kjer so mu osnova samo štiri barve /bela, zlati oker, rjava in črna/ pa najraje upodablja pokrajino idrijske okolice.

Posveča se tudi reliefni plastiki. V tej tehniki je od 1980-86 realiziral devet spominskih obeležij dogodkom iz NOB na našem področju.

Samostojne razstave:

- 1983 Galerija GOSTOL Idrija
- Čipka Idrija
- Kolektor Idrija
- Slovenijales Sp. Idrija
- Dom starejših občanov Idrija
- 1985 Cerknjo
- Kolektor Idrija
- Dom starejših občanov Idrija
- 1986 Kolektor Idrija
- Psihiatrična Bolnišnica Idrija

Skupinske razstave:

- Idrija: 1977, 1983, 1985
- Šreter ob Nadiži: 1984, 1985, 1986
- Tržič: 1984, 1986

Nagrade:

- Nagrada za kvaliteto dela I. EX TEMPORE Tržič 1984
- Odkupna nagrada I. EX TEMPORE Tržič 1984
- Nagrada občine Idrija 1985

Nande Rupnik

VELBI V STARI ZADRUGI

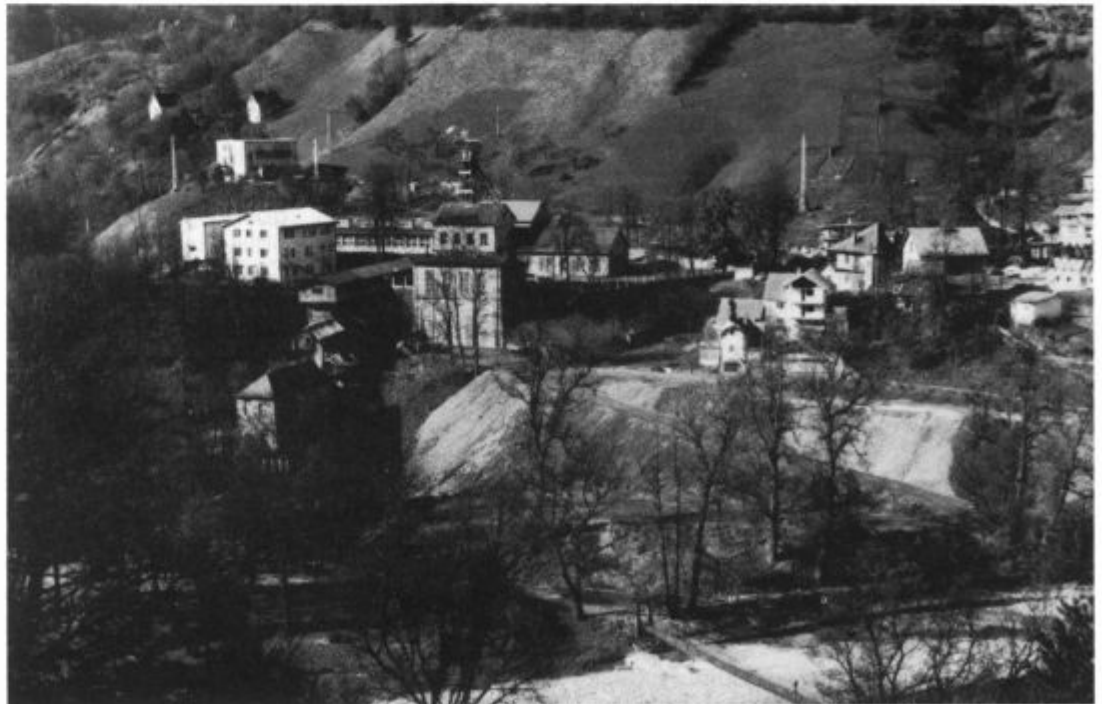
RAZVOJ SPOZNAVANJ O NASTANKU IN ZGRADBI IDRIJSKEGA RUDIŠČA

JOŽE ČAR

Predstavljeni so bili vsi pomembni raziskovalci idrijskega rudišča in podana njihova mnenja o zgradbi in nastanku rudišča. V drugem delu predavanja je avtor v poljudni obliki opisal zgradbo rudišča in njegov nastanek tako, kot ga poznamo danes.

Predavanje je bilo spremljano s številnimi geološkimi skicami in barvnimi diapozitivi.

Predavanje bo v razširjeni in dopolnjeni obliki izšlo v monografiji o tehnološkem razvoju Rudnika živega srebra ob njegovi petstoletnici.

ZGODOVINA PARTIZANSKE BOLNIŠNICE FRANJE

SAMO BEVK

Pogled na barake bolnišnice Franje z južne strani (Foto Vinko Tavčar, okrog leta 1960)

»Bolnišnica 'Franja' je sicer droben, vendar viden delček močnejše zgradbe naše narodnoosvobodilne revolucije,« je zapisal dr. Viktor Volčjak kot uvod v razmišljanje o pomenu in vlogi partizanskega zdravstva v zborniku spominov in razprav »Partizanska bolnišnica Franja«, ki je leta 1983 izšel v založbi Mestnega muzeja v Idriji. Prav dejstvo, da se je partizanska bolnišnica »Franja« ohranila do današnjih dni, daleč presega njeno prvotno objektivno zgodovinsko vrednost. »Franja« je postala danes simbol partizanskega zdravstva v Sloveniji; ko govorimo o »Franji«, takoj pomislimo na njeno sicer večjo sestro »Pavlo«, ki je delovala na obrobju Trnovskega gozda, ob izvirih Belce, Idrije in Trebuše, in danes žal ni več ohranjena, pomislimo na tisoče ranjencev, ki so se zdravili v postojankah centralne bolnišnice v prostranih gozdovih Kočevskega Roga.

Praden preidem na našo glavno temo, je vsekakor potreben kratek ekskurz, v katerem bom nakazal glavne razvojne etape v zgodovini partizanske sanitete na Slovenskem in opozoril na dejstvo, da so zdravstveni delavci v Sloveniji organizirali zdravljenje ranjencev v t.i. skritih – tajnih bolnišnicah; gre za izvirno slovensko rešitev, ki je ne srečamo nikjer drugje v Jugoslaviji. Nekaj podobnega se je dogajalo v sicer skromnejši obliki in ne tako dodelano samo na ozemlju Hrvaške (Slavonija, Korduna, Banije in Like). V Slavoniji so bila merila za varovanje tajnosti bolnišnic nekoliko lažja, bolnišnice na Kordunu, v Baniji in Liki pa so bile javne in so v njih zdravili tudi bližnje prebivalce.¹

Ne samo to, razvoj partizanskega zdravstva je imel tudi v Sloveniji svoje pokrajinske značilnosti, drugače se je razvijalo v t.i. Ljubljanski pokrajini kot na Primorskem ali Gorenjskem, drugače na Štajerskem kot v Prekmurju itd.

Rad bi poudaril tudi razveseljivo dejstvo, da se je do današnjih dni ohranilo ogromno zgodovinskega gradiva, tako da raziskovalcem zgodovine medicine ne bo težko napisati sinteze o partizanskem zdravstvu med narodnoosvobodilno borbo v Sloveniji. Da se je to gradivo ohranilo, ni naključje ali zgolj splet srečnih okoliščin, temveč organizirana in zavestna odločitev sanitetnega oddelka Glavnega štaba Slovenije. Ta

je že med vojno večkrat naročal upravam posameznih bolnišnic in zdravnikom, da naj zapisujejo pomembnejše dogodke in pišejo kronike, ki »bodo služile kot zgodovinski dokument« ali kakor beremo na nekem drugem mestu »... zavedati se moramo, da bodo podrobnosti iz našega življenja, ki se nam zdi trenutno vsakdanje in dolgočasno, dragoceni dokumenti, ki jih moramo posredovati našim bodočim rodovom.«²

Takoj po končani vojni pa je bil pri štabu 4. armade ustanovljen poseben zgodovinski odsek, ki ga je vodil dr. Janez Kannoni in je imel nalogo zbrati kar se da popolno dokumentacijo o partizanskem zdravstvu na Slovenskem. Na ta način je bilo zbranega ogromno gradiva, nastale pa so tudi prve študije partizanskih zdravnikov.³

Že maja 1941. leta je bil v Ljubljani prvi sestanek zdravnikov, sklican na pobudo Komunistične partije Slovenije. Vodil ga je naš idrijski rojak dr. Aleš Bebler-Primož, po izobrazbi sicer jurist; vendar ni bilo naključje, da je sestanek vodil prav on, saj je imel kot španski borec bogate vojaške izkušnje in bil med špansko državljansko vojno tudi sam težko ranjen. Dr. Bebler je bil takrat član Centralnega komiteja KPS, kmalu za tem pa imenovan še za namestnika komandanta Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. Zbranim zdravnikom dr. Damjani Beblerjevi, dr. Mavriciju Neubergerju, dr. Boženi Ravniharjevi, dr. Boženi Sernečevi in dr. Andreju Župančiču je dal prva organizacijska navodila. Junija istega leta so ustanovili Matični odbor zdravnikov OF, ki je bil preko dr. Aleša Stanovnika povezan z Izvršnim odborom OF in preko dr. Beblerja z Glavnim poveljstvom slovenskih partizanskih čet. Naloge Matičnega odbora zdravnikov OF, ki so ga takrat sestavljali dr. Bogdan Breclj, dr. Pavel Lunaček, dr. Mavricij Neuberger, dr. Franc Novak in dr. Božena Ravnihar, so bile predvsem propaganda med zdravniki, zbiranje sanitetnega materiala in usposabljanje srednjega medicinskega kadra. Zdravljenje prvih maloštevilnih bolnih in ranjenih partizanov ni bilo enostavno, saj so jih skrivali po zasebnih hišah in zdravili ter operirali krajevni zdravniki. Težje ranjence so morali ilegalno prenašati v Ljubljano, kjer so jih zdravili v sanatoriju Emona, v Kirurški kliniki ali v Bolnišnici za duševne bolezni v Polju.

To so bile lahko le zasilne rešitve, čas je namreč terjal svoje, kajti z razvojem narodnoosvobodilnega boja so nastajale vedno nove partizanske enote, vedno več pa je bilo tudi obojnih spopadov in število ranjencev se je iz dneva v dan večalo. Razmah narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji spomladi 1942, zlasti v t.i. »Ljubljanski pokrajini«, je sprožil na tem območju tudi vzpon partizanske sanitete.

Prvi posvet partizanskih zdravnikov beležimo 6. junija 1942 pri Tisovcu v Suhi krajini. Posvet oz. konferenco je vodil namestnik komandanta Glavnega poveljstva dr. Aleš Bebler. Posvetovanje je bilo prelomno, sprejeti sklepi so kazali pot naprej in prav tu je bil položen temelj nadaljnjega razvoja partizanskega zdravstva. Na posvetovanju so sklenili organizirati saniteto v partizanskih enotah, razbremeniti partizansko

vojsko ranjencev, da bo kar najsvobodnejša pri manevriranju, nuditi ranjencem mirno zavetje in jih skriti pred sovražnikom, vrniti čimveč ozdravljenih ranjencev in bolnikov v vojaške enote ter organizirati zdravstveno zaščito civilnega prebivalstva. V drugi in tretji točki sprejetih smernic je nakazana izvirna rešitev partizanske sanitete v Sloveniji: ustanavljanje skritih, nepremičnih partizanskih bolnišnic. Kmalu po posvetovanju je bila namreč izdana odredba o ustanavljanju sanitetnih postaj in bolnišnic.⁴

Kronološko gledano je bila prva skrita bolnišnica zgrajena že maja 1942, na osvobojenem ozemlju v neposredni bližini Ljubljane – v lškem Vintgarju. Prav na področju prvega večjega osvobojenega ozemlja v t.i. Ljubljanski pokrajini je »temu prvemu uspelemu poizkusu rešiti enega najtežjih problemov partizanske sanitete«, sledilo eno najbolj poučnih poglavij partizanskega zdravstva sploh, to je ustanavljanje skritih bolnišnic v Kočevskem Rogu, ki so postale kot Slovenska centralna vojno partizanska bolnica (SCVPB) osnova in vzorec izgradnji vseh nadaljnjih nepremičnih zdravstvenih ustanov.⁵ Partizansko sanitetno vodstvo se je po že pridobljenih izkušnjah v prvi polovici leta 1942 in posebej po končani veliki italijanski ofenzivi poletni istega leta držalo načela, da je potrebno dekoncentrirati ranjence v številnih skritih bolnišnicah po vsem teritoriju Slovenije. Poglejmo si še številčno rast partizanskih bolnišnic: leta 1942 je bilo zgrajenih 19 bolnišnic, leta 1943 48 novih, leta 1944 44 novih in leta 1945 še 10 novih; skupaj je bilo zgrajenih 121 bolnišnic, v katerih se je zdravilo preko 15 000 ranjencev.⁶

Na tem mestu se ne bom spuščal v probleme periodizacije partizanskega zdravstva, ker to tudi ni moja naloga, vendar je nesporno dejstvo, da je kapitulacija Italije septembra 1943 povzročila velik razmah partizanskega zdravstva in terjala tudi ustrezne organizacijske rešitve. Tako je bil 12. 9. 1943 ustanovljen sanitetni oddelek Glavnega štaba Slovenije, postopoma pa so se v okviru njega razvili tudi posebni odseki in sekcije za trupno saniteto, bolnišnice, epidemiološki odsek in higiena, apotekarstvo, zdravstveno-prosvetni, zobozdravstveni odsek, sanitetni ekonomat, odsek za evakuacijo in civilno saniteto oz. saniteto vojnega zaledja. Iz zgoraj naštetega je razvidno, da je bila partizanska saniteta organizacijsko izredno razvejana in jo mnogi smatrajo za eno izmed najbolje organiziranih služb narodnoosvobodilne vojske v Sloveniji.

Razvoj partizanske sanitete je na Primorskem, kakor tudi v drugih pokrajinah zaostajal za razvojem v t.i. »Ljubljanski pokrajini«. Na Primorskem vse do začetka leta 1943 ni bilo nobenega partizanskega zdravnika, v enotah so bili le bolničarji, težje ranjence so puščali na zanesljivih mestih, občasno pa so jih obiskovali zanesljivi civilni zdravniki. 3. marca 1943 je na Primorsko iz Loške doline prišel prvi partizanski zdravnik dr. Aleksander Gala-Peter in 4. marca prispel na Brinov grič pri Črnem Vrhju nad Idrijo. Tu je od komandanta Alberta Jakopiča-Kajtmirja izvedel, da je Janko Premrl-Vojko, kateremu bi morali nuditi zdravniško pomoč, umrl že 22. februarja. Dr.

Aleksander Gala-Peter se je na Primorskem srečal s povsem drugimi razmerami, ko jih je bil vajen na Notranjskem. Predvsem je bila konfiguracija terena drugačna in izredno težavna, same strme grape in brez pravih gozdov, kot jih je bil navajen pod Snežnikom in v predelih proti Kočevskemu Rogu. Dr. Gala je od marca 1943 dalje ustanovil 10 sanitetnih postojank, ki so se raztezale vse od Idrije (za Gladkimi skalami) pa tja do Kanina. Postojanke so vodili priučeni bolničarji, sam pa jih je občasno obiskoval in nadzoroval njihovo delo. V teh sanitetnih postajah se je zdravilo okrog 300 ranjencev.

Te postojanke so delovale v popolni konspiraciji in primerno oddaljene druga od druge, kot je to npr. veljalo za kurirske relejne postaje, zvezo s postajami pa so imeli samo kurirji ali pa zaupni terenski delavci.

Po kapitulaciji Italije je bila 12. 9. 1943 na Vogrskem za potrebe južnega in zahodnega dela Goriške fronte ustanovljena bolnišnica Južnoprimorskega odreda, ki jo je vodil dr. Aleksander Gala-Peter, v pomoč pa mu je bil dr. Antonio Ciccarello, ki ga bomo kasneje srečali tudi v partizanski bolnišnici »Franja«.

Bolnišnica se je zaradi vojaškega položaja stalno premikala, dokler se ni končno sredi novembra 1943 ustalila pri Tratniku v Čekovniku. 2. 12. 1943 je bila z odlokom štaba 3. operativne cone Alpske preimenovana oz. ustanovljena Centralna vojna bolnica, ki se v začetku leta 1944 razširi in se kmalu po prihodu dr. Pavle Jerine, ko le-ta prevzame upravne posle, preimenuje v Slovensko vojno partizansko bolnico »Pavlo«.

Če vzamemo za merilo jedro osebja partizanske bolnišnice »Franje«, lahko njeno kontinuiteto potegnemo tja v čas neposredno po kapitulaciji Italije, ko je v prostorih nekdanjega otroškega vrtca v Cerknem nastala bolnišnica, v kateri so se sprva zdravili prišleki iz italijanskih taborišč in zaporov; tu so tudi pregledovali novo mobilizirane borce, kmalu pa so se v njej začeli zdraviti tudi prvi ranjenci iz bojov med nemško septembrsko ofenzivo.

Začetke partizanske sanitete na Cerkljanskem je v še neobjavljeni študiji z istim naslovom podrobno raziskala Anica Štucinova in po njenih ugotovitvah povzemam tudi začetke gradnje partizanske bolnišnice »Franje«. ⁷ V doslej objavljenih delih je bilo namreč zaslediti več pogledov ali mnenj na vprašanje, kako je prišlo do ideje, da se v soteski Pasice zgradi bolnišnica. Tudi na to vprašanje je v tej detajlirani raziskavi moč najti doslej najpopolnejši odgovor.

V bolnišnici v nekdanjem cerkljanskem otroškem vrtcu so kot bolničarke delala domača dekleta, vendar je le ena izmed njih imela strokovno izobrazbo, to je bila Lidija Zlatoper, ki jo bomo kot glavno medicinsko sestro in instrumentarko kasneje srečali tudi v bolnišnici »Franja«. Delala je po navodilih dr. Antonia Sticchija, ki je bil edini zdravnik v Cerknem in ker se med dolgoletnim službovanjem ni kompromitiral, je po kapitulaciji Italije tam tudi ostal. V bolnišnici je delal tudi študent medicine, medicinec Branko Štangl-Peter, kasneje pomočnik

dr. Volčjaka v bolnišnici »Franja«. Do svoje nesrečne smrti 31. oktobra 1943, ob bombardiranju, je v bolnišnici deloval angleški kirurg major dr. Thompson, ki je v Cerkno prišel po kapitulaciji Italije.

Prav prvo bombardiranje, v katerem je nesrečno preminil angleški kirurg, je pokazalo, da zadrževanje ranjencev v Cerknem ni varno, zato so jih že pred 31. oktobrom nekaj prenesli na samotne kmetije v okolico, dokončno pa so jih preselili po bombardiranju.

Ranjenci so dobili varno zavetje na treh domačijah v okolici Cerknega in sicer pri družini Tavčar, p.d. na Makatah, pri Mariji Jurman, p.d.v Hastu in pri družini Prezelj, p.d. v Benatu, nekaj pa so jih prepeljali v Novake, k Janezu Peternelju v Podnjivč in k Vincencu Peternelju, p.d. k Cmilkcu. Te ranjence je v začetku novembra začel obiskovati tudi dr. Viktor Volčjak, ki je takrat prišel v partizane iz Žirov, kjer je bil civilni zdravnik.

Do začetka nemške ofenzive »Traufe«, ki je trajala od 13. do 23. novembra 1943 in katere namen je bil uničiti svobodno ozemlje Triglavске oz. 31. divizije, se je v Podnjivču zbralo že kakih 40 ranjencev. Nemške sile, pripravljene za izvedbo ofenzive, so štejele od 20.000 do 25.000 vojakov. Namen nemške komande je bil obkoliti partizansko vojsko, jo stisniti na majhno področje ter jo uničiti nekje blizu Cerknega ali Blegoša. V veliki nevarnosti so se znašli tudi ranjenci, zato je bilo potrebno izvesti njihovo evakuacijo proti Gorenjski prek Davče na Jelovico. Na Prtovču pod Ratitovcem so tri najtežje ranjence oddali dr. Edvardu Poharju.

Nasploh je bil položaj ranjenih borcev med ofenzivo »Traufe« zelo negotov, mnogokje so jih borci puščali na osamelih kmetijah ali v zaselkih, vendar so jih nemški vojaki odkrili in seveda brezpogojno uničili. O spoštovanju ženevske konvencije ni bilo niti govora. O položaju ranjencev med novembrsko ofenzivo je dr. Edvard Pohar, ki je poznal razmere na Cerkljanskem tudi pred ofenzivo, saj je večkrat prišel pomagat ranjencem v Cerkno, povedal tole: »Zaradi evakuacije ranjencev iz Primorske na Gorenjsko v času novembrske sovražnikove ofenzive je nastal težak položaj: Prešernova brigada se ni mogla prosto gibati; ranjenci so bili v nevarnosti in so težko prenašali dolgo pot v visokem snegu. Zato sem dr. Volčjaku kmalu rekel, naj ne nameščajo več ranjencev v bližini vasi in naj jih več ne pošiljajo na tako dolgo pot, temveč naj takoj po ofenzivi poiščejo v okolici Cerknega v smeri Davče skrito mesto za izgradnjo večje, zakonspirirane bolnišnice. Takoj po ofenzivi je dr. Volčjak začel v tem smislu iskati.«⁸

Dr. Viktor Volčjak je moral po ofenzivi dokončno rešiti problem ranjencev 31. divizije: »Eno je bilo na dlani: ravnati tako, kot smo v novembrski ofenzivi, je pogubno; česa podobnega se ne sme več ponoviti. Potegnili smo črto in obračun je bil porazen: toliko je bilo ujetih in nekaj zdravih fantov je padlo, da bi rešili ranjene tovariše; ti pa so po nekaj dneh, ko so bili že na varnem in v pravih rokah, umrli. Premik v neugodnih okoliščinah je za ranjenega hudo usoden.

Na štabu 31. divizije so pritiskali, naj zberem vse ranjence področja na enem mestu in naj odpravim vse »divje bolnišnice«, kjer ni ustreznega medicinskega osebja.«⁹

Po pričevanju Janeza Peternelja-Podnjivčana bi sodili, da so se za gradnjo bolnišnice v soteski Pasice odločili že pred novembrsko ofenzivo. Vendar bo bolj držalo dejstvo, da je Podnjivčan res pokazal dr. Volčjaku sotesko Pasice in naravno votlino, v katero so skrili ves sanitetni material; odločitev za gradnjo pa je padla po ofenzivi, ko se je dr. Volčjak s svojimi sodelavci vrnil na Cerkljansko in ugotovil, da so zdravila v skalni votlini ostala nedotaknjena, ravno tako pa so na varnem in skriti v neposredni bližini soteske Pasice, v starem in opuščnem mlinu, ofenzivo preživel tudi štirje težki ranjenci. Te ranjence so namreč pred ofenzivo pustili na Cerkljanskem; dva sta bila skrita v bunkerju pod dvojnimi kozolcem blizu vasi Poljane, tretji je bil na domačiji p.d. na Čerinovš in četrti na Kamlonarš, torej na kmetijah ob samem vhodu v sotesko Pasice. Proti koncu ofenzive pa so vse štiri ranjence, za katere je skrbela bolničarka Pavla Leban, prenesli v že prej omenjeni stari in opuščeni mlin.

Po končani ofenzivi in po temeljitem pregledu soteske Pasice, ko so pretehtali vse pozitivne in tudi negativne lastnosti, ki jih je le-ta ponujala, so se dokončno odločili in v začetku decembra 1943. leta začeli z gradnjo prve barake.

Soteska Pasice pa ni bila le škrta in vsa divja, med njenimi prepadnimi stenami se je skrivalo vrsto prirodnih znamenitosti. Živahen gorski hudournik si je v tisočletjih izboril ozko strugo, padal prek številnih slapov in se umirjal v globokih tolmunih; privlačnost tega sicer nedostopnega kraja so že pred prvo svetovno vojno spoznali cerkljanski planinci. V poročilu občnega zbora cerkljanske podružnice Slovenskega planinskega društva za leto 1908 beremo: »Na drugi strani smo si otvorili novo polje za naše delovanje. Po krasnih slapovih in kaskadah znamenite Pasice, ki nudijo na primeroma majhnem prostoru mnogo naravnih krasot in zanimivosti, smo v prvem delu, to je do »Hrama«, napravili dostopne. Tudi tu se imamo mnogo zahvaliti gosp. tehniku Petru Brelihu, ki je prebil večji del svojih počitnic v Pasicah ter lastnoročno obdeloval strmo skalovje. Dne 23. avgusta smo z večjim društvenim pohodom otvorili to pot, po otvoritvi pa smo v Logu proslavili ta dan s preprosto domačo zabavo, šaljivo pošto in plesom.«¹⁰

Že pred tem so v tej divji in nedostopni soteski okoliški kmetje kuhali žganje, zato ni zaman stari Čufar s Kamlonarš prigovaljal Petru Brelihu, »naj ne hodi v to sotesko, kajti tu ima hudič mlade«. Pasice so po otvoritvi 23. avgusta 1908. leta postale priljubljena izletniška točka cerkljanskih planincev. Toda pod fašistično Italijo je bilo planinsko društvo, kakor tudi vsa druga društva, prepovedano. Ker je bila Cerkljanska ob meji, so bili prepovedani izleti v okoliške hribe, tako tudi na Porezen. Zbledel je tudi spomin na Pasice, njene skrivnosti pa so poznali le bližnji kmetje. Po pripovedovanju domačinov niso

tega skritega mesta odkrili niti Italijani med svojo dolgoletno okupacijo.

Podrobno je izbiro lokacije analizirala dr. Franja Bojc-Bidovec v študiji: »Obramba sanitetnih, partizanskih postojank v Sloveniji«, ki jo je napisala leta 1945, takoj po končani vojni in si v podnaslov kot moto zapisala: »Najboljša obramba vseh naših bolnišnic je bila konspiracija in le njej smo dolžni zahvalo za toliko ohranjenih življenj ranjencev.« V njej tudi ugotavlja, da so prav tako pozornost kot na konspiracijo polagali tudi na vojaško obrambo bolnišnice. »Franja« je bila v tem pogledu res izjema med vsemi tajnimi partizanskimi bolnišnicami v Sloveniji, ki so se zanašale res predvsem na konspiracijo. Dobre strani izbranega terena so bile: dohod po potoku, kar je najugodnejše za konspiracijo, voda je bila v neposredni bližini, saj je skozi postojanko tekel hudournik, poleg tega pa so še v sami soteski imeli majhen izvir. V bližini je bila vozna cesta Cerkno–Novaki, tako da je bila nošnja ranjencev in materiala močno skrajšana, če jo primerjamo z drugimi bolnišnicami; dohod v sotesko je bil možen samo iz južne smeri, sicer pa za strnjene sovražnikove enote absolutno nedostopna; visoke skale so omejevale hudournik več sto metrov visoko, dima iz tesni ni bilo videti, prav tako je hudournik udušil še tako glasno in veselo harmoniko, in končno: možna je bila sijajna obramba, kar je odločujoče vplivalo pri postavitvi postojanke. Slabe strani terena pa so bile po besedah dr. Franje sledeče: da ni umika, stalna jesenska in spomladanska vlaga, izredno malo sonca, poleti do 6 ur, pozimi pa le dve do tri ure, nevarnost manjših snežnih plazov in luščenja skal, povodnji ob večjih nalivih in zaradi bližine vasi in edinega vhoda je bilo možno izdajstvo.¹¹

Naj na tem mestu takoj dodam, da je bila izbira lokacije dokaj drzna tudi zaradi tega, ker se je v sami bližini soteske nahajalo kar pet kmetij, do najoddaljenejše v Logu pa je bilo komaj dobrih 15 minut hoda, vendar je bila prisotnost domačinov v bližini bolnišnice pravzaprav njena dobra stran. Okoličani so zanjo dobro vedeli in bili z delovanjem bolnišnice ves čas vojne tesno povezani.

Prva baraka za ranjence (8 × 5 m) s kuhinjo (2 × 5 m) je bila kmalu dograjena, tako da so 23. decembra 1943 iz Podnjivča v novo bolnišnico prenesli prvih sedem ranjencev. Osebe bolnišnice pa je imelo svoje prostore v podstrešnem delu barake.

Ustanovitelj bolnišnice in njen prvi upravnik je bil dr. Viktor Volčjak. Istočasno je opravljal tudi dolžnost sanitetnega referenta 31. divizije, vendar je moral kmalu na novo dolžnost, v začetku januarja 1944 je bil namreč imenovan za sanitetnega referenta 9. korpusa. Takrat sta v divizijsko bolnišnico prišla dva zdravnika, dr. Vladislav Klajn, ki je prevzel posle upravni-ka in dr. Franja Bojc, kateri je bilo zaupano mesto sekundari-ja. V bolnišnici je bilo takrat 18 ranjencev, od tega trije težji in dvanajst članov osebja. Nekaj metrov stran od prve barake so začeli graditi nov objekt za ranjence, v kateri je bila tudi

operacijska soba in bivališče upravnika. Baraka je bila dokončana 20. januarja 1944.

V januarju je prišla na področje 9. korpusa deputacija sanitetnega odseka Glavnega štaba Slovenije, ki sta jo vodila dr. Bogdan Breclj (šef sekcije za bolnišnice) in dr. Marjan Ahčin-Matjaž (šef sekcije za operativno vojsko). Njihov namen je bil ogledati si stanje partizanske sanitete v korpusu, predvsem pa s svojimi nasveti pomagati pri nadaljnji izgradnji bolnišnice. V ta čas spadajo tudi nekatere kadrovske spremembe, saj je mesto upravnika divizijske bolnišnice prevzela dr. Franja Bojc; okrog 22. januarja datira tudi prvi dokument, ki v glavi nosi naziv SVPB »Franja« (Slovenska vojno partizanska bolnica »Franja«). Na predlog dr. Viktorja Volčjaka so obe korpusni bolnišnici poimenovali po njunih upravnikah dr. Franji Bojc in dr. Pavli Jerini. Dr. Vladislav Klajn je bil iz bolnišnice premeščen na drugo dolžnost in je tako opravljal delo sanitetnega referenta v Gradnikovi brigadi. Dr. Bogdan Breclj je v poročilu št. 4 z dne 21. 1. 1944 sanitetnemu odseku Glavnega štaba Slovenije podal zelo ugodno mnenje o partizanski bolnišnici »Franji«: »Precej uvodoma omenjamo, da smo predvsem kar zadeva že dograjene postojanke našli tu več, kot smo pričakovali. Na področju vsake divizije se je osnovala centralna postojanka z odgovarjajočimi depandansami, kar približno odgovarja našemu sistemu. Tako obstoja na področju 31. divizije centralna postojanka, sestojča se iz treh oddelkov, ki so med seboj oddaljeni 1 do 3 ure. Postojanke so kategorizirane v A, B in C po težini primerov. Postojanke stoje pod enotno upravo, radi pomanjkanja kolegov ima samo postojanka B strokovno moč, ostali dve pa po enega izvežbanega bolničarja. Skrajno težke prilike so narekovale do potankosti izvedeno konspiracijo, ki se tudi najstrožje drži in marsikje prekaša našo. Postojanke so solidno grajene in z vodo dobro oskrbovane. V vseh treh postojankah je prostora za 82 tovarišev . . . Te postojanke je izgradil tov. san. ref. korpusa dr. Volčjak in tudi sam zamislil njihovo konspiracijo. Glavna postojanka B je organizirana popolnoma po naših principih, tovariše v njej smo našli vzorno oskrbljene, postojanka ima tudi lastno stražo, v njej je dana možnost tudi za večje intervencije.«¹²

Ko je dr. Viktor Volčjak na srečanju v Cerknem ob 40-letnici ustanovitve partizanske bolnišnice »Franje« decembra 1983. leta povzel besedo, je povedal, da je v svojem življenju opravljal mnoge odgovorne dolžnosti, da pa je bilo to kratko razdobje snovanja in ustvarjanja bolnišnice tako nabito z ustvarjalno energijo, ki so jo pogojevale izredne vojne razmere, da je skupaj s sodelavci takrat opravil svoje veliko življenjsko delo.

Varnost in obramba slovenskih partizanskih bolnišnic sta kot že rečeno sloneli izključno oz. predvsem na konspirativnem delovanju, vendar je bila »Franja« med vsemi bolnišnicami izjema, saj je enako, če ne še celo večjo pozornost dajala tudi vojaški obrambi. Vendar o tem kasneje.

Po končani vojni je dr. Pavla Jerina napisala posebno študijo o konspiraciji v bolnišnicah, v kateri kategorično trdi, »da je bilo mogoče ohraniti te ustanove, gre vse na rovaš zakonov, skoraj bi rekla vede, edinstvene, ki se je razvila v partizanih: konspiracija bolnišnic. Poudarjam le to, da je bila najstrožja kazen za vsakogar, ki jo je prekršil, ne glede na funkcijo in položaj«, nakar dodaja: »na stotine je fines konspiracije v bolnišnicah. Nemogoče je vse zbrati in zvedeti, kajti na stotine je tudi osebja bolnišnic, ki ima vsak svoje izkušnje.«¹³ V nadaljevanju bom skušal rekonstruirati sistem konspiracije v bolnišnici »Franji«.

Transport ranjencev in materiala ni šel direktno do bolnišnice, temveč le do javke v njeni bližini. Na javki je bila izvršena triaža ranjencev in od tu prenos do posameznih oddelkov. Ranjence so od javke do bolnišnice prenašali člani osebja bolnišnice, vendar le ponoči ali v zgodnjih jutranjih urah, ter jim obvezno zavezovali oči. Le s takšnimi preventivnimi ukrepi je bilo mogoče zavarovati tajnost bolnišnice; ranjenci niso smeli vedeti, kje se zdravijo. Pot od javke bolnišnice »Franje« v Podnjivcu je vodila po kolovozu in se pri mostičku čez Čerinščico odcepila v tri metre dolgo in strmo, peščeno stezo do hudournika. Že tu naletimo na izvirno partizansko ustvarjalnost, za katero je v enem izmed svojih poročil dr. Bogdan Breclj zapisal, da je na Primorskem z veseljem ugotovil marsikatero konspirativno iznajdljivost, ki je ohranila življenje neštetim tovarišem. Nadaljevanje poti do bolnišnice je dr. Franja takole opisala: »Ob vodi je stal fiksiran hrastov perilnik, ki naj bi dal misliti, da tu pere 100 metrov oddaljena kmetija. Od tu si napravil par korakov po plitvi vodi, nato pa preskakoval skale, ki so bile deloma že prej fiksirane v vodi, deloma pa smo jih namestili sami v deročem hudourniku, tako da je bil možen korak, vendar pa ni nikjer dajalo vtisa kake poti. Preden si prišel v postojanko, je bilo treba na 10 minut dolgi poti prečkati hudournik 24-krat.«¹⁴

Pred velikimi problemi, kako skriti dohod do postojanke, se je osebje bolnišnic znašlo v zimskem času. Dr. Pavla Jerina-Lah je v svoji študiji o konspiraciji zapisala, da so najbolje preživele tiste postojanke, ki so imele dohod po tekoči vodi tudi pozimi. Seveda je bilo vseeno težavno zgaziti in prevoziti pot mimo odcepa takozvanih »vratc« (odcep od glavne izgažene poti, ki je vodil v postojanko – op. S.B.).

Uro ali dve daleč je bilo treba včasih poslati moštvo gaziti naprej od odcepa za postojanko po poti v bližnjo vas ali križišče ali na krožno pot. Odcep od glavne poti proti postojanki pa je bilo potrebno maskirati. To je bila že prava umetnost, saj je dr. Pavla glede na vrsto snega opisala sedem načinov maskiranja. »Najenostavneje je bilo sledove zamaskirati v pršiču. Vzamemo sito in skozi njega nasipljemo sneg na sledove ter pri tem pazimo edino le to, da je obutev tovarišev čista (čuvaj se preveč mastnih čevljev!), kajti sledovi masti obarvajo sneg motno in jih ni mogoče drugače odpraviti, kot da odstranimo ves umazan sneg. Pri posipanju pršiča moramo paziti na gostoto, kajti ako ne dosežemo v vdolbinah sledi iste gostote, potem se naslednji dan, ko se sneg useda, sledovi za bistro-

ga opazovalca dado še ugotoviti.« Poleg tega dr. Pavla opisuje maskiranje sledov še v petih različnih vrstah snega: v srežu, skorjastem, zrnatem, kašastem in gnilem snegu.¹⁵

Dve zimi je »Franja« preživela, prvo zimo ni bilo veliko snega, zato je voda sproti izplakovala male snežne lise po skalah, ali pa so se same hitro stopile, toda zima 1944/45 je bila huda, saj je po vsej grapi ležalo preko pol metra snega in »običajna« pot po potoku ni bila več varna: »Zato smo se poslužili gostoljubnosti zanesljivega primorskega kmeta, ki mu gre tudi na tem mestu zahvala. Ves material, vsa drva in vse ranjence smo znosili najprej v njegovo hišo (v Čufarjevo domačijo na Kamlonarš pred samim vhomom v sotesko – op. S.B.), potem pa skozi zadnja vrata na dvorišče, od tu pa po njegovi poti do njegovega studenca, ki je bil v smeri naše grape. Šele od tu se je nadaljevala 50 metrov dolga ozka steza, ki je dosegla grapo. Za slučaj nevarnosti vdora, bi bili zakamuflirali samo to ozko in kratko stezo s presejanim snegom.«¹⁶ Pod slapovi se je začel najtežji del poti, ki so jo premostili z ozkimi mostički in spodaj z manjšim dviznim mostom, s strani maskiranimi z rušami trave, na nekaterih mestih pa so morali stopnice vsekati kar v živo skalo.

Ker je bilo v soteski Pasice za celo naselje barak, so strehe pokrili z vejami in tako zamaskirali pogled iz zraka, pozimi pa so bile tako in tako pokrite s snegom. Barake pa je bolničar Danilo Šuligoj prebarval z varovalno maskirno poslikavo v barvnih odtenkih skalovja in senc, ki se projicirajo na skalo.

V vseh bolnišnicah, ki so bile zgrajene v gozdovih, so imeli velike težave z dimom, tu pa se je porazgubil med skalami in grmovjem več sto metrov visokih prepadnih sten. Tudi ropot in še tako glasno harmoniko pa je s svojim šumenjem udušil živahen hudourniški potok, ki je tekel sredi postojanke.

Značilni za bolnišnice so tudi t.i. preventivni ukrepi. Ko je iz bolnišnice »Pavle« zbežala bolničarka Cilka, so takoj evakuirali oddelek in začeli graditi novega, čeprav je obstojal samo sum, da utegne bolničarka izdati postojanko. Če se je zgodilo, da je v bolnišnico kdo zahajal, so ga najpogosteje zadržali kar med osebjem in ga uporabili za kako koristno delo, ki ga ni nikdar manjkalo. Nekaj podobnega se je zgodilo tudi v »Franji«, ko je v bolnišnico prišel na zdravljenje bivši nemški vojak Alojz Trummel, po rodu iz Avstrije, ki je dezertiral iz nemške vojske in se kot partizan boril v eni izmed brigad 9. korpusa. Ko je ozdravel, mu kot nekdanjemu nemškemu vojaku niso povsem zaupali in ga niso odpustili nazaj v četo, temveč so ga kot čevljarja vključili v osebje bolnišnice, kjer je ostal do konca vojne.

Poseben problem za bolnišnice so bila pokopališča za umrle ranjence. V »Franji« so zanj izbrali lokacijo v strmem bregu na levi strani potoka. Grobovi seveda niso smeli biti vidni, zato so vse sproti skrbno zamaskirali. Obstojal je tudi načrt pokopališča, vsakemu umrlemu ranjencu pa so poleg tega pod vzglavje položili majhno stekleničko, v kateri je bil listek z osnovnimi podatki (ime in priimek, datum in kraj rojstva, po-

datki o starših, datum vstopa v NOV, datum ranitve, diagnoza, čas in vzrok smrti in spodaj datum pokopa in podpis upravnika ali politkomisarja).¹⁷

Okrog bolnišnice so se že kmalu začele spletati legende. Najbrž moramo v ta krog uvrstiti tudi izjavo Antona Purgarja iz 1960. leta, pa jo navajam predvsem zaradi tega, da bi videli, kako globoko v zavesti nekdanjih graditeljev bolnišnice je bila zakoreninjena skrb za ohranitev skrivnosti bolnišnice: »Proti koncu novembra 1943. leta, ko je bilo nas že okoli 20, nas je komisar Ante sklical v hišo k Sp. Podnjivčanu. Tam nam je komisar govoril. Povedal nam je, kakšnega pomena je bolnica, ki jo gradimo, kakšne strašne posledice bi imelo izdajstvo in kako nujna je stroga konspiracija. Prinesel je knjigo (zvezek), v katero smo se podpisali z lastno krvjo in s tem prisegli najstrožjo konspiracijo. Zapovedano nam je bilo, da ga ni človeka, ki bi mu smeli povedati, kje se bolnica nahaja, niti samemu komandantu korpusa.«¹⁸

Sredi marca 1944 so na pobudo sanitetnega referenta 9. korpusa dr. Volčjaka začeli graditi v severnem delu soteske nov oddelek. S to novo pridobitvijo bi v centralnem oddelku bolnišnice »Franje« prišlo do ločitve septike in aseptike, kar je bil osnovni pogoj za uspešno operativno delo. Ta ločitev je bila februarja 1944 prvič izvedena v centralni vojaški bolnišnici na Kočevskem Rogu. Saniteta 9. korpusa je temu zgledu kot vidimo sledila zelo hitro.

Leta 1944 se na slovenskem izoblikuje enotna vojaška medicinska doktrina. V zgodovini partizanskih bolnišnic na Primorskem govorimo v začetku o samostojnem razvoju, kasneje pa se že prevzamejo tudi bogate izkušnje zdravstvenih delavcev iz osrednjega dela Slovenije, ki sta jih najprej posredovala nam že znana zdravnik dr. Bogdan Breclj in dr. Marjan Ahčin ob njunem obisku na Primorskem v začetku leta 1944.

Pri gradnji septičnega oddelka so naleteli graditelji na velike težave. Najprej je bilo potrebno premostiti sotesko. To so naredili tako, da so visoko v stenah zgradili most, na desnem bregu pa še ozko stezico, nakar je drugi sistem visečih mostičkov vodil do samega dna soteske. Do prve polovice aprila so zgradili dve baraki za 70 ranjencev s kuhinjo, operacijsko sobo z lekarno in razkuževalnico.

16. aprila 1944 je prišlo s štaba korpusa sporočilo, da naj bodo v bolnišnici »Franji« v pripravljenosti. Že 17. aprila pride sovražnik v neposredno bližino bolnišnice, tam postavi zasečo, a je obrnjen stran od soteske. Istega dne je na eno uro oddaljeni javki bolnišnice padel bolničar Rudi Katrašnik-Gašper, ko je v bližnji gozd na varno reševal zadnja dva ranjenca.

Po hajki se je zopet nadaljevalo normalno delo, toda že 24. aprila se je severnemu delu soteske približala nemška patrola, ki je opazila obrambni bunker v izgradnji, prav tako pa so opazili tudi novozgrajeni septični oddelek. Le-ta je bil z vrha sicer viden, ni pa bil dostopen.

Dr. Volčjak je v poročilu sanitetnemu oddelku Glavnega štaba NOV in PO Slovenije zapisal, da se je po 20-minutni borbi sovražnik umaknil v vas in tam čakal noči. Ponoči je ta sovražna patrulja dajala znake z raketami in tudi našla svetlobne odgovore od več strani. Uprava je medtem dobila poročila, da se od druge strani bliža nova sovražnikova kolona. To pa se je kasneje izkazalo kot neresnično. Na podlagi teh vesti in dogodkov je bila uprava prepričana, da je postojanka izdana in da se pripravlja drugega dne napad, ter se odločila za evakuacijo.¹⁹

V eni noči so s pomočjo desetih zanesljivih terenskih delavcev evakuirali vse ranjence, med katerimi je bilo 28 nepokretnih, in material v bližnji dobro zakonspiriran bunker. Naslednji dan je v bolnišnico prišla na pomoč oficirska šola iz bližnje vasi. Dr. Franja jih je presenečeno uzrla na stopnicah in mostovih, ki so vodili v postojanko – popolna dekonspiracija bolnišnice. V noči iz 25. na 26. april se je pričel transport v pomožne oddelke bolnišnice »Franje«; v oddelek »Pokljuka 10« v Davčo so odpeljali nepokretne ranjence, s katerimi je odšla tudi dr. Franja, lažje ranjence pa so evakuirali v oddelka »A« na Cerkljanski Vrh in »C« v Davčo. 18. maja so zaradi nevarnosti izdaje ponovno evakuirali, to pot iz »Pokljuke 10« v oddelek »Pokljuka« med Podlonkom in Prtovčem, ki ga je vodil dr. Antonio Ciccarelli.

Zaradi stalnih evakuacij ranjencev iz oddelka v oddelek se je dr. Franja Bojc po posvetovanju z dr. Viktorjem Volčjakom odločila, da se ponovno vselijo v staro postojanko v Pasice, jo še razširijo in dogradijo nove objekte. Toda še prej so se poslužili zvižgače in 5. maja navidezno požgali barake, vrgli nekaj ročnih bomb in v okolici razširili glas, da je bolnišnica dokončno uničena, v resnici pa je skupina zanesljivih borcev podrla z vrha vidni septični oddelek in material z žičnico prepeljala na mesto, kjer sta stala prva dva objekta, in do konca junija so dogradili štiri nove barake: barako za ranjence s podzemeljskim bunkerjem, skladišče za mizarско delavnico, izolirnico in električno centralo. 22. junija 1944 je centralni oddelek »B« SVPB »Franje« ponovno zaživel. To je doslej edini znani primer iz zgodovine partizanskih bolnišnic na Slovenskem, da je bil že izpraznjen in dekonspiriran oddelek neke bolnišnice ponovno aktiviran. To nadvse drzno idejo je bilo moč realizirati predvsem zaradi dejstva, da so bili na eni strani v okolici bolnišnice doma zanesljivi ljudje, na katere si lahko računal v vsakem trenutku, in drugič, da je bil v tem času izpopolnjen tudi obrambni sistem bolnišnice, tako da je le-ta postala neosvojljiva trdnjava.

V tem obdobju je bilo zaznati pritožbe nekaterih članov osebja in ranjencev na račun dela dr. Franje in dr. Volčjaka. Vse to je sprožilo dolgotrajno preiskavo, v katero so se vključili najvišji vojaški in oblastni organi.

Marsikdo misli, da je bila ta neprijetna zadeva zamolčana vse do izida knjige »Ni neskončnih poti« izpod peresa dr. Franje Bojc-Bidovec, ki vso stvar zelo natančno in objektivno prikaže, seveda s svojega zornega kota.²⁰ Toda že takoj po vojni

je v Slovenskem zborniku 1945 izšla kronika SVPB »Franje«, v kateri avtorica to opisuje, seveda ne da bi priznala ozadje celotne zadeve. Kako je prišlo do njene objave, pripoveduje avtorica kronike dr. Franja takole: »Takoj po svobodi, ko so različni avtorji pripravljali prvi slovenski zbornik, je uredniku Jušu Kozaku, ko je izbiral članke, prišla pod roko naša kronika. Prosil me je, če jo sme objaviti. Imela sem pomisleke zaradi nekaterih kadrovskih problemov, ki so bili v njej zabeleženi. Tudi na drugih mestih se je to dogajalo, nisi edina, me je potolažil urednik. Po tej obrazložitvi sem pristala. Razen jezikovnih popravkov ni bilo v Slovenskem zborniku nobenih drugih sprememb.«²¹

Kronika je že sama po sebi izredno dragocen dokument in bi po tolikih letih zaslužila ponovno izdajo, morda to pot s komentarjem, tu pa se bomo zadovoljili le s tistim delom, ki govori o obtožbah dr. Franje: »22. junija je strmelo prvih 15 ranjencev z Jelovice in 5 invalidov nad udobnostjo in čistočo naše postojanke. Začeli smo znova. Gledali smo na vse potrebe in celo na želje bolnikov. Hrane je bilo precej, le masti nam je primanjkovalo. Toda zelenjava, sonce, čistoča, pesem in harmonika so ustvarjali razpoloženje, ki smo ga pogrešali v vsaki civilni bolnišnici. Zdravili so se nad vse pričakovanje hitro, toda kljub vsemu so prihajali glasovi iz XXXI. divizije, da »fractura male sanata« nekaj kuha. Imela sem občutek elektrike v zraku. Tovariš politkomisar si je ustvarjal med osebjem tabor, delal je malo, političnih ur sploh ni bilo, hodil je svoja pota in ne da bi me obvestil, sprejel gori imenovanega bolnika v enega naših oddelkov, dasi je ta prej brez dovoljenja zapustil »Pokljuko«. Bilo je precej malenkosti, po katerih sem sklepala, da nekaj bo. Toda zavedala sem se, da sem dala vse svoje moči in znanje na razpolago našim ranjencem in mirno zrla bodočnosti v oči.

26. junija so prišli v predpoldanskih urah. Videli so skale, mostove prek hudournikov, v skalo vsekane stopnice, dolgo težko pot do postojanke. Mrazilo jih je, ko so se vzpenjali nad mogočnim slapom po ozkih brveh in končno prišli na zložno pot. Ali je mogoče nositi po tej poti preko tolikih nevarnosti ranjence, so izpraševali in naredili še nekaj korakov in obstali. Odprl se jim je pogled na nekaj nepričakovanega. Poprej tako ozka in zavita soteska, ki je dala prostora samo besnemu hudourniku, se je razširila v do 8 metrov širok in zelo dolg prostor, na katerem je stalo pod tremi mogočnimi drevesi vse polno barak. Med njimi pa je tekel hudournik, kateremu je trda partizanska roka odmerila zelo ozek prostor, zato pa je tem močnejše besnel.

Šli so naprej mimo vodometa in drugih barak preko mosta v sobo tov. doktorja. Čez nekaj časa so se vrnili in sicer dr. Očka (Franc Podkoritnik – op. S.B.), ki naj bi prevzel moje delo, in član Gorenjskega Obkoma, tovariš Cvetko (Jakob Štucin – op. S.B.) in šli k bolnikom. Pregledali so vsakega posebej in jih izpraševali, kaj imajo proti meni, da naj kar povedo. Bolniki, osupli ob takem nepričakovanem vprašanju, so samo gledali z velikimi, razprtimi očmi zdaj tovarišico uprav-

nik, zdaj ostale. Niso se znašli, kaj naj bi tako vprašanje pomenilo. Kaj naj bi imeli proti njej, ali ni bila vedno najboljša tovarišica? Vsa usta so onemela, samo oči so govorile, dokler se niso orosile in ovrogle vso kruto obtožbo.

Šli so naprej skozi lepo urejeno kuhinjo, po vseh bolniških sobah, od človeka do človeka, povsod so bili sprejeti z istim začudenjem, povsod so zapustili isto tesnost.

Na vso postojanko je legla mora. Vsi so čutili, da se bo zgodilo nekaj hudega.

Drugo jutro, komaj se je postojanka prebudila, je stala na spodnji strani postojanke, oblečena v vojaško obleko, s težkimi gojzerji na nogah, tovarišica upravnik. Še enkrat se je ozrla na postojanko, na ljudi, ki so stali okrog kakor razkropljene ovce, na obrazih si videl le napete mišice in grenko žalost, še enkrat je globoko zajela vse, kar ji je priraslo k srcu, si nadela nahrbtnik, še enkrat iztisnila iz grla »Na svidenje« ter s stisnjenimi ustnicami odšla. Za njo so korakali trije vojaki, oboroženi s puškami in bombami.

Kako jim je bilo, njim, ki so ostali?

In kako njej? Kakor je materi pri srcu, ki se je žrtvovala za otroke, uživala njih zaupanje in hvaležnost, ko jo odtrgajo od njih in jo odpeljejo.«²²

V času preiskave, ko se je dr. Franja nahajala na sanitetnem odseku 9. korpusa na Lokvah, je vodstvo bolnišnice prevzel dr. Franc Podkoritnik-Očka. Metod Mikuž je v svoji knjigi »Oris partizanske sanitete na Slovenskem« takole ocenil vzroke za začetek preiskave: »Nediscipliniran pacient – partijski funkcionar, svojevoljno postopanje nekaterih drugih funkcionarjev in psihoza v partizanskih bolnišnicah nasploh.«²³ Temu moramo dodati, da se je nezadovoljstvo nekaterih ranjencev – funkcionarjev začelo porajati predvsem v času nenehnih evakuacij iz oddelka v oddelek, ko so neizmerno trpeli tako ranjenci kot tudi člani osebja bolnišnice in živeli v veliki negotovosti. Iz tega časa se je ohranilo pismo ranjenca, ki je že skoraj šest mesecev ležal v bolnišnici in se pritožuje pokrajinskemu komiteju KPS za Gorenjsko nad pojavi »prav umazanega oportunitizma in birokratizma« in »naprošam tov.(ariški) P.(okrajinski) K.(omite), da pošlje enega svojih članov do bolnice.«²⁴ To pismo je treba razlagati prav v zvezi z okoliščinami, o katerih je bilo govora malo prej.

O situaciji v bolnišnicah je bilo obveščeno tudi Poverjeništvo CK KPS za Slovensko Primorje, Gorenjsko in Koroško, ki v poročilu centralnemu komiteju omenja: »Ista slika je v bolnišnicah. Od tam nekateri bolniki, celo višji vojaški funkcionarji, na svojo pest bežijo in pripovedujejo porazne stvari.«²⁵

Omenjena je bila tudi psihoza v konspirativnih bolnišnicah, doslej nimamo o tej temi napisane še nobene razprave, bila pa bi to zelo hvaležna tema za raziskovalca, da bi proučil način življenja v takšnih izjemnih razmerah. Samo nekaj primerov za ilustracijo; bolnišnica na Kočevskem Rogu: zima 1942/43, odrezani od sveta, zimska monotonost, novic od nikoder, pomanjkanje čtiva in svetlobe: »Vseh se je polotevala

nekaka razdraženost in malenkostnost, začela so se porajati sovražstva, prepiri in očitki za prazen nič«. Ali iz neke druge kronike: »Prepir zaradi zajtrka. Tovariš I . . . je trdil, da kruh in kava ne gresta skupaj, pač pa kruh in prežganka. Vodstvo pa trdi nasprotno, da kruh, čeprav neslan, in sladka kava bolj pašeta skupaj kot kruh in prežganka.«

Iz majhnih problemov so se lahko razvile prav tragične stvari. Obtožbe, ki so bremenile dr. Franjo Bojc in dr. Viktorja Volčjaka, so bile zelo hude, najhujša pa je bila tista, ki jima je očitala namerno napačno zdravljenje visokega partijskega funkcionarja, namestnika politkomisarja XXXI. divizije. Obtožnico je sestavil javni tožilec pri Višjem vojaškem sodišču 9. korpusa dr. Božo Kobe, vendar so morali zaradi spora o pristojnosti reševanja te zadeve in intervencije sanitetnega oddelka Glavnega štaba NOV in PO Slovenije in ko so bila podana izvedenska mnenja (predvsem mnenji dr. Bogdana Breclja in dr. Francija Derganca), vso zadevo prepustiti glavnemu javnemu tožilcu pri predsedstvu SNOS.

V preiskavi se je pokazalo pravo ozadje obtožb; pri vsej zadevi so osebni interesi igrali vodilno vlogo. Glavni štab Slovenije je odločil, da spada vsa zadeva v kompetenčne sfere sanitetnega oddelka Glavnega štaba, zato so vsi spisi prišli v roke javnemu tožilcu pri SNOS dr. Vitu Kraigherju, ki je umaknil vse obtožbe, v obrazložitev pa je med drugim zapisal: »Po podrobnem študiju spisov in v soglasju s politkomisarjem Glavnega štaba NOV in POS tov. Janezom (Borisom Kraigherjem – op. S.B.) ter vodstvom sanitetnega oddelka GŠ NOV in POS prišel do sledečih zaključkov: Kazenski pregon proti osumljencem ni utemeljen in obtožba, ki je proti njim vložena s tvoje strani (s strani javnega tožilca Višjega vojaškega sodišča pri 9. korpusu – op. S.B.) ni dopustna.«²⁶

Tako se je preiskava za oba zdravnika, ki bi se lahko končala tudi mnogo bolj tragično, uspešno končala. Dr. Franja Bojc je bila iz bolnišnice odsotna dva meseca in je ponovno prevzela upravniške posle v začetku oktobra 1944.

Med njeno odsotnostjo je posle v.d. upravnika vodil zdravnik dr. Franc Podkoritnik-Očka. V svojem prevzemnem poročilu z dne 7. avgusta 1944 je sanitetnemu odseku 9. korpusa zapisal: »Obšel sem pri prevzemu uprave SVPB Franja v spremstvu prejšnje upravnice dr. Franje Bojčeve in politkomisarja Dušana vse postojanke, ki spadajo pod to upravo.

Postojanke B, A, D, C, sem našel vse v redu in čistoči. Zdravniški zapisniki so bili vsi v redu . . . Bolniki in ranjenci, kakor tudi osebe so dobro hranjeni. Na vprašanje, kako so bili zadovoljni z zdravniško nego, prehrano in z osebjem, so enoglasno izjavili, da so bili zadovoljni z vsem, samo da je na postojankah »Pokljuka«, C in D za hrano prevečkrat fižol . . . Moji prvi vtisi o upravi SVPB Franja so pa najbolj razumljivi, ako jih opišem takole: Centralni odd. je najlepši dokaz, da za partizana ni nobenih zaprek in preprek. Kjer bi vsaka redna vojska obupala, tam partizan ustvarja svoja orlovska gnezda. Za to našo postojanko bi bil pa naziv kraljestvo palčkov naj-

primernejši. Kdor je popreje videl ta strašni kraj, mora sedaj zastrmeti, kakšno delo je zmožna ustvariti ljubezen, požrtvovalnost in vztrajnost naših junakov partizanov. Te in samo te odlike so mogle ustvariti eno najlepših partizanskih bolnic. Ta postojanka mora biti fotografirana, njeni graditelji pohvaljeni. **Tudi po končani vojni se mora ohraniti ta postojanka kot viden dokaz vsem bodočim rodovom, kaj je zmožna ustvariti in kaj ustvarja ljubezen do svobode.** (podčrtal S.B.)

Dve izmed prvih obiskovalcev bolnišnice Franje po vojni: Malka Peternelj, p. d. Črovova iz Zakriža, Nikola Radojčić – takratni oskrbnik bolnišnice Franje in Milena Močnik, p. d. Toškanova iz Cerknega. (Foto Vinko Tavčar, jesen 1945)

Tudi tovarišico dr. Franjo Bojčevo so morali voditi trdna volja, vztrajnost, požrtvovalnost in jasen pogled v bodočnost, drugače se ne bi rodil tako viden dokaz kot je ta ljubka partizanska bolnica.

Edino na eno se je pozabilo, pozabila je tako ona, kakor je pozabila v veliki meri večina ostalega osebja. Vdihniti v to delo dušo in tovariško ljubezen, da bi jih povezala v eno lepo delovno partizansko družino.

Needinost, netovarištvo, nezaupanje so glavne napake. Samoljubje in neodkritost sta rušili tovarištvo. Morda tudi nerazumevanje enotnega cilja.

Zdi se mi kot težak porod. Otrok rojen v strašnih mukah, brez diha, brez znaka življenja. Nihče se ni potrudil obuditi otroka k lepemu svetlemu življenju. Vsakdo se je ustrašil otroka prijeti in začeti z oživljanjem. Tako krasnim otrokom!²⁷

Prevzemno poročilo dr. Podkoritnika, ki ga je podpisal tudi politkomisar bolnišnice Alojz Herman-Dušan, je v celoti zelo objektivno, edino v zadnjem delu je, mislim, tudi on podlegel kampanji, ki so jo vodili proti obema zdravnikoma.

V času odsotnosti dr. Franje so se v bolnišnici zgodile tri pomembnejše stvari: zgrajena je bila baraka za osebje, evakuirali so 30 ranjencev na Notranjsko in dalje v Kočevski Rog, v

začetku septembra pa je v »Franji« s filmsko kamero snemal uradni snemalec 9. korpusa Čoro Škodlar. Filmski material je bil kasneje prepeljan na razvijanje v Sovjetsko zvezo, vendar se je za njim izgubila vsaka sled.²⁸

Podrobneje se moram ustaviti pri evakuaciji ranjencev iz bolnišnic »Franje« in »Pavle«, ki jo štejem za eno najbolj organiziranih akcij IX. korpusa. Vzrok za evakuacijo ranjencev je bila dolgotrajna sovražnikova poletna ofenziva julija in avgusta 1944. leta. Komandant IX. korpusa Lado Ambrožič-Novljan govori o trojnem presenečenju, ki ga je pripravil sovražnik med ofenzivo: prvič, da je zbral zelo močne sile, drugič, da je ofenziva trajala zelo dolgo in tretjič, da je sovražnik odrinil partizanske enote v Trnovski gozd ter zasedel vse večje kraje in postavljaj na njegovem obrobjučasne postojanke. Upoštevali so celo, da je to morda preventivni ukrep v slučaju zavezniškega anglo-ameriškega izkrcanja v Tržaškem zalivu in Istri. »Nič drugega nismo mogli storiti, kot da se odločimo, da nobena partizanska enota ne bo zapustila Primorske, da bi se izognila morebitnim težjim udarcem, da pa bomo vsaj glede ranjencev, ki jih je bilo zaradi nemške poletne ofenzive in težkih bojov veliko, storili vse, kar je v naši moči, da bi že kritično stanje v partizanskih bolnišnicah popravili,« je zapisal komandant IX. korpusa Novljan.²⁹ Takoj po končani ofenzivi je 13. avgusta 1944 XXXI. divizija v Cerknem prevzela 30 ranjencev iz bolnišnice »Franje« in krenila proti Jagrščam, na Vojsko in na Hudem polju sprejela še 50 ranjencev iz bolnišnice »Pavle« in nadaljevala pot na Notranjsko. Zaradi nepredvidenih zapletov z letališčem v Nadlesku je bila evakuacija odložena, ranjence pa so prevzele bolnišnice VII. korpusa v Kočevskem Rogu. Pri evakuaciji 80 ranjencev in invalidov s Primorske na Notranjsko je sodelovalo kar 5 brigad (pri zavarovanju poti so sodelovale tudi enote XXX. divizije) iz sestava IX. korpusa – oziroma več kot 3000 borcev.

Dr. Franja je v svoji kroniki takole popisala svoje občutke ob vrnitvi na staro dolžnost: »V postojanko sem se vrnila 4. oktobra dokaj strta. Prvi mesec sem samo opazovala in prišla do zaključka, da smo se osebje in jaz pokvarili, postali smo neambiciozni, pretrujeni. Ob obletnici oktobrske revolucije sem napravila prvo inšpekcijo. Prezrla nisem niti lukenj niti podstrešij in vsak je slišal na licu mesta svojo kritiko. Po dveh urah čiščenja in trdega dela smo bili zopet vsi zadovoljni in vedeli smo, da proces ni vsega v meni ubil. Ker je bila nujno potrebna pralnica in kopalnica, smo si jo koncem oktobra zgradili. Z novim kirurgom (dr. Francem Dergancem – op. S.B.), ki se je v času akcij večinoma držal pri nas, smo seveda mnogo operirali. In to je zahtevalo novo operacijsko sobo, kajti v prejšnji je bila tudi moja delovna soba in spalnica. V začetku decembra smo naročili pri Novgradu v Cerknem to zgradbo, 5. decembra je bil do osmih zjutraj znešen ves les in vse ogrodje za operacijsko... V treh dneh je bila postavljena zgradba, na katero bomo še v civilu pomislili s ponosom.³⁰

Pa si na tem mestu pogledimo, kako je potekala gradnja objektov bolnišnice do konca vojne. Konec januarja 1945 so pričele priprave za gradnjo invalidskega doma, ki je bil dokončan 13. marca in je lahko takoj sprejel 12 invalidov. Vdova žirovskega zdravnika dr. Ernesta Demšarja, ki so ga umorili domobranci, je darovala štabu IX. korpusa rentgenski aparat in tako je bilo potrebno v marcu na hitro dograditi tudi barako za rentgen. Še pred pričetkom zadnje sovražnikove ofenzive so v bolnišnici pričeli graditi tudi novo kuhinjo, vendar je bila dograjena šele v prvih dneh meseca maja.

Še pred vrnitvijo dr. Franje je konec septembra v bolnišnico prišel Ivan Brus, ki je prevzel posle političnega komisarja in na tej dolžnosti ostal vse do konca vojne. »Nova« uprava se je tako z veliko zagnanostjo lotila dela, o čemer priča tudi izsek iz poročila, ki je romalo na sanitetni oddelek Glavnega štaba Slovenije: »Ta postojanka ima najstarejšo tradicijo in predano osebje, ki je s svojim delom dvignilo postojanko na najvišji nivo.«³¹

Zelo pomembno poglavje iz zgodovine partizanske bolnišnice »Franje« je njena preskrba, tako s hrano in drugimi sredstvi za življenje kot tudi s sanitetnim materialom, zdravili, obvezili, kirurškim orodjem in drugim, vendar je to področje še najmanj raziskano. Sprva je bila preskrba bolnišnice vezana na ožje področje – na Cerkljansko, toda s širitvijo bolnišnice spomladi 1944. leta je prišlo do večje krize. Uprava bolnišnice je 6. aprila 1944 sporočila Oblastnemu komiteju KPS za Gorenjsko, da ni več sposobna prehranjevati ljudi, kajti glavna dva vira iz Vipavske doline in preko Gospodarske komisije v Cerknem sta usahnila. Vipavska dolina je tako in tako preobremenjena zaradi preskrbovanja obeh divizij in tudi bolnišnice »Pavle«, Gospodarska komisija pa mora prevzeti po zadnjem bombardiranju Cerknega predvsem preskrbo prizadetega civilnega prebivalstva. V istem pismu je predlagano tudi, da bi preskrbo bolnišnice »Franje« prevzela Gorenjska. Na pismo je 17. aprila prišel odgovor Pokrajinskega poverjenišva IOOF za Gorenjsko s podpisom Jakoba Štucina-Cvetka, v katerem je sporočal, da bosta za preskrbo bolnišnice odslej skrbeli okrožni gospodarski komisiji za Kranj in Škofjo Loko in da so »v svrhu uspešnejše preskrbe bolnic IX. korpusa ter stalne oskrbe istih podvzeli vse potrebne korake.«³² Poleti 1944 so pri 9. korpusu ustanovili tudi sanitetni ekonomat in preskrba je bila bolj ali manj urejena vse do konca vojne. V tem pogledu je zelo ilustrativen spisek hrane v skladišču bolnišnice z dne 3. maja 1945. leta. Na zalogi so imeli: 223 kg pšenice, 298 kg masti, 160 škatel margarine, 92 kg slanine, 595 kg riža, 600 kg sladkorja, 78 kg sira, 450 kg soli, 370 kom. mesnih konzerv, 461 kg bele moke, 49 kg suhega mesa...³³

Bolnišnica je imela za svoje lastne potrebe krojaško, čevljarško in mizarško delavnico.

Preskrba s sanitetnim materialom je bila mnogo boljša, saj uprava bolnišnice »Franje« konec marca 1944. leta poroča štabu 9. korpusa, da je najbolj hvalevredno stanje sanitetne-

ga materiala, ki prekaša vsako mirnodobsko opremljeno lekarno.³⁴ Marca 1944 je bila v bolnišnico »Franjo« prepeljana celotna pošiljka sanitetnega materiala, ki so ga z letali odvrkli anglo-ameriški zavezniki. Iz ohranjenega spiska povzemamo, da je bilo takrat med drugim sprejetih 2970 prvih zavojev, 40 kg vate, 1400 mavčevih zavojev, 1100 trikotnih rut, 10 000 Acid acetylosalicyl tablet, 10 000 Sulfamid tablet, 200 ampul Penthotal, 110 ampul Antitetanus serum, 200.000 tablet Atebrina, 183 Kramerjevih opornic, 5 bolničarskih in 2 zdravniški torbici in še bi lahko naštevati.³⁵ »Specialitete in zdravila, ki jih je bilo težko dobiti, smo spočetka dobivali po zvezi, ki jo je organiziral v Žireh in Gorenji vasi dr. Volčjak. Celo iz Gradca smo dobivali nekatera zdravila. Ta zveza je funkcionirala do sredine 1944. Terenske organizacije pa so nam pomagale prav do osvoboditve,« je o preskrbi s sanitetnimi potrebščinami zapisala dr. Franja.³⁶ Kasneje je bila pri sanitetnem odseku 9. korpusa ustanovljena farmacevtska sekcija, ki je imela tri lekarne, centralno lekarno v Gačniku, terensko lekarno »Jug« na področju Predmeje in terensko lekarno »Sever« na področju Davče. Slednja je oskrbovala predvsem bolnišnico »Franjo«. Glavni preskrbovalni viri so bili preko lokalnih terenskih organizacij, v obliki zavezniške pomoči in lastni organiziran nakup velikih količin sanitetnega materiala v okupatorjevem zaledju. Poleg tega sta v okviru farmacevtske sekcije delovali tudi ortopedska delavnica in milarna.

V medicinsko delo bolnišnice »Franje« se ne bom spuščal, ker za to nisem usposobljen. Največ so do sedaj o tej problematiki napisali zdravniki dr. Viktor Volčjak, dr. Franci Derganc in dr. Franja Bojc-Bidovec, vendar na celotno analizo zdravniškega dela v bolnišnici še čakamo.³⁷ Tukaj bo zgodovinarja medicine čakalo mnogo težje delo, saj se za razliko od bolnišnice »Pavle«, kjer imamo popolnoma ohranjeno medicinsko dokumentacijo za vsakega ranjenca posebej, dokumentacija »Franje« ni ohranila v celoti. Ta slika pa je še pred nekaj leti izgledala mnogo bolj črna. Ko sem pred nekaj leti zbiral dokumentarno gradivo za zbornik o bolnišnici »Franji« in sem v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani pregledal skoraj celotni fond partizanskega zdravstva v Sloveniji, sem v vseh »mogočih in nemogočih« fasciklih našel o ranjenicah mnogo podatkov, za katere se je mislilo, da so že zdavnaj izgubljeni. Tako sem največ gradiva dobil v fasciklih Sanitetnega oddelka Glavnega štaba Slovenije – baza v Dalmaciji. Ranjeniški listi so tako iz »Franje« potovali v Dalmacijo! Vse to gradivo je potem pregledala in za objavo v zborniku pripravila dr. Franja Bojc-Bidovec. Tako imamo skoraj popolne podatke za več kot 800 ranjencev, izredno dragocen pa je tudi protokol kirurške ekipe 9. korpusa, ki ga je dr. Franci Derganc izročil Pokrajinskega muzeju v Koper, nakar se je za njim izgubila vsaka sled. Na srečo je bil objavljen v njegovi knjigi »Okravljena roža«. V centralnem B oddelku bolnišnice »Franje« v Pasicah se je zdravilo 522 ranjencev, v pomožnih oddelkih pa še kakih 400. Sodimo, da se je v bolnišnici »Franji« vsega skupaj zdravilo več kot 900 ranjencev, ven-

dar pa natančnega števila ne bomo nikdar ugotovili. V bolnišnici je umrlo 61 ranjencev. Po doslej ugotovljenih podatkih iz Arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane se je v bolnišnici poleg Slovencev in pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov zdravilo tudi 82 ranjencev iz Avstrije (2), Francije (9), Italije (43), Poljske (2), Sovjetske zveze (24) in Združenih držav Amerike (2). Najštevilnejši so bili italijanski protifašisti, v glavnem pripadniki divizije »Garibaldi Natisonne«, ki je delovala v sklopu 9. korpusa. Takoj za Italijani izstopajo nekdanji pripadniki rdeče armade iz različnih sovjetskih republik, ki so, ali uspeli ob kapitulaciji Italije pobegniti iz taborišč ali pa so bili kot ujetniki na silo mobilizirani v različne nemške enote ter od tam prebežali v partizane. Ti ranjenci so bili v večini iz drugega – sovjetskega bataljona Bazoviške brigade. Pot Francozov, obeh Poljakov in Avstrijcev v partizanske enote je bila dokaj različna, oba državljana Združenih držav Amerike pa sta bila zavezniška letalca, ki sta strmoglavila na tem področju. Dva izmed tujih ranjencev, Italijanka Adelina Zanetti in Avstrijec Alojz Trummel, sta bila po okrevanju celo vključena med osebje bolnišnice in v njej ostala do konca vojne.³⁸

Sicer pa je bil vsak ranjenec vpisan v poseben formular, kjer so bili na prvi strani zapisani njegovi osnovni podatki in diagnoza, na drugi pa je sledil natančen popis zdravljenja. S tem, ko je bilo uvedeno etapno zdravljenje, je ranjenec dobil karton, ki ga je spremljal na vseh etapah zdravljenja. Na kartonu so bile zabeležene vse intervencije, od ranitve do sprejema v skrito partizansko bolnišnico in seveda tudi končni izid zdravljenja.

Na mestu upravnika bolnišnice so se zvrstili štirje zdravniki: dr. Viktor Volčjak, dr. Vladislav Klajn, dr. Franja Bojc-Bidovec, dr. Franc Podkoritnik-Očka in ponovno dr. Franja Bojc-Bidovec.

Od septembra 1944. leta dalje je v bolnišnici velikokrat operiral kirurg dr. Franci Derganc. Njegova kirurška ekipa se je po vsaki večji akciji selila skupaj z ranjenci ali v »Franjo« ali v »Pavlo«. Od drugih zdravnikov pa sta v bolnišnici večkrat operirala dr. Bogdan Breclj in dr. Edvard Pohar. Oba sta na primer pomagala težkim ranjencem po napadu na Pokrajinsko partijsko šolo za Gorenjsko in Primorsko v Cerknem. Na pomožnih oddelkih so bili priučeni bolničarji, edino oddelke »Pokljuka« je imel stalno zdravniško moč, to je bil Italijan dr. Antonio Ciccarelli, ki se je po kapitulaciji Italije priključil primorskim partizanom in bil v začetku nekaj časa tudi zdravnik v bolnišnici »Pavli«. Krajši čas je v začetku leta 1944 na oddelku C v Davči deloval tudi ruski zdravnik dr. Pavel Filipov.

Primanjkovalo je predvsem srednjega medicinskega kadra, saj je strokovno medicinsko izobrazbo imela le medicinska sestra Lidija Zlatoper in seveda študent medicine Branko Štangl. Tako sta morala dr. Franja Bojc in dr. Franc Derganc v bolnišnici organizirati dva bolničarska tečaja, na katerih sta predavala nego ranjencev, anatomijo in patologijo ter fiziologijo in asepsa. Oba tečaja je uspešno končalo 14 članov ose-

bja in si tako pridobilo naziv bolničarja in pomožnega bolničarja. Nekateri pa so bili poslani v nadaljnje izobraževanje v bolničarsko šolo IX. korpusa, ki jo je vodil dr. Aleksander Gala-Peter.

V bolnišnici je bilo zelo razvito tudi kulturno in prosvetno življenje. Prav gotovo je bilo eno najpomembnejših kulturnih dejanj izhajanje literarnega glasila z naslovom »Bolniški list«. »Bolniški list« je začel izhajati junija 1944. leta, v nakladi od 6 do 10 izvodov, ki so bili razmnoženi s pisalnim strojem. Do konca vojne je izšlo 11 števil, v desetih številkah so bila objavljena predvsem prozna dela in poezija, ena številka pa je bila likovna. Med sodelavci revije so bila ugledna imena, saj sta bila člana osebja bolnišnice tudi partizanska pesnica Pavla Lebanova in skladatelj ter pesnik Albin Weingerl-Čriček, kot dober risar pa se je izkazal bolničar Danilo Šuligoj.

Na tem mestu objavljamo pretresljivo osebno izpovedno pesem Albina Weingerla-Črička iz ene izmed števil »Bolniškega lista«.³⁹

Rjovel bi kot besen in razdražen lev.

To ste hudiči, to ste biriči,

ki ste mi zaprli življenje mlado,

ki hočete zatrei mi še vsako nado,

da kdaj se vrnem v naravo,

da kdaj domačo bom ozrl livado,

kjer nekdanj bil kot otrok sem doma.

Vse vzeli ste mi, življenje, prostost, čast in hočete,

da zato še vam bi pel?

Še peti bi vam moral, in igrati, in to razbeljeno srce
razkazovati?

Kaj mislite, da sem jaz brez srca,

kaj mislite, da sem jaz tvalo,

ki mirno bi ostalo,

če klestili bi ga.

Tudi jaz imam srce,

ki v njem vre hrepenenje,

ki živeti hoče vse življenje.

To ste hudiči, to ste biriči,

rjovel bi kot besen in razdražen lev.

Srce prebodel bi, tako veleva mi gnev in dal
prostost hrepenenju.

Ob večjih praznikih so priredili mitinge. Nadvse slovesno je bilo pričakovanje novega leta 1945; dr. Franja je v kroniko zapisala, da so imeli ranjenci in bolniki za božič in novo leto res občutek domačnosti in skrbi, ki jim jo je posvečalo osebje. Tako so za božični dan povabili v bolnišnico igralsko skupino 9. korpusa pod vodstvom igralca Danila Turka-Jocota. Igralska skupina je ustvarila res nepozaben večer, tudi napokretni ranjenci so lahko uživali v poslušanju glasbe in poezije, kajti program se je odvijal v vseh barakah. Po dograditvi invalidskega doma je dnevna soba oz. učilnica postala središče

vsega kulturnega in prosvetnega dela v bolnišnici. Organizirali so moški in ženski pevski zbor, tu so igrali na harmoniko in kitaro, bila so razna predavanja in razgovori, poslušali so radijska poročila, imeli so lastno priročno knjižnico itd. Za 1. maj je javno prvič nastopil tudi invalidski pevski zbor. Organizirana je bila tudi šola z naslednjimi učnimi predmeti: slovenski jezik, strojepisje, glasba, petje, politična vzgoja in ročna spretnostna dela. Tako so skušali s pestrim kulturnim in prosvetnim delom v bolnišnici lajšati bolečine in težko življenje ranjencem in invalidom, člani osebja pa so bili zaposleni tudi s tovrstnim ustvarjalnim delom.

Za politično delo sta bila v bolnišnici določena politični komisar in njegov pomočnik, ki je odgovarjal tudi za delo partijske organizacije. Na mestu politkomisarja so se v bolnišnici »Franji« zvrstili Ante Crnica (december 1943 – marec 1944), Alojz Herman-Dušan (marec 1944 – september 1944) in Ivan Brus (september 1944 – 5. maj 1945) in pomočniki Špiro Lucič, Franc Konobelj-Slovenko in Stojan Gala. Zelo močna je bila v bolnišnici partijska organizacija, saj je bila večina osebja včlanjena v komunistično partijo, poleg tega pa so imeli tudi ranjenci in bolniki svojo celico. Na dnevnem redu so bila razna predavanja, politične ure, dajali so pozornost na razne obletnice pomembnih političnih, zgodovinskih in kulturnih dogodkov. Poleg tega pa sta oba politična delavca sodelovala tudi pri drugih delih v bolnišnici in sodelovala pri upravnih poslih.

Na koncu moramo odgovoriti še na tri vprašanja, in sicer kakšen je bil obrambni sistem bolnišnice, s kakšnimi podatki o bolnišnici je razpolagal sovražnik in kot zadnje vprašanje, ki je z drugim neposredno povezano, ali je bila bolnišnica »Franja« izdana.

Za partizansko bolnišnico »Franjo« smo že zapisali, da je bila tako rekoč edina med slovenskimi partizanskimi tajnimi bolnišnicami, ki je svojo varnost bazirala tudi na vojaški obrambi. To posebnost je narekoval predvsem njen položaj, izredno težko dostopna soteska, v katero je vodil samo en vhod. Konfiguracija soteske je naravnost terjala gradnjo obrambnega sistema bunkerjev.

Seveda vsi bunkerji ne bi prav nič pomagali, če bi se sovražniku uspelo neopazno približati soteski in tako presenetiti ranjence in borce v sami bolnišnici. Zaradi tega je bila organizirana obveščevalna in izvidniška služba. V začetku so se naslonili na zanesljive terenske delavce, ki so prinašali dragocene podatke o gibanju sovražnikovih patrolj in tudi večjih enot, kasneje pa so pošiljali krožne patrolje tudi iz same bolnišnice. Dragocena je bila telefonska povezava, telefon je bil sprva na javki v Podnjivču, po zadnji ofenzivi spomladi 1945. leta pa je bila linija speljana prav v centralno postojanko v sotesko Pasice.

Izvidnica je bila postavljena na desni strani potoka 200 metrov nad sotesko. Od tu so lahko od zore do mraka nadzorovali bližnjo okolico bolnišnice. Pred edinim vhodom v bolnišnico je dan in noč stala straža, oborožena z avtomatskim oro-

žjem. Po drugem napadu pa so zgradili celo dvizjni most, tako je bilo vsako presenečenje že vnaprej izključeno.

Vzporedno z gradnjo bolnišnice so do potankosti pregledali teren in vse možne dohode do bolnišnice preko strmih sten Malega in Velikega Njivča. Tako so našli štiri manjša, sicer težko dostopna, pa vendar prehodna mesta; ta mesta so zaminirali, vsako količkaj dobro mesto za stopinjo pa poklesali.

Obrambne bunkerje so v strmih skalnatih stenah soteske Pasice začeli graditi februarja 1944. leta in jih dograjevali vse do konca vojne. Gradnja bunkerjev je bila še posebej intenzivna po prvem napadu, v mesecu marcu 1945. leta, ko je ofenziva stalno visela v zraku in so se v bolnišnici pospešeno pripravljali na obrambo, gradili pa so tudi po končani zadnji sovražnikovi ofenzivi. Natančnega števila bunkerjev se ne da popolnoma ugotoviti, ker so nekatere tudi opuščali in gradili nove. Mislim, da nam dovolj natančno sliko obrambnega sistema bolnišnice nudi že omenjena študija dr. Franje Bojč-Bidovec »Obramba sanitetnih partizanskih postojank v Sloveniji«. Dr. Franja, ki je tej študiji dodala skico bunkerjev, je razdelila obrambni sistem bolnišnice na zunanji in notranji obrambni pas. V strmih stenah soteske so bile številne naravne votline, ki so jih borci utrdili in preuredili v strojnična gnezda ter v evakuacijske bunkerje za ranjence. Med dve steni, narejeni iz desk, so nasuli kamenja, peska in zemlje ter zunanje stene kamuflažno poslikali in zamaskirali z vejevjem.

Zunanji obrambni pas so tvorili štirje bunkerji za težke mitraljeze in pet bunkerjev za lahke mitraljeze. Vsi bunkerji zunaj obrambnega pasu so bili zgrajeni visoko v strmih stenah nad bolnišnico in na severni ter posebej na južni strani soteske. Bunkerji so obvladovali vse vrhove, kotline in vse možne dostope do soteske. Vsak dostop sta tolkla dva mitraljeza, poleg tega pa so se bunkerji tudi medsebojno varovali.

Notranji obrambni pas, 20 do 50 metrov nad postojanko, ki je obvladal vse notranje dostope, so tvorili trije bunkerji. V strmini pred dviznim mostičkom pa sta bila zgrajena še dva bunkerja za metalce ročnih bomb. Dostopi do bunkerjev so bili izredno težavni; po ozki kozji stezici ali celo le z vrvo in lestvami. Kakor so bili nedostopni za sovražnika, tako tudi za borce ni bilo umika. Obrambni sistem bolnišnice in tudi sama soteska sta onemogočala umik, zato je bilo potrebno poskrbeti za ranjence. Tudi zanje so bili zgrajeni trije bunkerji: prvi je bil na desni strani soteske, pot do njega je vodila preko mostička in je še danes dostopen za obiskovalce, drugi je bil kakih 30 metrov nad operacijsko barako, tretji bunker, za najtežje in nepokretne ranjence, pa je bil pod prvo barako na desni strani soteske.⁴⁰ Bolnišnica je bila do zob oborožena, iz mesečnega poročila z dne 23. 4. 1945 razberemo, da so imeli tri težke in šest lahkih mitraljezov, pet brzostrelk, 32 pušk, sedem revolverjev in 184 ročnih bomb.⁴¹ Takšna je najbrž morala biti tudi oborožitev pred zadnjo sovražnikovo ofenzivo, ko je bila bolnišnica drugič napadena.

Pred začetkom ofenzive je bilo v bolnišnici »Franji« 107 ranjencev in bolnikov, med njimi tri matere z otroki, toda še vedno je kdo iskal varno zavetje v soteski. Članov osebja je bilo okrog petdeset, poleg dr. Franje je v bolnišnici ofenzivo preživel tudi vodja kirurške ekipe 9. korpusa dr. Franc Derganc.

Sovražnikova ofenziva, ki je potekala v dveh delih, prvega so Nemci poimenovali »Frühlingsangang« (začetek pomladi), drugega pa »Winterende« (konec zime), se je začela 19. marca in končala 7. aprila 1945. Prvi del ofenzive je zajel tudi Cerkljansko, Nemci so se na tem ozemlju zadrževali kakih 10 do 12 dni. Že 21. in 22. marca je vladala v bolnišnici stroga pripravljenost, vsi borci so bili na svojih položajih. Popoldne 23. marca je prišla z gorenjskega sektorja vest, »da je švabov in belogardistov čuda, da preiščejo vse grmovje in grape, da prodirajo počasi in čistijo temeljito.«⁴² Istega dne zvečer so bili že vsi nepokretni ranjenci evakuirani v bunkerje, naslednje jutro pa še pokretni.

Dopoldne 24. marca 1945 je sovražnik prišel v neposredno bližino bolnišnice in zasedel položaje v Logu, Podnjivču in drugih okoliških kmetijah.

Upravnica dr. Franja Bojc-Bidovec je v mesečnem poročilu z dne 26. aprila 1945 takole poročala sanitetnemu referentu Vojne oblasti IX. korpusa o razmerah v bolnišnici na dan napada 24. marca: »Sovražnik je prišel v neposredno bližino ob pol enajstih dopoldne, ob pol enih sta padli prvi mini, ki nista naredili nikake škode, ob pol treh so si na svojem izvidniškem kretanju upali predaleč do postojanke in so naši mitraljezci odprli ogenj. Borba je trajala do pol osmih zvečer, narkar so z zažigalnimi krogli zažgali hrib, ob pol dvanajstih odprli ponovni ogenj, ko so umaknili svoja dva mrtva in prenehali z napadom.«⁴³

V kroniki pa je potek napada in svoje videnje ter občutke takole popisala: »Videli smo iz položajev švabe, kako se vkopavajo, drugi pregledujejo teren, če so smrekice naravne ali posajene in premikajo z mahom obraslo kamenje ter iščejo sledi za nami . . . Toda švabska drznost se je upala preko podrtega mostu in prišla 50 metrov pred postojanko (do prve barake), pomolil je le glavo in že se je vsulo nanj iz treh bunkerjev. Bliskovito je izginil. Dosegla ga je težka bređa in za vedno ga je minila radovednost. Tedaj se je pričel pekel . . . Bližal se je mrak. Morda bo konec za danes . . . Toda ne. Po skalah in grmovju je nekaj pikalo. Nato so se pojavili na večjih krajih majhni številni zublječki, ki so trdovratno lizali suho rušo in prve popke resja. Uspelo jim je. Iz zublječkov so nastali požari, ki so pretili upropastiti vse. Raz skal se je valilo razbeljeno kamenje in ognjeni ogorki, ki so iskali novih žrtev. Votlo je odmevala vsa grapa, padanje kamenja na les je grozotno bobnelo v divje razžarjeni noči. Vmes so se čuli rafal za rafalom. Ob desetih zvečer je zarezgetal nekje v dolini naš šarec. Čulo se je četrť ure pokanje, nato zopet tišina. Dolina se je zavila v noč, pri nas pa je prasketalo, šumelo, bobnelo, grozilo z zadušitvijo in poginom. Ob polnoči, ki je bila svetla

kakor podnevi radi ognja, ponovno streljanje. Mar nas bodo sedaj napadli? Trajalo je le pet minut, naši mitraljezi so bili tihi.«⁴⁴

Naslednje jutro so vsi pričakovali odločilni nemški napad, vendar se je sovražnik dopoldne umaknil, še prej pa so požgali Podnjivčanovo gospodarsko poslopje in domačijo. V naslednjih dneh so nemške patrulje in druge enote še večkrat prišle v bližino bolnišnice, toda napadli niso več. Nemške enote so se s tega teritorija dokončno umaknile 7. aprila 1945.

Ofenziva je zajela tudi pomožne »Franjine« oddelke A, C in D. Na oddelku A na Cerkljanskem Vrhju so ranjenci in člani osebja zapustili barako in preživeli ofenzivo v podzemeljskem bunkerju. Nemški vojaki so barako odkrili in požgali, bunkerja pa niso našli, čeprav so hodili čez njega. Na oddelku C v Davči se je sovražnik gibal 300 metrov stran in so bili ranjenci in osebje stalno v strogi pripravljenosti. Najtežje je bilo na oddelku D pod Črnim Vrhom. Poglejmo, kaj je o tem poročala dr. Franja: »Ves čas ofenzive je šlo vse po sreči, ko so se 6. 4. 1945 javili 4 dezertjerji v bližnji sovražnikovi postojanki (Zali Log – op. S.B.) in izdali bunker s 6 težje pokretnimi in enim lažje pokretnim ranjencem. Takoj nato je krenila kolona 100 mož po stezah do postojanke, jo obkolila in 3 ranjence ubila na vratih postojanke, dva odpeljala s seboj, dva ranjenca in bolničarka pa so se rešili v zadnjem hipu. Deset pokretnih, ki so bili v novo zgrajeni postojanki, oddaljeni samo 5 minut, niso niti iskali niti dobili.«⁴⁵

Sovražnik pri svojem napadu na centralni oddelek partizanske bolnišnice »Franje« prav gotovo ni mogel vedeti niti videti, kaj napada in kaj se skriva v soteski Pasice. Soteska je bila tudi preveč dobro branjena, da bi jim uspelo z živo silo prodreti v bolnišnico. Dejansko so poizkušali na edini mogoči način uničiti bolnišnico: obstreljevanje z minometi in zažigalnimi izstrelki, ki so povzročili požar. Dejstvo je, da sovražnik ni vztrajal z napadom, pravi vzroki, zakaj niso hoteli prodreti v samo sotesko, pa nam bodo verjetno ostali neznani.

Velikokrat se nam zastavlja vprašanje, ali je bila partizanska bolnišnica »Franja« izdana in kakšne podatke je imel sovražnik o njej. Do sedaj nismo našli nobenega nemškega dokumenta, ki bi pričal, da je nemška komanda vsaj približno vedela za bolnišnico »Franjo«. To mi je potrdil nekdanji bolničar Danilo Šuligoj iz Bovca, saj se tudi sam ukvarja z zbiranjem zgodovinskega gradiva o »Franji« in se je glede tega pozanimal pri nekaterih znanih slovenskih zgodovinarjih. Tudi sam potek obeh napadov govori v prid dejstvu, da sovražnik ni vedel, kaj se skriva v soteski Pasice. Nesporno pa je tudi dejstvo, da okoliški prebivalci, čeprav so vedeli za »Franjo«, niso ničesar izdali. To se ni zgodilo niti ob zadnjem napadu, ko so nemški vojaki požgali kmetijo Janeza Peternelja v Podnjivču.⁴⁶

Več podatkov so o bolnišnicah, sodeč vsaj po ohranjenih dokumentih, imeli domobranci. V fondu slovenskega domobranstva v Arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v

Ljubljani se nahajajo trije dokumenti, ki govorijo o partizanskih bolnišnicah na Cerkljanskem.

V prvem dokumentu, domobranske Vesti z dne 7. VII. 1944, so bili zbrani sledeči obveščevalni podatki: »Za brigade, ki operirajo na tem področju, imajo partizani tudi več bolnic. V zadnjem času so Nemci v bližini Masore eno večjih bolnic zažgali. **Druga večja bolnica se danes nahaja v hribih v bližini Novakov. Je precej velika in sprejme do 200 ranjencev** (podčrtal S.B.). Pod Čekovnikom se nahaja manjša bolnica in sprejme nad 100 ljudi. Poleg nje sta v neposredni bližini še dve manjši.«⁴⁷

Drugi dokument je zaslišanje partizanskega dezerterja I. L. z dne 22. VII. 1944 v Hotedršici v pisarni 46. čete slovenskega domobranstva. Iz zapisnika pod točko Zdravniki pri partizanih, izvemo sledeče (z majhnimi jezikovnimi popravki): »Zdravniki v bolnici v Cerknem, bil je en Italijan Gvido, trije zdravniki so bili iz Ljubljane, katerih imen ne vem, **bila je ena zdravnica nekje z Dolenjskega, ker ji imena ne vem** (podčrtal S.B.). V zapisniku zaslišanec tudi izjavi, da je bil kot partizan 29. 2. 1944 ranjen in poslan v bolnico na Črni Vrh nad Cerknim in pravi, da so se konec junija iz bolnišnice umaknili, ker so dobili od terencev obvestilo, da se bližajo nemški vojaki.«⁴⁸

Zadnji dokument povzema delček iz zaslišanja nekdanjega ranjenca Z.B. z dne 24. 2. 1945: »Partizanska centralna bolnica se nahaja v vasi Poljane pri Novakih pod Blegošem. Baje so jo uničili že četniki.«⁴⁹ Iz tega lahko razberemo, da so domobranci za približne lokacije partizanskih bolnišnic le vedeli, vprašanje pa je, koliko so tem podatkom verjeli in če so jih posredovali tudi nemškim komandam.

Toda tudi če bi vedeli za natančne lokacije, je potrebno upoštevati vsaj dve dejstvi: da so se bolnišnice nahajale globoko na osvobojenem ozemlju in da so bile zelo skrite, pri čemer gre glavna zasluga prav strogo spoštovani konspiraciji. Partizanski zdravnik dr. Pavel Lunaček-Igor je v neki svoji študiji navedel presenetljivo dejstvo, da se je v 60 partizanskih bolnišnicah zdravilo 22.000 ranjencev, sovražnik pa jih je odkril samo 0,3%.⁵⁰ Že to dejstvo samo po sebi dovolj zgovorno priča o tem, da je bila partizanska saniteta ena izmed najbolje organiziranih služb narodnoosvobodilne vojske na Slovenskem. To je bila velika moralna opora borcem, saj so vedeli, da bodo ranjeni lahko zdravili v skritih in varnih bolnišnicah in pod strokovno nego partizanskih zdravnikov.

Po končani sovražnikovi ofenzivi so v bolnišnici »Franji« nadaljevali z dograjevanjem obrambnih bunkerjev, nadaljevalo se je z gradnjo nove kuhinje, začete že pred ofenzivo, popravljala se je električna centrala, tekle so intenzivne priprave na praznovanje prvega maja.

Dr. Franjo Bojč-Bidovec je 14. aprila 1945 sprejel tudi politkomisar IX. korpusa Viktor Avbelj-Rudi. Prvo vprašanje, ki ga je komisar postavil, je bilo, kako to, da Nemci niso napadli in še dodal: »Če bi bili vedeli, da ste napadeni, bi bili reskirali edi-

nico, da bi vam jo poslali v pomoč«. Dr. Franja mu je odgovorila, da niso o napadu obvestili nikogar in so se zanašali predvsem na lastno obrambo, dodamo pa lahko še to, da so vse enote korpusa same imele dovolj težav med ofenzivo. Sicer pa je obstajal dogovor med štabom IX. korpusa in bolnišnico »Franjo« še iz leta 1944, da naj zdrži prve napade sama, nakar bi ji poslali v pomoč najbližjo partizansko enoto.⁵¹

Komisar korpusa je pohvalil vse borce, dr. Franja pa je predlagala 17 najbolj junaških borcev za odlikovanje z redom in znakom hrabrosti.

Prvi maj 1945 so v bolnišnici praznovali nadvse slovesno. Na mitingu je prvič nastopil tudi invalidski pevski zbor pod vodstvom kulturnika Albina Weingerla-Črička. Podeljena so bila odlikovanja štaba IX. korpusa in pohvale Sanitetnega oddelka Glavnega štaba. Tudi za malo bolj obložene mize so poskrbeli, saj so zaklali 170 kg težkega prašiča, ki so ga zredili kar v lastnem svinjaku, iz Idrije pa so jim poslali 270 litrov vina. »5. maja smo odšli s težkim srcem iz grape, ki nam je bila toliko časa dom – svobodi in soncu nasproti,« je zapisala v bolnišnično kroniko dr. Franja Bojč-Bidovec.

- 1 Dr. Gojko Nikoliš in dr. Djordje Dragič: Podobnosti in posebnosti razvoja sanitetne službe med NOB. Borec 1983, št. 6/7, str. 457-460.
- 2 Dr. Metod Mikuž: Oris partizanske sanitete na Slovenskem. Ljubljana 1967, str. 6.
- 3 Dr. Aleksander Gala-Peter: Nekaj podatkov o partizanski saniteti na Primorskem; dr. Viktor Volčjak: Kritičen pogled na partizansko zdravstvo na teritoriju IX. korpusa; dr. Franja Bojč-Bidovec: Kronika SVPB »Franje« od ustanovitve, to je od 23. dec. 1943 do 5. maja 1945; dr. Franja Bojč-Bidovec: Obramba sanitetnih partizanskih postojank v Sloveniji; dr. Pavla Jerina-Lah: Kronika SVPB »Pavla« od 6. dec. dalje; dr. Pavla Jerina-Lah: Konspiracija, itd. Vse študije hrani Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (Arhiv IZDG).
- 4 Prof. dr. Bogdan Breclj: Medicinska doktrina v NOV Slovenije. Borec 1982, št. 5, str. 292.
- 5 Prav tam, str. 294.
- 6 Dr. Pavla Jerina-Lah: Nekaj izkušenj iz delovanja tajne partizanske bolnice SVPB »Pavla« v IX. korpusu. Primorska srečanja 1983, št. 41/42, str. 262.
- 7 Ana Štucin: Začetki partizanske sanitete na Cerkljanskem. Neobjavljen rokopis hrani Mestni muzej Idrija – oddelek NOB Cerkno.
- 8 Izjava dr. Edvarda Poharja, zabeležila Ana Štucin 1960. leta. Hrani Mestni muzej Idrija – oddelek NOB Cerkno.
- 9 Dr. Viktor Volčjak: Bolničar Gašper. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja. Idrija 1983, str. 49.
- 10 Planinski vestnik, 1909, št. 4, str. 75.
- 11 Dr. Franja Bojč-Bidovec: Obramba sanitetnih partizanskih postojank v Sloveniji. Arhiv IZDG, fasc. 362. (dalje: Dr. Franja: Obramba)
- 12 Arhiv IZDG, fasc. 221.
- 13 Dr. Pavla Jerina: Konspiracija. Arhiv IZDG, fasc. 362. (dalje: dr. Pavla: Konspiracija)
- 14 Dr. Franja: Obramba.
- 15 Dr. Pavla: Konspiracija.
- 16 Dr. Franja: Obramba.
- 17 Arhiv IZDG, fasc. 397.
- 18 Izjava Antona Purgarja, zabeležila Ana Štucin 1960. leta. Hrani Mestni muzej Idrija – oddelek NOB Cerkno.
- 19 Arhiv IZDG, fasc. 266.
- 20 Dr. Franja Bojč-Bidovec: Ni neskončnih poti. Ljubljana 1984.

- 21 Dr. Franja Bojc-Bidovec: Komentar h kroniki. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja. Idrinja 1983, str. 58.
- 22 Kronika SVPB »Franja«, od ustanovitve, t.j. 23. dec. 1943 do 5. maja 1945. Slovenski zbornik 1945. Original v Arhivu IZDG, fasc. 417.
- 23 Dr. Metod Mikuž: Oris partizanske sanitete na Slovenskem. Ljubljana 1967, str. 259.
- 24 Arhiv IZDG, fasc. 663.
- 25 Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, fasc. IX/1944-1.
- 26 Arhiv IZDG, fasc. 271.
- 27 Arhiv IZDG, fasc. 397.
- 28 France Brenk: Slovenski film. Dokumenti in razmišljanja. Ljubljana 1980, str. 57-67 in 199-201.
- 29 Evakuacija ranjencev s Primorske in Gorenjske na Notranjsko. Knjižnica zdravstvenega vestnika, zvezek 7, Ljubljana 1984.
- 30 Kronika SVPB »Franja«.
- 31 Arhiv IZDG, fasc. 357.
- 32 Arhiv IZDG, fasc. 397.
- 33 Arhiv IZDG, fasc. 397.
- 34 Arhiv IZDG, fasc. 397.
- 35 Arhiv IZDG, fasc. 416.
- 36 Dr. Franja Bojc-Bidovec: Naša partizanska bolnišnica. V knjižni zbirki Dokazi št. 3, Bolnica Franja, str. 56.
- 37 Nekaj pomembnejših razprav o medicinskem delu v bolnišnici »Franji«: Dr. Franci Derganc: Kirurško delo v bolnici »Franji« od septembra 1944 do maja 1945. Dokazi 3, 1960. Bolnica Franja, Zavod »Borec« v Ljubljani; Dr. Franci Derganc: Okrvavljena roža. Ljubljana 1978; Dr. Viktor Volčjak: O kirurškem delu v bolnišnici »Franji«. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja. Idrinja 1983; Dr. Franja Bojc-Bidovec: Prikaz vojnih poškodb po lokalizaciji. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja. Idrinja 1983.
- 38 Fond: SVPB »Franja«, fasc. 10, Arhiv Mestnega muzeja Idrinja – oddelek NOB Cerčno. (Dalje: Fond: SVPB »Franja«).
- 39 V knjigi Partizanska bolnišnica Franja. Idrinja 1983, str. 291.
- 40 Dr. Franja: Obramba.
- 41 Fond: SVPB »Franja«, fasc. 7.
Bolj natančen je pregled številčnega stanja po posameznih oddelkih bolnišnice z dne 12. XIII. 1944. V štirih oddelkih bolnišnice (A, B-centralni odd., C in D) je bilo skupno 65 članov osebja, od tega v B 41 članov (upravnik, politkomisar, sekretar partijske organizacije, vojaški vodja, delovodja, namestnik vojaškega vodje, kurir, propagandist, dva kuharja in dve kuharici, štirje bolničarji, štiri bolničarke, ekonom, dve perici, in 18 borcev – stražarjev, ki so opravljali tudi druga dela). Oborožitev v centralnem oddelku je bila podobna kot med zadnjo ofenzivo; imeli so 3 težke mitraljeze in 9000 kom. streliva, 6 lahkih mitraljezov in 6000 kom. streliva, 2 brzostrelki in 300 kom. streliva, 2 pištoli in 16 pušk ter 800 kom. streliva.
- 42 Kronika SVPB »Franja«.
- 43 Fond: SVPB »Franja«, fasc. 8.
- 44 Kronika SVPB »Franja«.
- 45 Fond: SVPB »Franja«, fasc. 8.
- 46 V kroniki za vas Novaki, ki jo hrani Mestni muzej Idrinja – oddelek NOB Cerčno, beremo: »25. marca so ponovno prišli v bližino bolnice Nemci, a je tudi tokrat niso odkrili. Zadrževali so se vsi v hiši Peternelj Janeza. Izgledi so bili taki, da je bila javka izdana. Spraševali so po gospodarju, a ta je že prej zbežal. Njegovo družino z malimi otroci so Nemci zadrževali v zaprti sobi, grozili so s streljanjem, vendar tega niso storili, zažgali pa so hišo in vse oropali. Odtlej se niso več vrnili.« Nemški vojaki so prišli tudi v Log: »Nemci so spraševali družino (Mlakar Metoda), če so imeli v hiši ranjence. Priznali so, da so dali zatočišče trem otrokom, a da jih je zdravil gospodar sam. Nemci so namreč hoteli izvedeti o partizanskih zdravnikih. Spraševali so tudi po gospodarju, ki pa je že prej zbežal. Družino so zaprli v kegljišče (pred vojno je bila v hiši gostilna – op. S.B.) in se pripravljali, da zažgo hišo. To jim je preprečil nemški oficir, ker dejanskih dokazov le niso našli.«
- 47 Arhiv IZDG, fond Slovensko domobranstvo, fasc. 111 b. Domobranske Vesti so bile periodično obveščevalno glasilo, ki je izhajalo le v nekaj izvodih ter je bilo znano le voditeljem protirevolucije v Ljubljani. Na vse tri dokumente me je opozoril Matjaž Žigon iz Ljubljane, nekdanji ranjenec v bolnišnici »Franji«.
- 48 Arhiv IZDG, fond Slovensko domobranstvo, fasc. 55. O zaslišanju in podatkih, ki so bili zbrani, so domobranci iz Hotedršice obvestili tudi svoje nadrejene. V dopisu poveljniku skupine za zavarovanje proge (Vrhnika) z dne 23. 7. 1944 so med drugim zapisali, da zaslišanec I. L. »ni dal bogve kakšnih važnih podatkov« in da je »popolnoma partizanskega prepričanja«. Iz tega sklepam, da so bili glede pridobljenih podatkov zelo skeptični.
- 49 Arhiv IZDG, fond Slovensko domobranstvo (Kartoteka obveščevalne službe).
- 50 dr. Metod Mikuž: Oris partizanske sanitete na Slovenskem. Ljubljana 1967, str. 14.
- 51 Arhiv IZDG, fasc. 221.

Nande Rupnik
CIGOV MOST

SPOMENIŠKO VARSTVO IN SPOMENIKI NOB V ZVEZI S PROBLEMI PARTIZANSKE BOLNIŠNICE FRANJE IN TISKARNE SLOVENIJE

FRANC VARDJAN

Prikazana so bila dolgoletna strokovna prizadevanja Mestnega muzeja Idrija in drugih ustanov s področja varstva naravne in kulturne dediščine za ohranitev in prezentacijo partizanske bolnišnice »Franje« in tiskarne »Slovenije«. Predavatelj je prikazal tudi problematiko varstva spomenikov narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji in Jugoslaviji.

Ker predavanje ni bilo pripravljeno v pisni obliki, glej tudi:

1. Franc Vardjan: Pomen spomenika danes. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja, Idrija 1983.
2. Franc Vardjan: Sanacija bolnišnice Franje. V knjigi Partizanska bolnišnica Franja, Idrija 1983.
3. Zgodovinski spomeniki v odmevu sedanjosti. Posvet Slovenskega konservatorskega društva 23. in 24. junija 1983 v Cerknem. Razprave objavljene v reviji BOREC št. 6/7, 1984.

Divje jezero
Foto: Jože Rupnik

DIVJE JEZERO IN NJEGOVE BOTANIČNE POSEBNOSTI

Idrijskega sveta ne moreš spoznati na hitro. Grapast je in prepaden, vodnat in gozdnat, da se ti zares razkrije šele potem, ko te je že vzel za svojega.

Tudi Divje jezero je značilno idrijsko; če bi ga iskal s predstavo o jezeru, ga gotovo ne bi našel. Še na zemljevidu skoraj ni prostora zanj: le kako bi med Idrijco in prepadno dolinsko pobočje, ki se spusti naravnost vanjo, mogel spraviti še jezero in celo iztok iz njega?

Danes sicer skrivnosti še vedno ljubimo, a jih obenem na široko razglajamo. To velja tudi za Divje jezero, ki je dostopno prav na široko. Ni daleč od Idrije. Iz mesta se napotimo ob Idrijci navzgor, peš ob vodni žili rudniške elektrarne (Rake), po dveh ali štirih kolesih pa po cesti proti Ljubljani, vendar to zapustimo v Podroteji, zaselku z nekaj hišami, kjer z leve v Idrijco priteče Zala. Od glavne ceste se čez most odcepi asfaltirana cesta, po kateri po nekaj več kot pol kilometra pride do betonskega mostu, za katerim je parkirišče. Če bi šli po cesti naprej, bi prišli v Idrijsko Belo, kjer se – tako kot vedno – odpira več možnosti: grape in gozdovi ob zgornji Idrijci, Belci, prehoda v Trebušo in Zadlog, Trnovski gozd ... Na videz smo prišli na konec sveta, saj se dvigajo pobočja skoraj do neba, a svojevrstna nebesna modrina vendarle mehča silno težo gozdnatega hribovja. Z njegovih vrhov bi zagledali –morje.

Pešča pa pot po Rakah odpelje po levi strani doline Idrijce. Nič hudega, če smo spregledali odcep na jekleno-leseni viseči most čez Idrijco, jezu pri Kobili ne moremo zgrešiti. Od njega se vrnemo malo nazaj ter se čez viseči most odziblujemo na desni breg Idrijce, kjer se obrnemo po dolini navzdol in takoj dosežemo betonski most.

Pod njim teče Jezernica, ki ima včasih vode le za potoček ali sploh nič, po deževju pa tudi izredno naraste in je prava reka. Njen izvir ne more biti daleč, saj že z mostu neposredno pred seboj vidimo navpično ostenje, ki pade naravnost v podolgovato vodno kotanjo – Divje jezero. Opazno razširjeni del je širok do 30 m, dolg pa približno 50 m. To so mere Divjega jezera, ki pa ga navadno štejemo do značilnega praga v strugi Jezernice in je tedaj dolgo 65 m. Sama Jezernica je naša najkrajša reka, saj preteče od omenjenega praga do izliva v Idrijco le bore 55 m.

V sušnem obdobju, zlasti takrat, ko Jezernica usahne, bi utegnili pomisliti, da je jezero le kotanja, v kateri zastaja voda. Čisto drugačen pa je pogled po obilnejših nalivih, ko se iz jezera izliva velika reka, kar priča o tem, da je Divje jezero pravi kraški izvir. Jamarji potapljači so se spustili v njegove

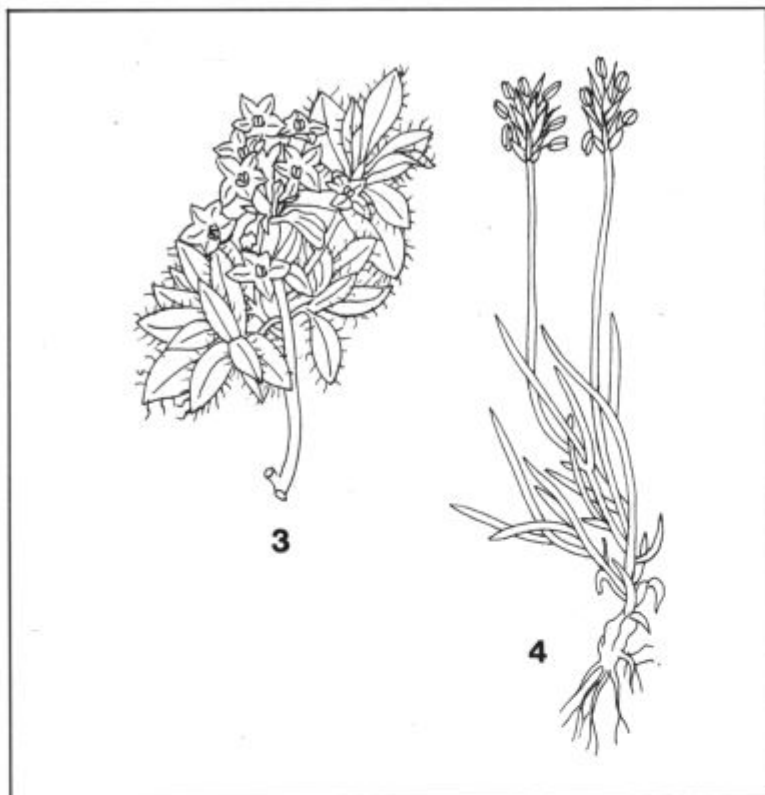
Nekaj značilnih rastlin iz okolice Divjega jezera:

1 – rumeno milje, 2 – skalna špajka,

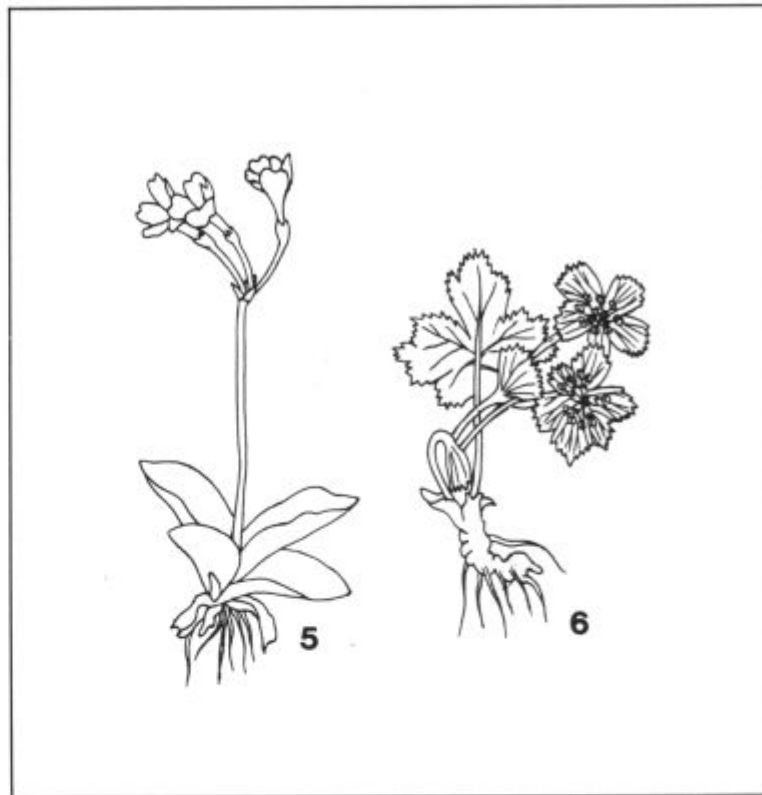
temne globine in pod navpično skalno steno, ki zapira jezero nasproti mostu čez Jezernico, 10 m pod gladino dosegli zgornji rob 5 m visokega rova. Ta je sprva položen, a se kmalu razširi v večjo dvorano, ki se 100 m daleč od jezera spet zoži v rov; njegova strmina zdaj narašča, jamarji pa 200 m daleč od jezera in 83 m pod jezersko gladino (ta je 320 m nad morjem) še niso prišli do konca. Rov se namreč še spušča in je tako eden najglobljih znanih zalitih rovvov (sifonov) na svetu. Zanimivo bo izvedeti, v kateri globini se končno obrne navzgor in tako preide v odtok svojega hidrografskega zaledja. To je kar obsežno, saj zbira vode s Črnovrške planote in vrhov (Javornik, 1240 m) nad njo. Ob visoki vodi je Jezernica opazno bolj vodnata od Idrijce, vendar pa ta ob suši; ko Jezernica ne teče, po močnih nalivih ob svojem zgornjem toku naraste in po strugi Jezernice steče v Divje jezero, ki se tako spremeni v požiralnik. Smo pač v kraškem svetu!

Apnenčasti skladi okrog jezera so spodnjekredne starosti. Dobro jih vidimo v ostenju na južni strani jezera, kjer jih preseka navpična prelomna črta, ob kateri se je pogreznil severovzhodni del kamninske skladovnice in se pri tem opazno nagubal.

Z zaledjem, s katerega priteka voda v Divje jezero, so povezani izviri v bližnji Podroteji. Če je vode malo, vsa odteče v te

3 – dlakavi sleč, 4 – pisana vilovina,

5 – kranjski jeglič, 6 – tevje,

izvire, če pa je je dovolj, kot izvir »deluje« tudi Divje jezero. Občasne meritve so pokazale, da priteka iz Divjega jezera v Idrijco tudi nad 60 m³ vode na sekundo. Voda iz Divjega jezera in iz Idrijce ima različno temperaturo; tudi to poleg različne vodnatosti kaže na samostojno hidrografsko zaledje obeh.

Vse doslej opisane značilnosti Divjega jezera in njegove najbližje okolice so plod raziskav novejšega časa, jezero pa je, kot je sporočil S. Rutar, z imenom zapisano že leta 1607. Omenja ga spet J.A. Scopoli (1723-1788) leta 1760, ki je v tistih letih kot rudniški zdravnik in naravoslovni raziskovalec deloval v bližnji Idriji. Sčasoma je postalo znano in so ga začeli obiskovati predvsem botaniki. Dva ugledna, katerih spomin se je ohranil do danes, sta bila F. Sieber in Friderik Avgust II. Praški botanik Sieber je bil nad rastlinskim bogastvom Divjega jezera tako navdušen, da je jezero in Strug, to je ozko dolino Idrijce nad jezerom, imenoval botanična vrtova (1820). Friderik Avgust II. je bil saški kralj, ki se je zanimal za rastline in je na svojih botaničnih poteh prišel vse do Črne gore. Obiskal je tudi naše kraje. Ko si je v maju 1838 ogledal klasično nahajališče Blagajevoga volčina na Polhograjski gori, je pohitel še v Idrijo in šel k Divjemu jezeru ter ob Idrijci skozi Strug navzgor. Na teh poteh ga je vodil idrijski domačin

in prvi kustos ljubljanskega muzeja Henrik Freyer (1802-1866). V Idriji je bil rojen tudi Julij Glowacki (1846-1915), ki se je uveljavil kot poznavalec lišajev in mahov. Na skalovju pri Divjem jezeru je 1869 našel lišaj, ki ga je leto pozneje opisal lihenolog F. Arnold in imenoval *Thelidium dactyloideum*.

Popis najbližje okolice Divjega jezera je pokazal, da uspeva tod 150 vrst praprotnic in semenk, raje pa še kakšna več. To je za tako majhno območje veliko, še pomembnejše pa je, da je flora raznovrstna, prava mešanica zemljepisno in ekološko različnih rastlin. Vzrok je v ekološki raznovrstnosti rastišč in zemljepisnem položaju jezera.

Preseneča nas veliko število lesnih rastlin, dreves in grmov. Tu rastejo smreka in jelka, bukev, lipa, lipovec, veliki in mali jesen, navadni beli gaber, črni gaber, gorski in ostrolistni javor, goli brest, maklen, mokovec, jerebika, iva, siva in velelistna vrba, dobrovita, navadna leska, češmin, kranjska in navadna krhlika, navadna in bradavičasta trdoleska, dren, svib, planinsko in puhasto kosteničevje, kloček, brestovolistna medvejka, alpsko grozdčije, enovrati glog, navadni in lovoro-listni volčin, dlakavi sleč, navadni bezeg, njivni in kimastoplodni šipek. Celo divji kostanj je vzkli iz semena, ki je »zašlo« semkaj. Prišli smo v naravni arboretum, v katerem uživa-

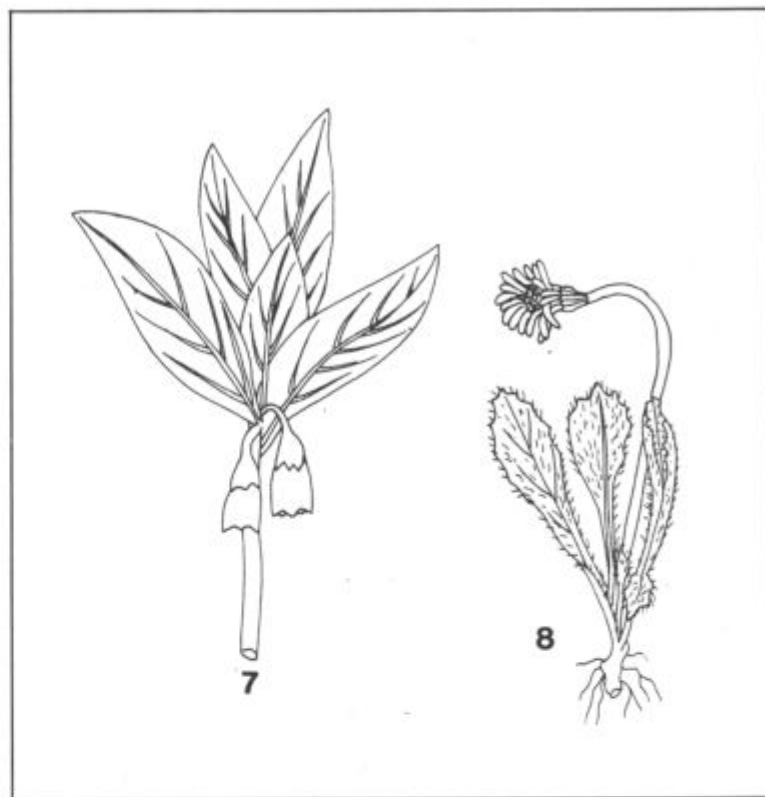
mo botanično, prav lahko pa tudi ob povednosti in prijetnem zvenu domačega rastlinskega imenstva.

Še večja bera pa se ponuja med zelišči. Najbolj zanimiva so se naselila na nagubanem ostenju, ki se dviga naravnost iz vode in daje prostor le ozki, ob visoki vodi zaliti stezi. Združbo teh rastlin bi lahko imenovali združbo kranjskega jegliča. Posamezne vrste rastejo iz sklanih razpok ali na majhnih policah.

J. A. Scopoli (1723-1788)

Za kranjski jeglič je pri Divjem jezeru vedel že Scopoli, a ga ni prav spoznal. Napačno ga je imel za neko drugo vrsto jegliča, ki pa pri nas sploh ne raste. Ime *Primula carniolica* mu je

7 – kranjska bunika, 8 – marjetičastolistna nebina.
Vse risbe narisal V. Ravnik.

dal sloviti dunajski botanik 18. stoletja N. J. Jacquin (1778). Izbral ga je dobro, saj ta morda najlepši endemit slovenske flore raste pretežno na ozemlju nekdanje Kranjske in je zlasti pogosten ravno v okolici Idrije. Skupaj z njim so se na vlažnem skalovju nad Divjim jezerom naselili še rumeno milje (*Paederota lutea*), marjetičastolistna nebina (*Aster bellidiastrum*), žiljka (*Tofieldia calyculata*), skalna špajka (*Valeriana saxatilis*), tanki šaš (*Carex brachystachys*) in pisana vilovina (*Sesleria varia*), ki mnogokrat rastejo tudi v Alpah nad gozdno mejo in jih pri Divjem jezeru pač lahko imamo za ostanek ledenodobne flore, za glacialne relikte. Tak ostanek je tudi dlakavi sleč. Še dve »kranjski« rastlini rastejo tukaj. Prvo bi lahko zapisali kar brez narekovajev, saj raste kranjski prstnik (*Potentilla carniolica*) skoraj samo na Kranjskem in je (skoraj) slovenski endemit. Vsakdo bi pač mislil, da ima pred seboj jagodnjak, saj tridelni listi kranjskega prstnika vse preveč spominjajo nanj, a cvetišče ne omeseni in bi sočne rdeče jagode zaman pričakovali. Kranjska bunika (*Scopolia carniolica*) je bolj razširjena, saj jo najdemo tudi v Karpatih, odkrita pa je bila v naših krajih. Že okrog leta 1550 jo je pri Gorici našel tedaj znani in še vedno nepozabljeni zdravnik in botanik P. A. Mattioli. Pri Idriji je nanjo naletel tudi Scopoli, po katerem jo je leta 1764 imenoval že omenjeni Jacquin. Kranjska bunika je razhudnikov-

ka in zato seveda strupena. Ko se razcvita, je zaradi zvonastih rjavordečih cvetov precej nenavadna, pozneje pa se spremeni v košato, do pol metra visoko velikolistno »krompirjasto« zelišče.

Sprva Scopolijev sodelavec, pozneje pa njegov poklicni naslednik v Idriji in tudi znan naravoslovec je bil Baltazar Hacquet (1739-1815). Njemu na čast so botaniki poimenovali kobilnico *Hacquetia epipactis* (tevje). Ima socvetje, ki bi ga prav lahko imeli za en sam cvet. Vendar pa zeleni listi, ki obdajajo

B. Hacquet (1739-1815)

rumeno sredico, niso listi cvetnega odevala, temveč podporni listi socvetja, ki ga sestavlja mnogo drobnih rumenih cvetov. Tevja je v okolici Idrije precej pogostno, kot nalašč pa ne raste neposredno ob Divjem jezeru, tako da ga je bilo treba tja presaditi. Prav je, da se med našim obiskom spomnimo tudi na Hacqueta.

Prav nad jezerom raste črna čmerika (*Veratrum nigrum*), ki ima temnoškrlatno, v naši flori morda sploh najtemnejše cvetno odevalo. Ustrezajo ji toplejša rastišča in je pri nas predvsem submediteransko razširjena, njena sorodnica zelena čmerika (*V. album* subsp. *lobelianum*) pa je vezana na bolj hladne lege in to največ v gorskem svetu. Tudi to dobimo nedaleč od Divjega jezera. Tako rekoč skupno pojavljanje obeh čmerik zgovorno potrjuje že omenjeno ekološko in zemljepisno raznovrstnost rastlinstva pri Divjem jezeru in njegove bližnje okolice.

Živalski svet Divjega jezera je najbolj zanimiv v vodi. Tam, kjer se vodni rov razširi v dvorano, žive živali, ki jih v samem Divjem jezeru ni: človeška ribica (*Proteus anguinus*), jamska kozica (*Troglocaris schmidti*), jamski ježek (*Monolistra racovitzai*) in jamska postranica (*Niphargus spec.*), pač pa voda prinese v jezero nekatere podzemeljske polže, npr. vrste *Hauffenia* in *Hadziella*. V naplavinah ob jezeru (in bližnjih izvirih v Podroteji) živi polžek *Neohoratia subpiscinalis*, zanimiv zato, ker njegova hkratna prisotnost v porečjih Idrije in Ljublanice tudi zoogeografsko dokazuje, da je porečje Ljublanice nekoč obsegalo tudi zgornje porečje Idrije. V jezerski vodi žive ličinke nekaterih manj znanih žuželčnih skupin. Ličinke mladoletnic si iz peščenih zrn grade cevke, tega pa ne ličinke prirežnic in enodnevnice.

Na pobočja okrog jezera prihajajo gamsi, na najbolj strmih skalovju pa včasih vidimo plezalce (*Homo sapiens reptans*).

Divje jezero je le majhen, a vsestransko zanimiv delček idrijske narave. Zdaj že vemo, zakaj je zanimivo in tudi znanstveno dragoceno. Naravoslovci raziskujejo njegovo naravo že nad 200 let, tako da je postalo tudi kulturno-znanstveni spomenik. Leta 1967 je bilo zavarovano kot naravni spomenik, leta 1972 pa je postalo naš prvi muzej v naravi. Sprehod po obodu njegovih voda je lep sam po sebi, dobrodošle pa nam utegnejo biti tudi pojasnjevalne table, ki obiskovalce seznanjajo z mnogimi značilnostmi narave Divjega jezera. Tako se ob Divjem jezeru združujejo varstvena in vzgojna prizadevanja. Jezero, ki se je nekoč zdelo neznano in divje, je zdaj postalo zgovorno in vsakomur dostopno.

Literatura:

- Bole J., 1985: Podzemeljski vodni polži kažejo na razvoj porečja Ljublanice. *Proteus* 48: 16-20.
Mlakar I., P. Habič, F. Kordiš, V. Ravnik in A. Stergar, 1972: Divje jezero. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 30.
Peterlin S., 1972: Muzej v naravi ob Divjem jezeru v Idriji. *Proteus* 35: 147-153.
Petkovšek V., 1975: Divje jezero in raziskovalci njegove prirode. *Proteus* 37: 195-202.
Smerdu R., 1981: Podzemlje Divjega jezera pri Idriji. *Proteus* 44: 73.

O GEOLOŠKI ZGRADBI IN HIDROLOŠKEM ZALEDJU DIVJEGA JEZERA

Na sprehodu okrog Divjega jezera že nevajeno oko spozna, da so vse stene mogočnega jezerskega kotla zgrajene iz iste kamnine. Bežen pogled na tablo na parkirišču pred Divjim jezerom pove, da gre za spodnjekredni apnenec. To je siva do temno siva bituminozna kamnina s sorazmerno redkimi, a dobro ohranjenimi školjčnimi lupinami. Med njimi najdemo tudi ostanke školjk iz rodu Requienija, zato rečemo včasih spodnjekrednemu apnencu kar rekvienski apnenec. Geološko enostavnost bližnje okolice Divjega jezera pestri šibak navpični prelom, ki poteka čez jezero in je lepo viden v skoraj sto metrov visoki južni steni. Ob njem je delno plastna apnenčeva kamnina nagubana, kar daje steni značilen izgled. Tako lahko napravimo preprost sklep o geološki zgradbi bližnje okolice Divjega jezera: stene jezerskega kotla gradi spodnjekredni apnenec, ki ga seka manjši prelom. Toda, ali ta zaključek zadošča za razumevanje nastanka in vseh drugih posebnosti »smaragdnega očesa« pod mogočno steno? Kot tolikokrat se tudi v tem primeru v polni meri izpolnjuje staro reklo: »Videz vara!« Do potrebnih osnov za razumevanje nastanka Divjega jezera in njegovih hidroloških posebnosti pridemo šele na podlagi spoznanj o nekaterih osnovnih značilnostih geološke zgradbe idrijskega ozemlja. Na srečo z geološkimi podatki ni zadrege, saj so nam na razpolago dobre geološke karte v merilu 1:10 000, rudarska dela v idrijskem rudniku, ki segajo kar 381 m v globino, ter podatki številnih geoloških raziskovalnih vrtin iz širše okolice Idrije.

Orudene kamnine, v katerih se razprostirajo rovi idrijskega rudnika, so v glavnem iz srednjega zemeljskega veka. Prištevamo jih srednjemu triasu in so stare nekaj čez 200 milijonov let. Zelo pomembna je ugotovitev, da gradi globljo podlago idrijskega rudišča spodnjekredni apnenec, torej enaka kamnina kot okolico Divjega jezera. Fosilni ostanke kažejo, da je apnenec star »le« od 100 do 140 milijonov let, in je torej precej mlajši od orudnenih kamnin, ki ležijo nad njim. Toda presečenj še ni konec! Z raziskovalnimi vrtinami so našli globoko v podlagi rudišča pod spodnjekrednim apnencem najmlajše kamnine našega ozemlja – eocenski fliš, ki se je sedel pred približno 50 milijoni leti. Kot vidimo, je geološka zgradba našega ozemlja pravi »narobe svet«. Na najmlajših kamninah ležijo starejše, nad njimi pa najstarejše. Kako je nastala ta ne navadna lega plasti, je danes – vsaj na splošno – že znano. V obdobju dviganja Alp je zaradi velikih bočnih pritiskov od severa in severovzhoda nastala velika polegla guba. Zaradi nadaljnjih pritiskov se je guba najprej deformirala, nato pa na

številnih mestih pretrgala. Oblikovali so se bolj ali manj debeli paketi različno starih kamnin, ki so jih bočne sile potisnile tudi za več 10 km proti jugu in jugozahodu. Nastala je zapletena narivna zgradba našega ozemlja. V zaključnem obdobju oblikovanja Alp in Dinaridov pred približno 5 milijoni leti je idrijsko ozemlje presekalo snop prelomov v smeri severozahod – jugovzhod. Ob njih so se posamezni bloki kamnin premikali v horizontalni in tudi vertikalni smeri. Najmočnejši in najbolj znan je idrijski prelom. Njemu vzporeden je – po dolini Zale imenovani – zalin prelom, ki je za razlago razmer v okolici Divjega jezera še posebno pomemben. Poteka čez Tičnico, mimo Podroteje in dalje čez Zagodov vrh.

Opisane geološke razmere lahko vsaj zaslutimo, če se odpravimo do Divjega jezera peš po naših znamenitih Rakah. Od Mejce mimo Bernikovega plazua, Felca in Studenčka prečkamo kamnine, ki se v globino podaljšajo v idrijsko rudišče. V njih se je izoblikovala dokaj široka dolina Idrijce s travniki pri Zagodu in zamočvirjena Stara Mejca. Takoj ko stopimo nasproti Podroteje čez zalin prelom, se najdemo na spodnjekrednem apnencu. Ta leži – kot smo že povedali – tudi globoko pod idrijskim rudiščem. Zato sklepamo, da je bilo območje Koševnika in Gladkih skal ob zalinem prelomu v geološki preteklosti močno dvignjeno. Erozija je postopno odstranila vse kamnine, ki so ležale na krednem apnencu. Tako sklepanje potrjujejo erozijski ostanke starejših kamnin na spodnjekredni podlagi v Rupah, Pšenku, na Pevcu in Koševniku.

Preden zavijemo čez mostič na ogled Divjega jezera, je sprehod vredno podaljšati do Kobile. Nekaj 10 m dalje od Kobile, ob stari poti proti Beli na levem bregu Idrijce, pridemo do opuščenega kamnoloma zelenkasto sivega laporja in peščenjaka. Številni ostanke luknjičark iz rodu Numulitov povedo, da so kamnine, ki jih združujemo pod imenom fliš, eocenske starosti. To so najmlajše kamnine našega ozemlja, enake kot smo jih omenjali pri razlagi globlje podlage idrijskega rudišča. Slabo prepustne flišne kamnine se od Kobile vlečejo proti Divjemu jezeru in tu tonejo pod prepustne kredne apnenec. Prav omenjena lega prepustnih in neprepustnih kamnin je bila osnova za nastanek Divjega jezera in njegovih nenavadnih hidroloških posebnosti. Pri dokončnem oblikovanju jezerskega kotla je sodeloval tudi prelom, ki ga opazujemo v steni nad jezerom in je samo eden izmed šibkejših jugozahodnih spremljevalcev zalinega preloma.

S sprehodom od Mejce do Kobile smo pojasnili zapleteno geološko zgradbo in odkrili osnovne vzroke za nastanek Divjega jezera. Nepojasnjeno ostaja še vprašanje – od kod in s kako velikega ozemlja pritekajo vode v Divje jezero in podrožjske izvire.

Najprej je treba poudariti, da je Divje jezero tipičen kraški izvir. Po oblikovanosti in hidroloških lastnostih ga uvrščamo med tako imenovane »vokliške« izvire, ki so dobili ime po znamenitem izviru Vaucluse pri Avignonu v Franciji. Za to-

vrstne izvire je značilno, da priteka voda pod pritiskom iz velikih globin po sorazmerno ozkih in strmih kanalih.

Čeprav se zdi, da že sama lega Divjega jezera na skrajnem severozahodnem obrobju globoko zakrasele Črnovrške planote dovolj prepričljivo govori, da se vode v Divje jezero in Podrotejo natekajo iz smeri Črnega vrha, je bila ta logična domneva potrjena šele pred dobrimi 30 leti.

Leta 1926 so tržaški jamarji raziskali Habečkov brezen v Koševniku z željo, da bi določili razvodje med Jadranskim in Črnim morjem. Z višinomerom so določili, da je vhod v brezno na nadmorski višini 640 m, medtem ko naj bi bila globina brezna kar 480 m. To bi pomenilo, da leži gladina sifonskega jezera na dnu brezna na nadmorski višini komaj 160 m. Glede

možnost, pač pa so menili, da vode izpod Črnovrške planote odtekajo proti Črnemu morju in sicer v dolino Kolpe pri Karlovcu ali celo Savo pri Zagrebu (Habe, Hribar in Stefančič, 1955, Habečkov brezen. Acta carsologica I, Ljubljana). Ta nenavadna ugotovitev je veljala do leta 1954, ko so se slovenski jamarji ponovno spustili v Habečkov brezen. Ugotovili so, da je globok le 336 m in da je gladina končnega sifonskega jezera približno 6 m nad nivojem Divjega jezera. Sočasno so vodo na dnu brezna barvali. Po nekaj dneh je pritekla na dan v Divjem jezeru in podrotejskih izviroh. Tako je bila smer odtekanja voda izpod Črnovrške planote nesporno dokazana.

Po dosedanjih meritvah priteka ob visokih vodah skozi ozke kanale Divjega jezera več kot $60 \text{ m}^3/\text{s}$, pri podrotejskih izviroh pa precej manj. Iz teh podatkov so z upoštevanjem letnih padavin na Črnovrški planoti in prepustnosti kamnin sklepali, da mora biti zbiralno zaledje Divjega jezera in Podroteje veliko vsaj 65 km^2 (Habič, 1972, Hidrografske posebnosti jezera in njegovega kraškega zaledja, V Divje jezero, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 30). Kasneje so geologi na podlagi preučevanja strukturne zgradbe Trnovskega gozda izračunali, da je zaledje Divjega jezera in podrotejskih izvirov vsekakor večje od 70 km^2 (Placer in Čar, 1974, Problem podzemeljske razvodnice Trnovskega gozda, Križne gore in Črnovrške planote, Acta carsologica VI, Ljubljana).

Nove podatke o zaledju Divjega jezera in Podroteje so prispevali hidrologi v okviru obsežnih raziskav povirja Ljubljaniče. Z barvanjem so v letih 1972-1975 dokazali, da se proti Divjemu jezeru in Podroteji steka tudi del vode Pikeljščice, Žejškega potoka in Hotenjke pri Hotedršici. S to ugotovitvijo se je zaledje izvirov v Strugu povečalo še za nekaj km^2 .

Najnovejšo predstavo o zbiralnem zaledju smo dobili leta 1983 z barvanjem požiralnika na Vodica pod Streliškim vrhom. Velika večina z uraninom obarvane vode je iz Vodice odtekla proti Idrijci, le nezaten del verjetno v dolino Vipave in morda proti Ljubljaniči. Po teh podatkih obsega zaledje Divjega jezera in Podroteje od 75 do 80 km^2 . Na prvi pogled je morda nenavadno, da navajamo za velikost zaledja dvoje števil. Preučevanje zapletenega pretakanja vode v krasu je namreč pokazalo, da se zaledja kraških izvirov spreminjajo v odvisnosti od vodnega stanja. Ob visokih vodah se zbiralna zaledja povečajo, ob nizkih pa zmanjšajo. Tako se ob velikem vodostaju stekajo v Divje jezero in Podrotejo vode iz območja Vodice, Javornika, Kanjega dola in Mrzlega loga, Zaldoga, tja do obrobja Križne gore, osrednjega dela Črnovrške planote in Koševnika, Loma, zahodnega dela Novega sveta ter delno iz okolice Hotedršice, Medvedjega brda, Jeličnega vrha in doline Zale.

na to, da je Divje jezero približno na višini 330 m, bi bilo torej možno, da odtekajo vode iz območja Habečkovega brezna v izvire Vipave, ki so na višini 103 m nad morjem, ali pa globoko pod Vipavsko dolino skozi Kras v Jadransko morje. Italijanski speleologi se niso odločili niti za prvo niti za drugo

**ANTON PRAPROTHNIK,
PRIMOŽ KRIVIC,
RADO SMERDU**

POTAPLJAŠKE RAZISKAVE DIVJEGA JEZERA

* Članek je bil objavljen v reviji Naše jame, št. 25, 1983, str. 7-10.

1. UVOD

Leta 1969 se je skupina jamarjev Društva za raziskovanje jam Ljubljana odločila, da ustanovi jamarsko potapljaško skupino; nekaj časa je delovala kot potapljaška sekcija Jamarske zveze Slovenije (Krivic P., A. Praprotnik, 1975). Imeli smo le skromno potapljaško opremo, ki ni bila prilagojena jamarskemu potapljanju. Za preskus opreme in vajo v potapljanju smo izbrali Divje jezero pri Idriji.

Vhod v podzemlje Divjega jezera, ki je na svetlem, omogoča, da se potapljač varno pripravi in nato glede na svoje zmožnosti zaplava v sifon. V začetku je imel vsak potapljač le en dihalni ventil, v roki je držal težko kovinsko baterijo z eno samo žarnico in pri raziskovanju je za seboj v sifon vlekel plezalno vrv, ki so jo odvijali in pri vračanju navijali jamarji na bregu jezera (Krivic P., A. Praprotnik, 1970).

Te prve jamske potapljaške izkušnje so nam pokazale, da je treba razviti novo potapljaško opremo in tehniko, prilagojeno jamarskemu potapljanju, predvsem, da bi izboljšali varnost in uspešnost raziskav. Postopoma smo začeli uporabljati čelade, nanje smo pritrdili po dve do štiri baterije, težko in okorno plezalno vrv pa je zamenjal potapljaški boben, na katerem je bilo navitih 100 m 2-3 mm debele najlonske vrvice z označenimi dolžinami. Jeklenke smo opremili z dvojnimi ventili in manometri, za uravnoteženje pod vodo pa smo začeli uporabljati napihljive jopiče (Fenzy). S tem smo postali pod vodo bolj okretni in tudi varnost se je povečala.

Tako smo že leta 1972 poleg raziskav v drugih sifonih po Sloveniji (Krivic P., 1974) dosegli v Divjem jezeru globino 50 m in dolžino 100 m, merjeno od jezerskega brega. Želeli smo preplavati sifon in za njim odkriti nove jamske prostore, vendar smo bili presenečeni, ker se je tudi v globini 50 m potopljeni rov še vedno spuščal (Krivic P., 1974). Zaradi težavnosti globljega dela sifona smo za nekaj let prenehali z raziskovanjem in Divje jezero uporabljali le za občasne treninge (Krivic P., 1976).

2. TEHNIKA RAZISKAV

Po večletnem premoru smo leta 1979 raziskovanje Divjega jezera nadaljevali z izpopolnjeno opremo. Začeli smo uporabljati čelne luči s halogenskimi žarnicami ter ročne 100 W ha-

logenske žaromete, ki omogočajo boljšo vidljivost in lažjo orientacijo v podvodnih prostorih.

Ker smo imeli v sifonu stalne težave z varnostno vrvico, ki jo je vsakokratna visoka voda (Krivic P., A. Praprotnik, 1973) zaradi močnega pretoka in z njim valjenja prora potrgala, smo uporabili nov način pritrditve. Vrvico nismo več vezali na skalne roglje, ampak smo jo z gumijastimi zankami vpeli na kline, zabite v podvodne skalne razpoke.

Zaradi velikih razsežnosti potopljenih jamskih prostorov smo opustili potapljanje po sredini sifona in začeli sistematično raziskovati najprej ob desni in nato še ob levi steni sifona. Pri kontrolnih potopih po večjih deževjih smo ugotovili, da je varnostna vrvica ostala nepoškodovana, vendar je bilo zaradi novega načina pritrdjevanja vrvice napredovanje dokaj počasno, ker je bilo treba v veliki globini iskati maloštevilne primerne razpoke za zabijanje klinov.

Z večjo globino se je pojavil problem dekompresije. Klasičnih dekompresijskih tablic nismo mogli uporabljati, ker se potapljač pri vračanju z dna sifona ne more dvigniti naravnost na površino, kot pri morskem potapljanju, pač pa mora opraviti vso pot do izhoda iz sifona. Zato smo se odločili za uporabo dekompresimetров z upoštevanjem nadmorske višine. Zaradi dolgih dekompresijskih časov smo včasih pustili rezervne jeklenke na dekompresijskih globinah.

Pri potapljanju z mokrimi oblekami pa nismo mogli rešiti problema mraza zaradi nizkih temperatur vode, posebno pozimi,

ko gre potapljač že premražen v vodo. Velik sifon, kot je Divje jezero, pa terja tudi dolgotrajno in nepretrgano raziskovanje, ker si je le tako moč zapomniti posamezne značilne točke sifona, kar omogoča boljšo orientacijo in s tem večjo varnost. Zaradi velikih globin (nad 80 m in čez) je potrebno postopno napredovanje tudi zato, da se potapljačev organizem privadi na globino.

3. MERITVE IN DOKUMENTACIJA (rezultati raziskav v letih 1981 in 1982)

Za merjenje sifona smo uporabljali podvodni kompas, razdalje smo merili od vhoda v sifon z označeno varnostno vrstico, globino pa z globinometrom. Pri tem smo upoštevali razliko v specifični teži med morskno in sladko vodo. Širino in višino stropa v sifonu smo merili s sonarjem.

Določeno število potopov smo posvetili fotografiranju v sifonu, začeli pa smo tudi s posnemanjem podvodnega filma. Ob vsakem obisku Divjega jezera v letu 1982 smo izmerili tudi temperature površja jezera, Idrijce pred sotočjem z Jezernico in izvire pri Podroteji. Najmanjšo temperaturo, 7,5°, ima Divje jezero pozimi, poleti pa doseže vrhna plast vode tudi 17°C (pri tem pa je v globini 15 m 12°C). Mnogo bolj stalno temperaturo imajo kraški izviri pri Podroteji.

Ob vsakem potopu smo v sifonu ocenjevali vidljivost. Le-ta je bila najboljša marca 1982, nato pa se je slabšala do septembra, ko je bila voda popolnoma motna. Ugotovili smo, da vidljivost ni odvisna od vodnega pretoka.

V letih 1981 in 1982 smo opravili v Divjem jezeru 33 potopov. Pri vsakem potopu so sodelovali od 2 do 4 potapljači. Več kot polovica potopov je bila raziskovalnih, drugi pa so bili namenjeni meritvam, fotografiranju, filmanju in nabiranju biološkega materiala.

Vhod v sifon je v globini 15 m pod južnim robom sifonskega jezera. Pri vhodu v sifon je več zaobljenih skal, ki so delno zasute z drobnim prodom, ob stenah pa so zagozdena debela drevesa, ki so verjetno padla v vodo čez stene nad jezerom. Prvih 20 m pod vhodom se dno rova spušča pod kotom 20° in je pokrito z drobnim prodom. Sledi ožina, visoka 1,5 m in široka do 4 m. Dimenzije ožine se spreminjajo v odvisnosti od nanosov proda, ki ga prinašajo visoke vode. Tudi varovalno vrstico so nanosi večkrat pokrili do 30 cm na debelo. Za ožino se podvodno melišče spušča pod kotom okoli 40°, tako da že rahlo gibanje vode sproži premikanje proda.

Melišču sledijo za glavo debeli prodniki v dolžini nekaj metrov. Za ožino se rov razširi v podvodno dvorano, široko od 8 do 15 m in dolgo okoli 120 m, ki se spušča do globine 60 m. Dno pokrivajo veliki podorni bloki predvsem ob desni in levi steni dvorane, po sredi pa so tudi do 10 m² velike skalne plošče, kotanje med njimi pa zapolnjuje prod (Smerdu R., 1981).

Na skalah smo odkrili prave podzemeljske živali (troglobionte), ki jih doslej še nismo našli v Divjem jezeru. To so: človeška ribica (*Proteus anguinus*), jamska kozica (*Troglocaris schmidti*), jamski ježek (*Monolista racovitzai*), jamska postrani-

ca (*Troglocaris*) in nekaj podzemeljskih polžev (Smerdu R., 1981).

Če sledimo desni steni dvorane, moramo plavati čez velike podorne bloke, za katerimi se spustimo do globine 60 m. Pod velikanskim podornim blokom, naslonjenim na desno steno dvorane, je trikotna odprtina, ki vodi strmo navzdol, na levi strani bloka pa je ozek prehod, ki se pridruži glavnemu rovu. Pod trikotno odprtino se v globini 64 m dno izravna; pokriva ta ga grušč in prod. Rov je do globine 70 m enoten, širok okoli 4 m in visok od 3 do 4 m s pretežno ravnim stropom in stenami.

Pod trikotno odprtino je bila voda pri naših potapljanjih bistrejša kot v zgornjih delih. Od globine 70 m navzdol se dno v manjših stopnjah polagoma prevesi v globino in se vedno bolj strmo spušča. V globini 78 m se skoraj navpično nadaljuje v podvodno brezno neznane globine, široko le okrog 2 m.

Z najgloblje dosežene točke 83 m, ki je oddaljena 200 m od vhoda v sifon, se vidi vsaj še do globine okrog 90 m.

Leva stena dvorane pod ožino v globini 25 m je manj razgibana in se tudi bolj strmo spušča do dna v globini 45 m. Od tod se lahko čez več podornih blokov spustimo do globine 55 m, kjer se ponovno pojavi prod. Ta točka je oddaljena 130 m od vhoda v sifon. Dvorana se v smeri proti jugu zožuje, dokler se pod trikotno odprtino ne spremeni v enoten rov.

4. ZAKLJUČEK

Načrtno raziskovanje Divjega jezera v letih 1981 in 1982 je dalo dobre rezultate. Ustvarili smo si dokaj jasno sliko o obliki sifona. Sedaj vemo, da se sifon za začetno ožino in podvodnim meliščem razširi v 8 do 15 m široko in 5 do 7 m visoko dvorano. Dno visi pod kotom 30° proti SE. V globini okrog 55 m smo ob levi in desni strani našli prod. Ker smo bili v globini sifona od 60 m dalje le petkrat (ko smo napeljevali in pritrjevali vrv), ta del še ni dobro preiskan. Zato bomo tja usmerili nadaljnje raziskave. Mnogo bolj temeljito bo treba raziskati tudi podzemeljsko favno Divjega jezera. V prihodnjih letih bomo skušali prodreti tudi čim globlje v sifon, kolikor bo to s sedanjo opremo sploh mogoče. Možno je, da bi pri teh raziskavah v večji globini odkrili kanale, ki odvajajo vodo iz zaledja Divjega jezera v izvire pri Podroteji. Glavno nadaljevanje Divjega jezera pa se odpira v brezno pod trikotno odprtino, ki vodi od globine 83 m strmo navzdol.

5. LITERATURA

- Krivic P., A. Praprotnik,
1970: Potapljanje ljubljanskih jamskih potapljačev v Divjem jezeru. More 13/2-8, Rijeka.
1973: Jamsko potapljanje v Sloveniji. Naše jame 14: 3-13, Ljubljana.
1974 a: Potapljaške raziskave izvirov Ljubljanice. Proteus 36: 195-199, 232, Ljubljana.
1974 b: Podvodne raziskave Divjega jezera. Idrijski razgledi 19: 16-21, Idrija.
1975: Nove raziskave sifonov v porečju Ljubljanice. Naše jame 17: 123-135, Ljubljana.
1976: Slap Boka pod Kaninom. Proteus 38: 331-335, Ljubljana.
Smerdu R.,
1981: Podzemlje Divjega jezera pri Idriji. Proteus 44: 73, Ljubljana.

PRIZADEVANJA PRI UREJANJU IN PREDSTAVITVI PRVEGA SLOVENSKEGA MUZEJA V NARAVI OB DIVJEM JEZERU PRI IDRJI

Ni naključje, da je bilo leta 1972 prav Divje jezero pri Idriji izbrano za naš prvi naravni spomenik, ki smo ga uredili kot muzej na prostem, saj je znano že preko 200 let kot izjemna naravoslovna posebnost, kulturno-zgodovinsko izredno bogato razgibane preteklosti Idrije in bližnje okolice. V zadnjih desetletjih se vedno bolj uveljavlja kot posebej privlačna turistična zanimivost, ki je zaradi svojih kvalitativnih od leta 1967 razglašena za naravno znamenitost republiškega pomena.

V želji, da bi tudi Slovenija imela urejen muzej v naravi, je 1969. leta stekla pod okriljem Prirodoslovnega društva Slovenije akcija izbire primerne naravnega objekta, ki bi ga kot vsestransko naravoslovno zanimivost z nevsiljivimi ureditvenimi posegi odprli za javnost, bodisi za priložnostne obiskovalce (izletnike in turiste) ali pa za organiziran obisk šolskih ekskurzij ter drugih skupin.

Osnovna misel ustanovitve muzeja v naravi je bila v tem, da so vsi predstavljeni »ekspoziti« deli žive in nežive narave, ki jih najdemo na naravnem mestu in položaju, nanje pa nas opozarjajo kratka pismena ali slikovna pojasnila. Obiskovalec na kraju samem dobi nekaj zgoščenih informacij o naravnih posebnostih in pojavih, hkrati pa si lahko vsakdo, ki je željan poprejšnje pa tudi popolnejše informacije, priskrbi primerno knjižico – vodnik.

Kriteriji za izbiro primerne objekta so bili:

- 1) naravoslovna posebnost naj bo dovolj znana, da je hkrati privlačna tudi kot turistična zanimivost,
- 2) dostopnost objekta naj bo možna tudi z vozili, dopušča pa naj možnost množičnega obiska (ekskurzije, skupine itd.),
- 3) ureditev naj bo takšna, da ne zahteva stalnega varstva,
- 4) zaželeno je, da leži blizu kakšnega kulturnega središča, ki lahko skrbi za vzdrževanje in nadzor.

Po dolgem izbiranju med več možnimi lokacijami je bilo 1972. leta izbrano Divje jezero pri Idriji za prvi naravni spomenik in urejeno kot muzej na prostem. Ta odločitev je časovno sovpadla s proslavo 200-letnice izida 2. izdaje velikega dela Scopolijeve »Kranjske flore« (Flora Carniolica).

Svojo primernost za urejevanje (naravoslovno prezentacijo) je Divje jezero poleg naravoslovne tradicije opravičevalo še z naslednjim:

- lokacija Divjega jezera je ob glavni cesti Ljubljana – Tolmin
- na majhnem prostoru je zbrana cela vrsta zanimivih naravoslovnih pojavov
- ni nevarnosti, da bi pretiran obisk ogrozil naravo
- v bližnjem mestu Idriji je skrbniška ustanova (Mestni muzej).

Kratka zgodovina urejevanja Divjega jezera – muzeja v naravi
Začetki urejanja Divjega jezera kot našega prvega slovenskega muzeja v naravi segajo v leto 1972. Pobudniki akcije so bili Prirodoslovno društvo Slovenije, Mestni muzej Idrija in takratni Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, pri samem urejanju pa sta sodelovala še Podjetje za vzdrževanje cest in Gozdarska uprava iz Idrije.

Ureditev je vsebovala:

- ureditev pristopa (ceste in steze)
- izdelavo in postavitve informacijskih (označevalnih in pojasnjevalnih) tabel
- izdajo knjižice – vodnika »Divje jezero«.

Zaradi preglednosti razčlenjujemo potek del.

Pristop in poti:

Cestno podjetje je izvedlo rekonstrukcijo cestnega odcepa z glavne ceste Godovič – Idrija pri mostu v Podroteji proti Divjemu jezeru v smeri Idrijske Bele. S tem so dosegli bistveno varnejše zavijanje v odcepu na stransko cesto, ki je sicer speljana po soteski reke Idrijce mimo Divjega jezera. Na zahtevnejših delih odseka so makadamsko cesto na spodnji brežini nekoliko utrdili, takoj za mostičem čez Jezernico pa iz izogibaljšča naredili primeren parkirni prostor, na katerem lahko obrne tudi večji avtobus, kar je še posebej pomembno ob obisku ekskurzij ali večjih motoriziranih skupin. Stezo okrog jezera so popravili in na enem delu zavarovali z ograjo.

Postavitve informativnih (označevalnih in pojasnjevalnih) tabel:

V novo ustanovljenem muzeju v naravi smo upoštevali načelo, da bi edini nov poseg bil le postavitve ustreznih informativnih tabel, ki pa v svojem bistvu nikakor ne bi smele kaziti naravne podobe jezera. Zato smo pri izbiri materiala poskusili z laminatom (melapan), ki so ga po naših grafičnih in tekstualnih predlogah pripravili in izdelali v tovarni Melamin Kočevje. Pri tem smo želeli, da omenjeni material zadovolji zlasti naslednje:

- odpornost na vlago, ekstremne temperature (min. in max.) ter svetlobo. Takoj naj povemo, da so bile nekatere tedaj postavljene table uporabne tudi še po desetih letih zaradi takratne kvalitete uvoženih komponent laminata,
- možnost cenene izdelave kopij s fotografsko reprodukcijo predloge,
- možnost kombiniranja risbe, fotografije in strojno napisanega besedila s posebnim poudarkom na veliki natančnosti grafične interpretacije.

TEVJE

(*Hacquetia epipactis*)

V okolici Idrije je rastlino leta 1760 prvič opisal idrijski zdravnik in eden najslavnejših tedanjih naravoslovcev Scopoli. Vrsta pripada ilirski flori.

TEVJE

(*Hacquetia epipactis*)

V okolici Idrije je rastlino leta 1760 prvič opisal idrijski zdravnik in eden najslavnejših tedanjih naravoslovcev Scopoli. Vrsta pripada ilirski flori.

Izbrani material je imel tudi nekaj slabih lastnosti, ki pa so bile glede na relativno cenenost postavitve in možnost hitre pre montaže z rezervnimi (vnaprej izdelanimi) tablicami, manj pomembne. Pri tem lahko omenimo, da je šlo za razmeroma zahtevno pripravo predloge in vso odvisnost od pripravljenosti tovarne za izvenserijsko, maloštevilno proizvodnjo. Možnost je bila le v monohromatski (črno-beli) izvedbi, lomljivost pa je bila odvisna tudi od intenzivnosti vandalskega dejanja (poškodbe).

I.

Prve informativne table so bile izdelane leta 1972 v tovarni Melamin Kočevje in sicer v treh formatih, ki pa žal niso bili v kompozicijskem sistemu. Podlaga – ozadje je bilo v beli barvi, napisi ter risbe na njej pa v črni. Poimenovali smo jih »prva generacija« tabel.

II.

»Druga generacija« informativnih tabel (1977) je bila še vedno na beli podlagi s črno grafiko, vendar že sistemsko opredeljena v treh velikostih, ki je omogočala komponibilnost vseh vrst tabel na istem osnovnem nosilcu. Prav tako so vse table imele enoten design.

III.

Izkušnje, ki smo jih pridobili ob analizi delovanja muzeja v naravi, smo na območju Divjega jezera – muzeja v naravi, poskusili upoštevati v tako imenovani »tretji generaciji« tabel, ki smo jih namestili v letih 1982/1983.

Bistven premik je bil dosežen ravno z izvedbo tabel v »negativ« tehniki, kakor imenujemo različico, ko na temni podlagi – ozadju izstopa le sama informacija s svetlim besedilom in grafiko, pri tem pa njeno ozadje ne kvari toliko estetskega videza naravnega objekta niti ne obremenjuje prostora. Predhodno postavljene bele table so se žal preveč bleščale ter dvojno reflektirale ob gladino v sicer dokaj temačnem ambientu Divjega jezera, medtem ko je slednja različica stanje bistveno izboljšala, saj takšna izvedba ni nič manj informativna, je pa v naravnem prostoru bolj diskretna.

Pomudimo se še pri namenu informativnih tabel, ki so se v teh letih postopoma spreminjale, tako po formatu kakor tudi po zunanjem izgledu, ob tem, da so vseskozi ohranile svoj bistveni namen: **informativnost**.

Na primeru pojasnevalne tablice za »TEVJE« je lepo vidna razlika med nekdanjim sistemom tabel s črno grafiko in tekstom na beli podlagi, ki je v prostoru delovala dokaj vsiljivo, ter sedanjo različico – negativ tablice, ki na temni podlagi (skladno z okolico) vsebuje belo grafiko in tekst. Na ta način postane bolj opazna informacija kot taka, medtem ko se tablica kot celota diskretno prikrije v prostoru in ne kvari podobe naravnega ambienta, kot je razvidno iz fotografije.

Primer zadnjih ureditvenih del na parkirišču ob Divjem jezeru. Pred posegom je bilo parkirišče še makadamsko, njegovo obrobje brez varovalne ograje in klopi, pojasnevalne table pa so bile še v svetli različici podlage s temno grafiko ter tekstom.

Opredelitev tabel:

Po velikosti razlikujemo tri vrste tabel:

- velikost »A« dimenzij 80 × 80 cm
- velikost »B« dimenzij 40 × 40 cm
- velikost »C« dimenzij 40 × 20 cm

- a) **kažipotne** stojijo ob glavni cesti iz obeh smeri pred odcepom pri Podroteji. Opremljene so z minimalnim besedilom (6 besed) in spodaj pridano usmerjevalno puščico (dimenzij 20 × 80 cm) z navedbo razdalje. Te table so opozorilno usmerjevalne in z njimi želimo doseči pozornost prve orientacije prihajajočega obiskovalca.
- b) **označevalne** stojijo neposredno ob vstopu v območje zavarovanega naravnega spomenika – znamenitosti, so enakih dimenzij in obiskovalca opozarjajo, da prehaja v območje zavarovalnega objekta, kjer mora spoštovati vsa navodila oz. omejitve, ki jih predpisuje zavarovalni akt. V primeru, da bi bila takšna tabla (tip »A«) prevelika za občutljiv ali specifični dostop k Divjemu jezeru, npr. ob brvi čez Idrijco, je moč zaradi večje diskrecije uporabiti tudi njeno reducirano različico (tip »B«).

Po izvedbi ureditvenih del, ki so obsegala noveliranje parkirišča in njegovo celotno asfaltiranje (skupaj s cestno povezavo), postavitev primerne lesene varovalne ograje, namestitve lesenih klopi iz razpolovljenih debel ter zamenjava pojasnevalnih tabel z novimi informacijami pestrejšje vsebine, ki na temnem ozadju podajajo informacijo v svetli grafiki in tekstu.

- c) **pojasnjevalne** table velikosti tipa »A« so razporejene na obrobju parkirišča kot osnovna in splošna informacija obiskovalcem, ki na tem začetnem (hkrati tudi zaključnem) delu, žele dobiti zgoščen, vendar razumljiv opis naravne znamenitosti, ki bi jim olajšal razumevanje te naravoslovne posebnosti. V ta namen so table tudi tematsko obdelane. Prva tabla v treh tujih jezikih – angleškem, nemškem in italijanskem povzema kratko vsebino ostalih treh tabel, medtem ko slovenski tekst na njej razkriva zgodovino naravoslovja tega dela slovenskega ozemlja. Druge tri table poudarjajo v grafični in tekstualni obliki naslednja področja obravnavane zavarovane naravne znamenitosti: lega, dostopi in pomen Divjega jezera, geološki profil s pojasnilom tektonskega nastanka v geološki zgodovini ter prerez in floris jezera s hidrološko pomembnimi dosežki podvodnega raziskovanja.

Ob krožni poti, ki je speljana okoli jezera, so ob nekaterih floristično najbolj zanimivih in naravoslovno pomembnih rastlinah postavljene pojasnjevalne tablice tipa »C«, na katerih je upodobljena rastlina s kratko naravoslovno karakteristiko in slovenskim ter latinskim imenom. Tako lahko obiskovalec po-

skuša po grafičnem orisu rastline slednjo v travi tudi prepoznati ter jo videti na naravnem rastišču. Izjemoma se ob omejenih krožni poti na primernih mestih pojavljajo tudi pojasnjevalne tablice tipa »B«, na katerih z nekoliko obširnejšo informacijo v tekstu in skici podajamo razlago o posebnostih geološkega preloma nad jezerom, rastlinske združbe termofilne vegetacije nad prepadnimi stenami ter hidrološko posebnost najkrajše reke Jezernice.

Ob zadnji ureditvi Divjega jezera leta 1984/85 se je zlasti izkazalo Soško gozdno gospodarstvo s svojim gozdnim obratom v Idriji, ki je bil z veliko posluha pobudnik in izvajalec ure-

Detajl pojasnjevalne table velikosti 80 x 80 cm (tip »A«), iz katerega je vidna prilagodljivost opreme počivališča.

janja dostopov k Divjemu jezeru. Uredili so ponekod že rahlo načeto cestno povezavo med Podrotejo in Idrijsko Belo ter jo asfaltirali. Na parkirišču, ki so ga primerno uredili in tudi asfaltirali, so namestili lično, nevpadljivo, a vendar zelo potrebno leseno varovalno ograjo, ob kateri so postavili tudi nekaj klopi za oddih. Hkrati so poskrbeli za popravilo in ureditev brvi, ki omogoča pristop obiskovalcev iz Idrije po peš poti Ob rakah, znani tudi po imenu »Pot idrijskih naravoslovcev«.

Ne nazadnje je treba dati resnično priznanje Mestnemu muzeju v Idriji, ki je v minulih letih kljub gmotnim težavam vedno vzorno skrbel za zaupano mu republiško pomembno naravno znamenitost, ki je bila kot prva v naši republici s funkcijo muzeja v naravi urejena v vzgojno izobraževalne ter turistično-atraktivne namene.

Ob zaključku moramo poudariti, da s tem urejanjem še nismo rekli zadnje besede na Idrijskem. Načrtujemo, da bi tudi Pot idrijskih naravoslovcev na podoben način opremili s pojasnjevalnimi tablami, ki bi obiskovalcu na pristopen ter poljuden način pojasnjevale zanimivosti ob poti, od tehničnega spomenika idrijske »kamšti«, zanimivih rastočih drevesnih in grmovnih vrst do zgodovine gospodarjenja z gozdovi, zgodovine naravoslovja in podobno. Na ta način bi sicer znano sprehajalno pot še obogatili in popestrili, turistični obisk pa speljali po njej od mestnega jedra Idrije do Divjega jezera, k jezu pri Kobili in nazaj. Tako bi animirali obiskovalce k ogledu še drugih zanimivosti ob poti, kot so npr. izviri pri Podroteji, del poplavne vegetacije v njeni bližini itd. Šolske ekskurzije bi na ta način imele celoten dan pestreje izpolnjen, obenem pa bi tudi razbremenili parkirišče ob Divjem jezeru.

Žal moramo ugotoviti, da so laminati zadnjih let, izdelani za »tretjo generacijo« tabel (v negativ tehniki), vremenskim vplivom manj odporni, saj jih sestavljajo doma narejene komponente slabše kvalitete. Upamo, da bodo proizvajalci v prihodnje lahko dosegli nekdanjo kvaliteto laminatov, ali pa imeli vsaj možnost nabave uvoznih komponent. Do tedaj smo prisiljeni na iskanje novih primernih materialov za informativne table, ki bi bili odpornejši na zunanje vplive, razmišljamo pa tudi o izvedbi barvnega sitotiska. V načrtu je tudi dopolnitev krožne poti s posameznimi pojasnjevalnimi tablicami, seveda v mejah primernosti.

Omenili smo že, da je leta 1972 v zbirki vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije izšla lična knjižica – vodnik Divje jezero, ki je žal že pošla; pripravlja pa se njen ponatis. Glede na možnosti bi poleg omenjenega ponatisa lahko razmišljali tudi o vodniku, ki bi bil bolj potopisno naravnian in tako mogoče na nek način zanimiv, glede na obiskovalčevo doživljanje tega naravoslovnega bisera.

LITERATURA:

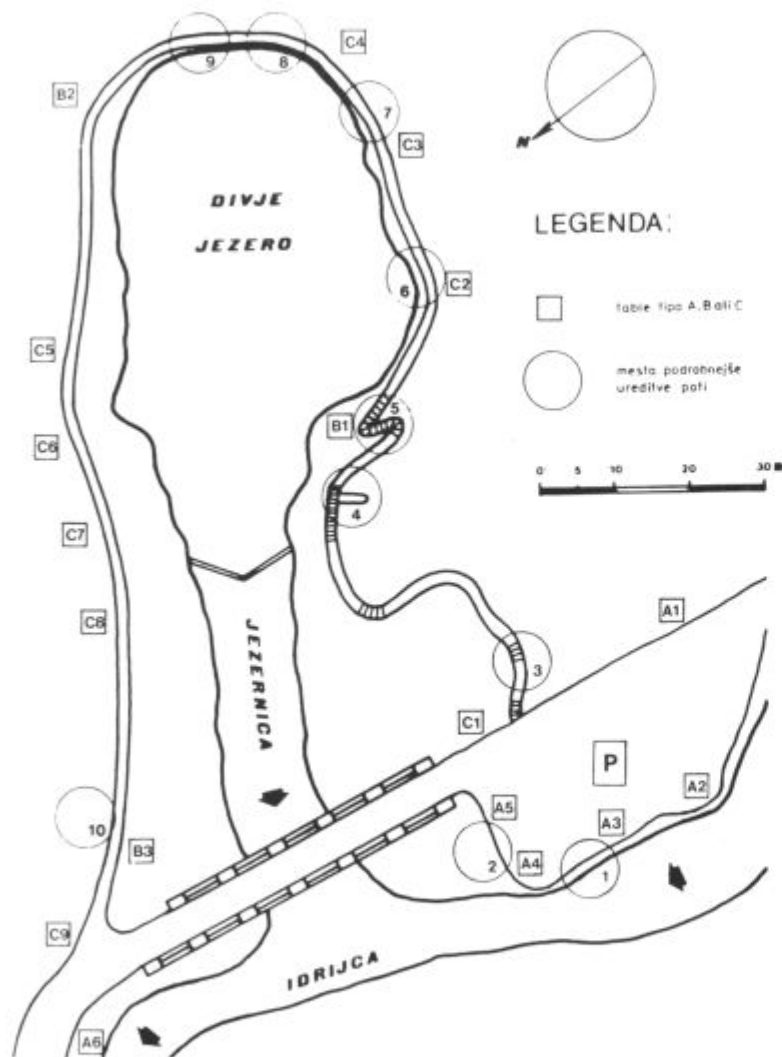
- Peterlin S.: Muzej v naravi ob Divjem jezeru, Proteus, 35 (1972) 4: 147-153, Ljubljana
Skupina avtorjev: Divje jezero, zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (1972), Ljubljana
Peterlin, S., R. Smerdu, B. Svetličič: Open – air Museum around the Divje jezero near Idrija (Slovenia, Yugoslavia) Museol. scient. I (1984) 3-4: 285-288

Načrt ureditve Divjega jezera 1981

(Pojasnilo k skici s predvidenimi obnovitvenimi deli)

1) Pregled namestitev označevalnih in pojasnjevalnih tabel tipa A, B in C na dostopih k muzeju v naravi ter krožni poti okoli jezera:

- A 1 ... vstopna označevalna tabla iz smeri Idrijske Bele Skupina štirih osnovnih pojasnjevalnih tabel na obrobju parkirišča ob Divjem jezeru z naslednjo tematiko:
- A 2 ... osnovna informacija o zavarovani naravni znamenitosti v štirih jezikih (slovenskem, angleškem, italijanskem in nemškem)
- A 3 ... lega, dostopi in urejene sprehajalne poti okoli Divjega jezera

- A 4 ... geološka karta in prerez s povzetkom geološke zgodovine
- A 5 ... prerez in tloris Divjega jezera s povzetkom podvodnega raziskovanja
- A 6 ... vstopna označevalna tabla iz smeri Podroteje

Pojasnjevalne tablice na krožni poti okoli jezera:

- C 1 ... kažipot na vstopnem delu krožne poti
- B 1 ... skica in kratek opis geološkega preloma skladov nad jezerom
- C 2 ... kranjski jeglič
- C 3 ... dlakavi sleč
- C 4 ... potočna postrv
- B 2 ... združba gabrovca in malega jesena
- C 5 ... tevje
- C 6 ... spomladanska torilnica
- C 7 ... tropernata špajka
- C 8 ... kranjska bunika
- B 3 ... hidrološki sistem Divje jezero – Jezernica – Idrijska
- C 9 ... kažipot na izstopnem (vstopnem) delu krožne poti

2) Pregled posebej obravnavanih ureditvenih del na krožni poti okoli Divjega jezera ter parkirišča ob njem:

- 1 ... zavarovanje brežine in vogalnega dela s primerno leseno ograjo, namestitev dveh ali treh klopi (iz razpolovljenih debel)
- 2 ... noveliranje padajočega dela parkirišča, namestitev lesene klopi, protiprašna ureditev (asfaltiranje parkirišča in cestne povezave)
- 3 ... nadelava stopnic v strmem vzponu in izvedba stranskega varovala
- 4 ... poprava in nadelava kamnitih stopnic ter namestitev lesene klopi pod previsno steno (zavito, razpolovljeno deblu)
- 5 ... nadelava stopnic v serpentinu (zemeljsko delo) z izvedbo lesenih opornikov
- 6 ... poprava brežine in nasutje v predelu spodjedanja krožne poti
- 7 ... poprava krožne poti z nasutjem nosilne površine
- 8 ... utrditev krožne poti in spodnje brežine z vstavitvijo primernejših večjih kamnov v betonsko posteljico, čezenj pa nasutje drobnejšega drobirja
- 9 ... utrditev poti podobno kot pri (8), ob tem, da je nivo krožne poti potrebno dvigniti za okrog 30 do 50 cm (do enačenja s točko 7)
- 10 ... namestitev primerne lesene klopi (razpolovljenega debela) ob zaključku krožne poti.

P.S. Avtor vseh fotografij, risb in tehničnega načrta ter oblikovanja je Baldoimir Svetličič.

IDRIJSKE KLAVŽE, EDINSTVENI SLOVENSKI TEHNIŠKI SPOMENIK, VČERAJ IN DANES

Pogovor za okroglo mizo

Pogovarjali smo se o problemih poklicnih ustanov (knjižnica, muzej, galerija, spomeniško varstvo) in kulturnih organizacijah (gledališča, zbori, godba, kino) ter o vseh drugih žgočih vprašanjih kulture v naši občini. Nekaj odmevov v zvezi z okroglo mizo o vprašanjih kulture je bilo objavljenih v dnevnem časopisju.

Prizor iz predstave TALEC Brendana Behana v režiji Jožeta Voznyja in v izvedbi idrijskega »Dramatičnega društva« (premiera 19. decembra 1984).

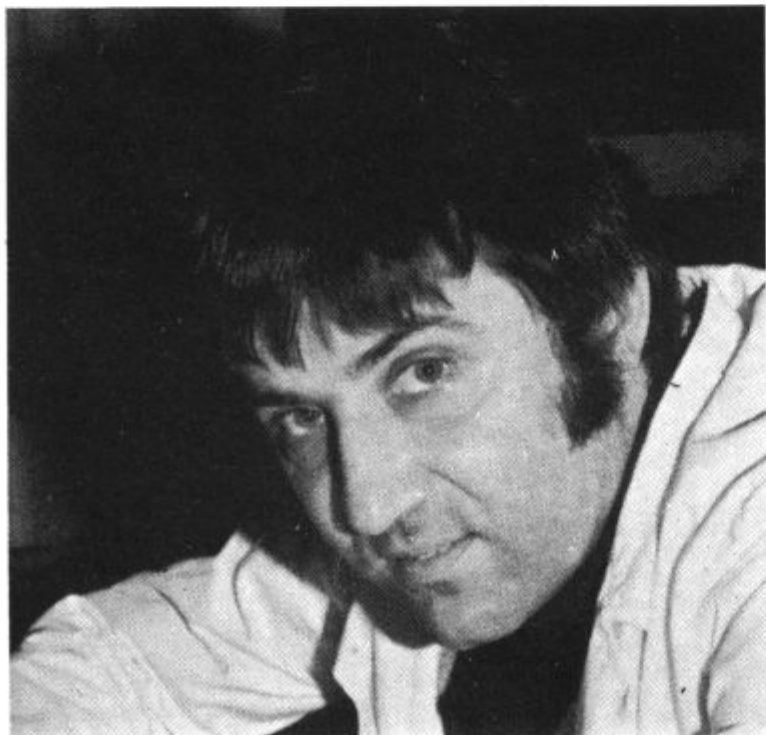
LITERARNO ZGODOVINSKA POT PO IDRIJSKI OBČINI (I. DEL)

TOMAŽ PAVŠIČ

Predavatelj je v obliki vodnika oziroma potopisa s kratkimi oznakami predstavil ljudi z Idrijskega, ki so pustili sled v slovenski ali drugače pisani književnosti, bodisi leposlovni bodisi strokovni ali znanstveni.

Poiskal je tudi odmev teh krajev v drugih literarnih delih ter predstavil manj znane zaslužne kulturne in javne delavce iz preteklosti pa tudi iz sedanjega časa in razne kulturnozgodovinske zanimivosti, ki temu ozemlju dajejo vrednost kulturne krajine.

Pisatelj dr. JOŽE FELC, psihiater, se je rodil leta 1941 v Spodnji Idriji. Že kot dijak je sodeloval v mladinskih časopisih, pozneje pa je bil med ustanovitelji revije **Kaplje** (Idrija, 1966-72) in njen glavni urednik.

Doslej je napisal tri leposlovna dela oziroma knjige – to so **Dobro jutro, svoboda** (Mladinska knjiga, 1971), **Osamelci** (Lipa, 1982) in **Rimska cesta** (Prešernova družba, 1986).

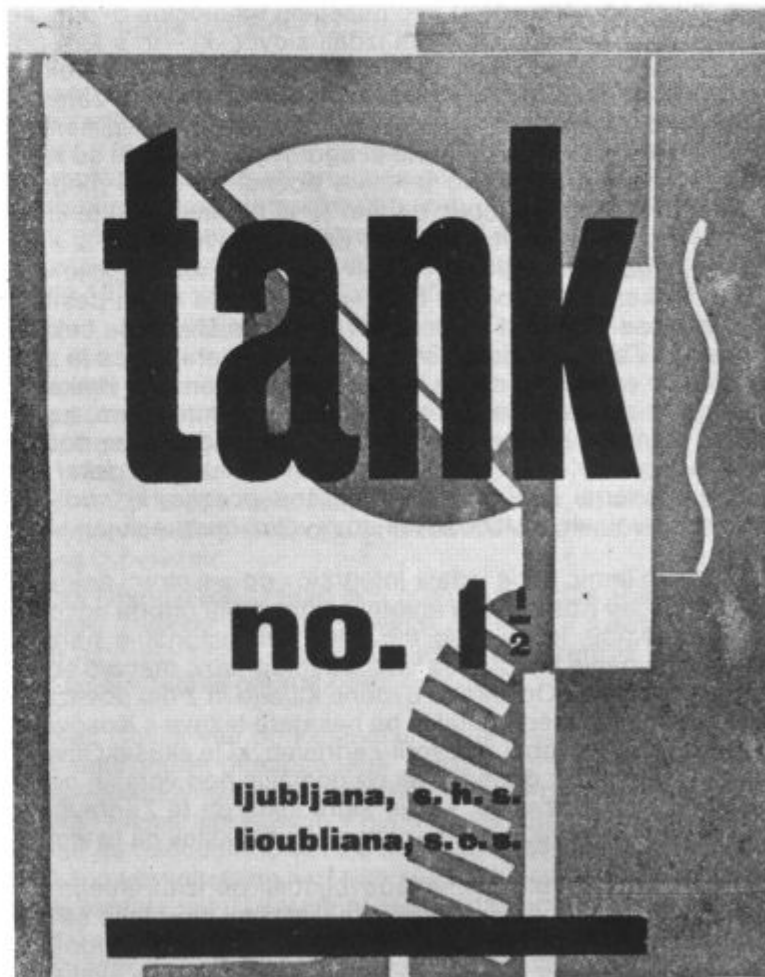
Nande Rupnik
ZA GOLITOM

SLOVENSKA ZGODOVINSKA AVANTGARDA 1910 – 1930

V sodelovanju z Društvom za estetiko iz Ljubljane je bil organiziran zadnji »Muzejski večer« v prvi sezoni. Posvečen je bil slovenski zgodovinski avantgardi, predvsem ustvarjalnemu delu Srečka Kosovela in Avgusta Černigoja.

Celotna podoba časa pa je bila že pred tem predstavljena na dvodnevnem simpoziju v Cankarjevem domu 6. in 7. decembra 1984. leta. Referenti so skušali z novimi odkritji in ocenami dopolniti zgodovinsko in umetniško podobo tedanjega časa, v diskusiji pa so sodelovali tudi udeleženci in priče tedanjega dogajanja. Celotno gradivo s simpozija, vključno z diskusijo, je bilo objavljeno v prvih treh številkah Sodobnosti iz 1985. leta.

Avgust Černigoj: Naslovnica revije Tank, 1927

KONSTRUKTIVIZEM IN KONSTRUKTIVNOST PRI KOSOVELU

JANEZ VREČKO

Bilo je kot odrešitev pred več desetletij trajajočimi dvomi, ko je leta 1967 Ocvirk v posebni izdaji slovenski – in s tem posredno tudi svetovni beroči publiki – predstavil Kosovelovo eksperimentalno poezijo; zdelo se je, da so se zdaj zares in dokončno »vsa obzorja ... razprla in vsa ozadja razklenila« in da so (bile) končno najdene in ugotovljene »sile, ki so rodile Integrale«. ¹ Tisti, ki so pesnika poznali in slutili njegovo eksperimentalno razdobje, pa tudi širše občinstvo, ki je kmalu po Kosovelovi smrti v Mladini prebralo dve pesmi iz »oddelka njegovih konstrukcij« s »svojevrstno kompozicijo«, in nekaj let kasneje dobilo iz tega »oddelka« še nekaj pesmi v Izbranih pesmih (1931) v Ocvirkovem uredništvu in še nekaj v 1. zvezku Zbranega dela 1946, so bili pomirjeni, saj se je zdaj dokončno pokazalo, da se je Kosovel določen čas vsekakor ukvarjal z ekstremnim pesniškim eksperimentiranjem, kakor sta se Černigoj na likovnem in Delak na gledališkem področju, da je torej Kosovel leta 1925 dejansko »ustvaril *nekaj primerov* (podčrtal J.V.) konstruktivistične poezije, ki sodijo v sam svetovni vrh te stilno in idejno revolucionarne smeri.« ²

Toda kljub temu, da je izdaja Integralov po eni strani delovala kot razrešitev Kosovelove enigme, je po drugi odprla novo vrsto problemov, ki pa niso bili zgolj senzacionalne narave, tako kot zunanja in notranja podoba Integralov, marveč so leteli predvsem na Ocvirkovo uvodno študijo in z njo povezano ureditev knjige. Med prvimi je na nekatere težave s Kosovelovim konstruktivizmom opozoril Zdravec, ki je skušal Ocvirka na ključnih mestih dopolniti ali pa postaviti pod vprašaj nekatera njegova spoznanja, kar je storil tako, da ta Zdravčeva študija še danes velja za enega temeljnih tekstov na to temo. ³

Nelagodje ob prvotni samozadovoljnosti ob izidu Integralov je povečal tudi Kmeclov članek z nekaterimi prav tako še danes veljavnimi ugotovitvami, čeprav je bil pisan »pogojno« tako kot Zdravčev, pač še vedno v času, ko je bila »velikanska večina Kosovelove zapuščine tako ali drugače v zasebnih rokah urednika Integralov«. ⁴ Morda je vse to spodbudilo še Gspana, Kosovelovega prijatelja in »sodelavca« in enega od izdajateljev Kosovelovih pesmi iz leta 1927, da je »kot ena že redkih prič« čutil dolžnost »opozoriti na nekatera neznana

August Černigoj: Pesnik Srečko Kosovel, 1926

ali napak interpretirana dejstva in s tem preprečiti vzdrževanje in širjenje raznih zmot in netočnosti«. ⁵

Toda, tudi te Gspanove sodbe in dopolnila so bila pisana še vedno brez morda najbolj bistvenih elementov za razumevanje Kosovelove poezije, brez dnevnikov in zapiskov in brez korespondence, kakor je pač danes na razpolago v Zbranem delu 3. Gspan se je tega dobro zavedal, zato je tudi zapisal, da bo treba pri Kosovelu »rešiti pozabe še veliko drobnih dejstev in dokumentov«, da bo torej treba »storiti še marsikaj, da bomo v celoti dojeli in kritično ovrednotili ta izreden pojav v naši kulturi«. Tako je že leta 1976, torej leto dni pred izidom vseh zvezkov Zbranega dela, Dimitrij Rupel, pripadnik najmlajše generacije in Ocvirkov študent, zapisal, da »odklanja interpretacijo Integralov, ki jim je v zvezi z njimi vse jasno«. V »čudni in mračni usodi zbirke Integrali« je Rupel takrat videl »neko skrivnost«, ki pa jo je bilo po njegovem mnenju »težko imenovati in še težje dokazati«. ⁶

Danes nas more zanimati predvsem upravičenost ali neupravičenost teh in drugih očitkov, pa tudi to, zakaj je Ocvirk z izdajo Integralov sprožil plaz literarnozgodovinskega raziskovanja, kakršnega skorajda ni doživel noben slovenski pesnik doslej – in to s tipom poezije, ki mu Slovenci nismo nikdar bili prijazni in smo si v 80 letih, potem ko smo se v 60 in 70 do obupa namučili z njim, končno le oddahnili pred njim. Ocvirkova uvodna študija v Integrale je pomenila prvi resen spopad s Kosovelovim eksperimentom, je pa kmalu sprovcirala kopico novih interpretacij, ki pa žal še niso mogle zahtevati revizije uvodne študije, ker tedaj celotno gradivo preprosto še ni bilo na vpogled. Tako so torej Integrali s svojim izidom slovenski beroči publiki marsikaj pojasnili, literarni znanosti pa zastavili kopico novih vprašanj, ki so terjala razrešitve. Hkrati z vsem tem pa se je začel nenavadni proces; že spočeta sanktifikacija Kosovela, »kraškega poeta« in znanilca smrti Evrope in socialne osvoboditve, je bila prekinjena, Kosovel pa potisnjen v posvečeno okolje evropskega avantgardističnega konteksta. Kosovelov konstruktivistični pesniški material je postal po dolgih letih prvi slovenski izvozni material. Slovenci smo z njim dobili veliko in pomembno avantgardno pesniško ime evropske teže in Kosovel je postal prvi slovenski posvečenec avantgarde. Publika je sprejela in posvetila ob Kosovelovi baržunasti in revolucionarni liriki tudi Kosovela avantgardista, ne da bi bila, denimo, hkrati pripravljena sprejeti Šalamunov eksperiment. Literarni vedi je takšna sanktifikacija še kako ustrezala, saj se je spet lahko ukvarjala z evropsko pomembnim avtorjem, pa čeprav na področju moderne literature, ki jo je sicer, tako kot publika, v takratni sprotni slovenski produkciji, komaj, če ne celo z odporom, sprejemala (z nekaterimi redkimi izjemami). Ob tej reakciji publike kot tudi literarne vede pa se zastavlja vprašanje, »na kak način in katere modalitete pesništva slovenski bralec sploh lahko sprejema« in zakaj vedno znova prihaja do »tragičnega nasprotja med receptivnimi možnostmi sprejemnika in modernimi pesniškimi strukturami«. ⁷ Ta tragični nespora-

zum pa se prav v Kosovelovem eksperimentu ni mogel ponoviti, ker je šlo za posvečen odnos do njega, po drugi strani mu pa ni bilo mogoče očitati, da je kriv pesniških ekscesov v 60 in 70 letih, ker ga ta generacija preprosto ni mogla poznati. Le tako je Kosovel lahko postal avantgardni posvečenec v slovenskem panteonu poezije, saj ni zakrivil razkroja povojnega pesništva, hkrati pa je nudil bralec in kritiku občutek svetovne pripadnosti zaradi takšne narave konstruktivizma iz 20 let.

Kljub številnim rešenim ugankam v zvezi s Kosovom je do danes ostalo odprto vprašanje, ali gre v primeru Kosovelega konstruktivizma zares za njegovo zadnjo fazo, ki ji je sledila le še pesnikova smrt, ali pa je morda Kosovel vendar po svojem eksperimentalnem razdobju, če ne celo vzporedno z njim – preskočil še v kako novo pesniško fazo in se šele v njej izpel do svojega tudi sicer fizičnega konca.

Zato nas bo zdaj zanimalo vprašanje, ali so res »zakrivali neresnico tisti, ki so pred leti trdili, da je konstruktivizem Kosoveleva zadnja razvojna pesniška stopnja« ⁸ in kakšne argumente so pri tem navajali? Če se hočemo tega problema resno lotiti, moramo upoštevati prav ves dokazni material, kakor je bil uporabljen v tedanjem času ob izidu Integralov, da bi lahko prav na tem istem materialu pokazali dvojnost, hkratnost in sočasnost vsega tistega, kar se je s Kosovelom dogajalo od srede 1924 pa vse do njegove smrti.

Med t.i. »trdne dokaze« za Kosovelov premik v konstruktivizem in s tem k Integralom urednik Zbranega dela navaja dve Kosovelovi zamisli: »Prva govori o revolucionarnem romanu z naslovom An Arh, druga o založbi, namenjeni publikacijam mlade generacije,« kar naj bi se »čudovito ujemalo s takratnim Kosovelovim miselnim preobratom«. ⁹ Ob tem pa se urednik Zbranega dela sklicuje še na pisma, in sicer na tista Obidovi, na pisma Grahorju in Debevču in še na nekatere odlomke iz beležnic.

Pisma Obidovi naj bi med tem gradivom nudila »najtehtnejšo razlago nagibov, ki so (Kosovela) pripeljali v svetovnem nazoru na novo pot in v poeziji v konstruktivizem, ¹⁰ kjer naj bi pač cikel Integrali odigral odločilno vlogo.

Čeprav Ocvirk vidi pri Kosovelu v tem času dvojno preobrazbo, politično in poetično, kjer »nikakor ni mogoče razumeti njegovega novega stila . . . v Integralih, če ne upoštevamo temeljnih idejnih sprememb v njem«, pa vendarle dokazuje, ki se kar se da nedvoumno vežejo na Kosovelovo »tomajsko socialistično« preobrazbo, veže na njegov konstruktivizem. S tem pa si zaplete pot, iz katere ni rešitve. Iz samega konteksta pisem, ki smo jih omenjali, je namreč razvidno, da oznake »velik prevrat«, »ekstremna pot«, »pozitivna stran« itd. merijo na njegov politični premik v levo, ki se je v njem dogajal sredi spomladi in poleti 1925. Šele, če se nam bo posrečilo dokazati, da Kosovelova misel o »velikem prevratu v njem« ni vezana na njegov poetični prevrat v »nihilistični konstruktivizem« (Kreft), ampak seže že naprej, v tretje in zadnje razdo-

bje pesnikovega življenja, bomo razrešili zablodo o Kosovelovem življenju in delu v zadnjem letu njegovega življenja. Že samo čas, ko je bila zapisana, to je 12. 7. 1925, govori za to, da je imel Kosovel svoj »velik prevrat« v poeziji že za sabo; dogodil se je pač poleti in jeseni 1924 in segel vse do srede pomladi 1925, kar navsezadnje priznava celo Ocvirk sam, kljub svoji znani misli o Kosovelovi konstruktivistični preobrazbi »čez noč«, ko pravi, da se je Kosovel »konstruktivističnega stila oklenil z vso silo že kar julija« (1925, J.V.), potem ko si ga je »dotlej najmanj pol leta polagoma prisvajal in mu iskal samosvojo podobo«. ¹¹

Še preden gremo v nadaljnjo analizo, moramo pogledati, kaj vse se je dogajalo s Kosovelom v letih od 1922 do 1924 in 1925, predvsem seveda, kako je v njem počasi zorel prelom in prevrat od trenutka, ko je v letu 1922 nenadoma prekinil razmerje s Podbevškom in s tem s prvo fazo slovenske zgodovinske avantgarde.

To se da lepo razbrati iz njegove lastne definicije besede prevrat, ki je v njegovih tekstih uporabljena kar večkrat na zelo pomembnih križpotjih njegovega kratkega življenja. V članku *Obnova* (že sam naslov je značilen) piše, da »pojmi vsak prevrat v mišljenju kot neobhoden vzrok razvoja«, »prebudijo in pozovejo« pa ga v življenju šele »tako zvanji zunanji vzroki«. ¹² Kaj so bili ti zunanji vzroki za Kosovelov dvojni prevrat, bomo še natančno povedali, zdaj je pomembno le to, da je bila pot do obeh prevratov v letih 1924/25 pri Kosovelu kar se da »sistematična« in se je v resnici pokazala že takoj za tem, ko je v letu 1922 razpadla »labodja koalicija« in ko se je kmalu za tem tudi Podbevšek zlomil ob Rdečem pilotu, kar je Kosovela še posebej zanimalo in je za Podbevškov propad tudi nakazal možne vzroke.

Ko je 1926, pred skorajšnjo smrtjo, pripravljaval predavanja v Glasbeni matici z naslovom *Razpad družbe in propad umetnosti*, ¹³ na sporedu bi moralo biti 28. 2. 1926, a je iz do danes nepojasnjenih vzrokov odpadlo, je skušal v njem retrospektivno oceniti položaj slovenske umetnosti v povojnem času. Pri tem ugotavlja našo politično, gospodarsko in kulturno odvisnost od evropskega sveta; zato je »naša umetnost postala epigonska, ne pa moderna v svetovnem pomenu besede. Naši umetniki se niso učili od evropskih umetnikov, marveč so jih slepo posnemali«. Čeprav je »nastop mladih 1920. leta s Podbevškom na čelu vplival prijazno« ¹⁴ in je pometel s »papirnato praznoto« tistih, ki so »nekako tehnično razmnoževali ekstrakte« (Cankarja in Župančiča), se vendarle ni nadaljeval v naslednji generaciji, »marveč se je kar v duši ene generacije zlomil...«. Iz teh nekaj stavkov je zelo jasno razbrati tisto tezo, ki smo jo zastopali že pri Podbevšku, da je šlo v prvi fazi slovenske zgodovinske avantgarde za spopad s sodobniki, papirnati literati, ki so asinhrono nadaljevali v sodobnost nek že presežen literarni koncept, pa tudi to, da v tem spopadu niso našli podpore v mlajših in s tem možnosti za nadaljevanje. Kosovel v istem spisu pravi, da si »Podbevšek ni ustvaril generacije«. Ta kriza, ki jo je spočel

Podbevšek in »njegovi«, ne da bi jo mogel dokončati, je po Kosovelovih besedah sredi 20 let »dospela do kulminacijske točke«, ¹⁵ in to je bil čas, ko se je šele lahko formirala druga faza slovenske zgodovinske avantgarde pod Kosovelovim vodstvom in se zasnula tretja pod Delakovim.

V tej in takšni situaciji, ki je nastala po Cankarjevi smrti in po propadu »držne geste mladih« ¹⁶ Podbevškovega kova, ki se ni mogla nadaljevati, je Kosovel začel snovati načrte proti »korupciji starih« ¹⁷ proti zadušljivemu kulturnemu ozračju v takratni Ljubljani in proti slovenski kulturni laži.

Situacija ni nič drugačna tudi še leta 1923, kjer v pismu Karmeli (14. 5. 1923) beremo o »klavrnem življenju«, kjer »poezija menda izdiha, par jih je še, ki grgrajo v poslednjih akordih, drugače je šibko... In iz tega upanja je vstalo par mladih... Tudi mi smo med njimi...«

Položaj se spremeni šele leta 1924. Že na začetku tega leta (7. januarja 1924) piše Černigoju, da se »zelo bojuje – stare pasti – ni se vredno z njimi bojevati – bojuje se z mladimi...« ¹⁸ Morda je s tem v zvezi misel Pacheinerju s konca februarja 1924, ko pravi, da je »zgubil tla pod nogami« ¹⁹, čeprav mu ta položaj breztemeljnosti nikakor ne ugaja in si zato želi čimprejšnjega zdravja; vendar se mu prepotrebno zdravje, ki je tu samo metafora za zanesljivo orientiranje in vero v svojo baržunasto liriko, ne bo več povrnilo, saj že 16. maja ugotavlja, da je »mnogo novega«, da doživlja »mnogo tistega, kar so doživeli marsikateri pred nami«, kar se skoraj gotovo nanaša na Černigojev prihod v Ljubljano, čeprav tega tudi še v tem času nima za »vesele in upanja polne novice«. Že sredi leta pa se mu nenadoma zazdi, da bi bilo treba obračunati s preteklostjo, zato se pripravlja na spopad z impresionizmom, kamor je nedvomno sodil velik del njegovega dotedanjega pesniškega opusa: »Rad bi to stvar preštudiral temeljito, da bi jo temeljito pobil... ravno tako ekspresionizem in njega kretenske kračice.« ²⁰ Vse to pa še vedno počne sam, saj 20. novembra 1924 piše materi, da je njegova »družba v Ljubljani zelo omejena: Stano, Anica in jaz in redko kdaj kdo drugi.« ²¹ Vedeti je namreč treba, da je s Černigojem že pred njegovo razstavo na Tehniški srednji šoli avgusta 1924 prekinil vse stike, potem ko je z njim (verjetno junija 1924) preživel počitniški mesec v Tomaju, kjer sta morala marsikaj reči pa tudi doreči o vsem, kar jima je bilo v tistem času skupnega – in tega je bilo ob Černigojevem prihodu še zelo veliko, kasneje pa vse manj in manj.

Še enega pomembnega dejstva ne smemo pozabiti v letu 1924. Kosovelov nadvse ljub prijatelj Ivo Grahor je namreč poleti 1924 ilegalno prestopil sovjetsko mejo in se pozimi istega leta vrnil domov, s seboj pa gotovo prinesel kopico novih vtisov o mladi sovjetski, predvsem seveda avantgardistični literaturi in umetnosti sploh, in jih gotovo najprej posredoval svojemu najboljšemu prijatelju iz tistih časov – Kosovelu. Vsa ta dejstva, Černigojev prihod v Ljubljano in njuno poprejšnje korespondiranje, priprave za razstavo v Tehniški srednji

šoli, ki je Kosovel sicer ni videl, je pa »vse« vedel o njej, nato pa še Grahorjev odhod v Rusijo, ki je gotovo moral imeti »zgodovinske« korenine in se torej ni spočel kar iznenada, tik pred odhodom, so gotovo spodbudno vplivala na Kosovela pri njegovi poetični in politični preobrazbi. Pravzaprav ne gre pozabiti tudi še na Novi oder, katerega priprave sežejo v ta čas in pa nadvse intenzivno drugovanje z Ivanom Mrakom, ki se je prav čez zimo 1924/25 moral intenzivno pripravljati na svojo Obločnico.

Kosovelova ocena leta 1924 zato nikakor ne more biti pohvalna, kakor razberemo iz pisma profesorju Šandi 26. decembra 1924²²; bilo je to leto tako »razbito, tako zunanje, tako uničujoče in polno trpljenja in obenem tako cinično . . . Upam, da pojde to življenje s tem letom h kraju, da se vsaj malo zberem in začnem delati, **kakor čutim, da je edino prav**«. (podčrtal J.V.) Kosovel nekaj naprej tudi pove, za kakšen način dela se je odločil: »noče več v umetnosti iskati estetike in biti z umetnostjo povezan samo intelektualno. Pri tem mu sledi že precej mladih!!! (klicaji S.K.), ki ga poslušajo in razumejo. Zato tudi imenuje čas do tega trenutka »**dobo preizkušenj**« (podčrtal J.V.) in pekočega spoznanja, zdaj se bodo morali lotiti iskanja »borbene in temne lepote«, ki bo presnovila »celega človeka«, ne pa da je le nekak »estetični užitek«, kar je veljalo za staro »idilično lepoto« (pismo Šandi).

Nedvomno je iz tega obračuna ob koncu leta 1924 že jasno videti oba prevrata, ki se bosta dokončno izostrila že čez nekaj mesecev, ko bo ta »doba preizkušenj« že za njim: takrat se bo konkretno lotil poetičnega eksperimenta »zunaj estetike« in kmalu za tem »ekstremne poti« v poeziji, ki bo sposobna »presnoviti celega človeka«. Kosovel skuša v letu 1924, ko se na teoretski ravni ukvarja z novimi problemi, oboje zadržati skupaj in združiti v konstruktivističnem eksperimentu, na katerega se pripravlja. Šele ko pozno spomladi 1925 uvidi, da to ne bo mogoče, se po velikanski ustvarjalni krizi, ki jo navzven spremlja tomajska politična preobrazba kot teoretski uvod v nov poetični prelom, odloči za novo poetsko prakso, ki je bila daleč od vsakršnega eksperimentiranja in formalnih tveganj, je pa skušala revolucijo razumeti na »vsebinski način« in zato tudi sproti dosegala funkcionalizacijo, ki si je pri konstruktivističnem načinu ni bilo mogoče niti zamišljati.

Pisma, ki jih je Kosovel pisal poleti 1925, še veliko jasneje in precizneje naznačujejo dvojni teoretski prelom iz tega časa, pa tudi sinhronost obeh pesniških postopkov, ki se jih je Kosovel loteval.

Iz konteksta pisma Obidovi 12. julija 1925, posebej pa še iz naslednjega pisma isti osebi 27. julija 1925²³ je jasno videti, da Kosovel z »velikim prevratom, ki se godi v njem«, misli na svojo dokončno – nikakor pa ne najnovjšo – odločitev za socialistični humanizem in socialno-revolucionarno poezijo. Navsezadnje že v prvem pomembnem pismu iz 12. julija razberemo, da se »velik prevrat v njem« prav v ničemer ne nanaša na poezijo, marveč na nove ideje, za katere »se spleča

tudi trpeti«. Konstruktivistični poetični eksperiment ni prinašal dokončne rešitve in odrešitve, zato govori o tem, da »človek mora prek mostu nihilizma na pozitivno stran«, pri čemer je treba ta prehod razumeti kot prehod od »nihilističnega konstruktivizma« (Kreft) »na levo«, na pot »revolucionarnega konstruktivizma«, k ideji konstruktivnosti novega človeka.²⁴ Zato je treba iskati »novih poti. Novih, novih, novih.«²⁵ In iskanje novih poti se začne najprej s pomočjo proze, ki potem jeseni preide v socialno-revolucionarno poezijo.

Naslednje pismo, napisano komaj 14 dni kasneje, pa to dvojnost še bolj poudari in izostri. Tu k razlagi svoje najnovejše »nihilistične« poetike »logike in paradoksa« in svojega razvoja k »najmodernejšim« – od kod vpliv na to poetiko, smo že pokazali, takoj dodaja tudi zapis o svojem premiku »v levo«. »Iz absolutne negacije, nihilizma sem polagoma stopil z zaprtimi očmi na pozitivno stran. Z zaprtimi, da se najprej malo privadam, potem jih odprem . . . Škoda, da ne morem priznati **absolutno nobene diktature**. Kljub temu, da sem vedno simpatiziral z levo, nisem mogel razumeti njihove ozkosrčnosti. Danes vidim več: oči se odpirajo tudi njim, ki so bili do sedaj zaprti v teorije. In jaz sem z njimi!«²⁶ Očitno so se v tem času dogajale pomembne spremembe tudi pri tistih njegovih prijateljih, Grahorju, Kreftu in Delaku, ki so ga skušali spraviti na »ortodokсно« pot in jim je to tudi v dobršni meri uspelo, morda prav zaradi tega, ker so se znali v pravem času odreči »ozkosrčnosti« in »zaprtosti v teorije«, ki sta bili značilni za dogmatski komunizem in njegove pristaše.

Zdaj razumemo, kaj je imel Kosovel v mislih, ko je govoril o »velikem prevratu v sebi«, ki je bil v njegovem »razvoju nujen in celo stopnja naprej«, in kaj, ko je govoril o svojem novem, širokem razgledu po svetu in kozmosu, ki ga je lahko dosegel le tako, da je stopil na kitajsko obzidje naših kulturnih razmer« in se »sprijaznil«, kljub možni »absolutni diktaturi« in »ozkosrčnosti« – z »razdeljeno fronto«, med umetnostjo in politiko, med literaturo in nacionalno ideologijo.

V istem pismu se Kosovel še enkrat povrne k tej problematiki, zdaj že na docela konkretnem in praktičnem nivoju. Ko govori o svojem »razvoju k najmodernejšim«, pravi, da se mu s tem »odpira mnogo novih vidikov. Za novo leto bo morda izšla moja zbirka pesmi. Mogoče bomo izdali v jeseni nov list, posvečen moderni umetnosti. Do sedaj je vse v teku in jaz sem en članek že poslal. Na programu imamo že drugo, da bomo okupirali list Mladino.«²⁷

Iz tega navedka je mogoče sklepati več sila zanimivih stvari: 1. Ker se očitno razvija k najmodernejšim, potrebuje za to nov list, v tem primeru Konstrukter, ki ga malo naprej tudi omenja, kjer bo lahko plasiral svoje najnovejše konstruktivistične produkte.

2. S tem pa seveda nastopijo novi vidiki, da mora namreč čimprej osnovati svojo skupino, avantgardno grupo, ki bo lahko služila tem ciljem.

3. Da bi to lahko dosegel, pa mora najprej in predvsem pretrgati s preteklostjo, s svojo baržunasto liriko, kar tudi stori v

svojem predgovoru k Zlatemu čolnu, ki ga namerava izdati jeseni.

4. Hkrati s tem »slovesom od mladosti« (Kreft) napiše že uvodni članek ABC o moderni umetnosti za nov list in ga odpošlje h Grahorju. V njem očitno razloži »nove vidike« »najmodernejšega«.

5. Tako rekoč v istem stavku, vsekakor pa še v istem odstavku pa se mu vsi načrti sesujejo v prah –ko pač uvidi njihovo »nihilistično« (in deloma že preživelo) bistvo, zato se zavzema za »okupiranje Mladine«, kjer se bo dalo »marsikaj napisati«, čeprav seveda to ne bo več s področja »najmodernejšega«, marveč s področja »ekstremnega« v politično-revolucionarnem smislu. In res, ko 1. decembra 1925 gospodična Mirjam poroča o Mladini in o uspehu svojih v juliju zasnovanih načrtov, pravi: »Sedaj izhaja tu list, ki bo aktiven in direkten v svojih dejanjih.«²⁸ Torej, dejanje, akcija, aktivnost in dinamika, in nič več nihilistični eksperiment in baržunasta lirika.

Dvojnost med socialno-revolucionarnim in nihilistično-konstruktivnim – baržunasti liriki se je moral odpovedati prav ob vstopu v to dvojnost – se znova in temeljito pokaže tudi v tretjem pismu gospodični Mirjam iz 1. septembra 1925. Tu beremo: »Pravkar urejam svojo zbirko pesmi, ki jo v jeseni definitivno prodam. Ime ji bo ‚Zlati čoln‘. S pesmimi sem res zadovoljen (Relativno namreč!). Zdaj sem začel hoditi tudi v pesmih ekstremno pot; moj najnovejši cikel pesmi, ki pa ne bo v zbirki, ‚Integrali‘, ima popolnoma svoj lasten, poseben značaj. Mislim, da bom z njimi priredil recitacijski večer.«²⁹

Kakor je videti, je bil cikel Integrali končan že pred 1. septembrom, tedaj še pred zapisom nekaterih njegovih znamenitih socialno-revolucionarnih pesmi, ki so nastajale še po tem času, predvsem jeseni in pozimi 1925 (npr. Rdeči atom), je pa zanesljivo vseboval Ekstazo smrti in Tragedijo na oceanu, ki ju tudi v svojih zapiskih omenja v IX. Zapiskih, torej julija 1925.

Za nas pa je važno še nekaj drugega. Ko Kosovel pove Obidovi, da je zdaj »začel hoditi tudi v pesmih ekstremno pot«, tudi opiše svoj najnovejši cikel: najprej pravi zanj, »da ima (sedanji čas!, J.V.) popolnoma svoj lasten, poseben značaj«, potem pa k temu doda, da bo »z njim priredil recitacijski večer«.

Pri opisu cikla tedaj ne govori o tem, da bo cikel moderen; če bi bil tak, le zakaj bi se temu izogibal, saj moderna literatura in novice o njej ni bila od države prepovedana tema, pa jo je zato Kosovel brez bojazni neštetikrat navajal v svoji korespondenci. Ko torej opisuje svoj cikel, s katerim je stopil na »ekstremno pot«, pravi zanj, da ima »popolnoma svoj lasten, poseben značaj«, kar je lahko le opis vsebine – in Kosovelu gre zdaj, kot smo videli, za vsebinsko, ne pa več formalno reševanje revolucionarnega vprašanja – prav na to vsebino pa se veže tudi »ekstremna pot«, ki je ekstremna v politično-vsebinskem, ne pa v formalnem smislu. Če bi se ta njegova »ekstremna pot« v poeziji vezala na formalne elemente v

smislu »ekstremne« avantgarde, bi Kosovel tudi pri opisu tega cikla govoril o »modernosti« in »najmodernejšem«, nikakor pa ne o posebnem, popolnoma lastnem značaju, ki je lahko le oznaka, in to konspirativna oznaka – za revolucionaren značaj teh pesmi iz cikla Integrali. Pri tem pa ne smemo pozabiti še enega pomembnega dejstva, namreč, da piše to pismo politični aktivistki, poznejši članici KP Italije, ki se je s poezijo ukvarjala le na začetku svoje življenjske poti, ves preostali del pa je posvetila politiki.

Iz vsega materiala je očitno, da je Kosovel načrtoval »Integrali, zbirke z uvodi« in »Založbo Stleci« in cikel Integrali tistokrat, ko ni bila njegova preokupacija le in samo konstruktivistični eksperiment, marveč po »velikem prevratu« še socialistični humanizem s socialno-revolucionarno poezijo. Tudi zato se Integrali ne morejo več vezati na konstruktivistično poetiko, marveč le še na poetiko »socialističnega pisatelja«, ki piše za novega »konstruktivnega človeka«, ki je v Zenitu in pri Krleži v Književni republiki dobil ime »integralni človek«.

S tega stališča je zanimiva tudi korespondenca z Grahorjem. Medtem ko se v prvem pismu 16. julija 1925 suče okrog nove revije Konstrukter, za katero zdaj povsem samozavestno predlaga naslov Kons, in sporoča, da je zanjo že napisal »dva kratka članka ABC in Psihologijo pokretov«, pa hkrati s tem konstatira tudi svojo takratno krizo literarnega ustvarjanja (»Delam, berem, pišem, pa me ne zadovolji nič in sem zelo nemiren in nervozen.«),³⁰ pa že v drugem pismu, napisanem mesec dni kasneje (15. avgusta 1925) ugotavlja, da s Konsom ne bo nič, da »bo menda umrl, kakor se je rodil«,³¹ čeprav se članku (verjetno članek ABC) noče odpovedati in še verjame v njegovo objavo. Ob tem pa opiše svoj »velik prevrat«, ki se je v prvem pismu še kazal iz kriznega razmerja do bistva ustvarjalnosti kot slutnje novega sveta: »Vidim ga že skoraj, treba, da ga samo še otipljem.« Takoj za tem pa doda misel, ki jo je zapisal že v pismu Obidovi, češ, da ne prenese nobene diktature, ki se v pismu Grahorju glasi takole: »Ortodoksen kljub temu ne bom postal nikoli . . . pamet (je) boljša od slepe vere.« Glede na to, da so vse te misli nastopale tako rekoč sočasno, ne more biti več dvoma, kaj ima Kosovel v mislih, ko govori o svojem »velikem prevratu« in o svoji »ekstremni poti v poeziji«.

Že samo iz teh nekaj pisem in njihovih analiz se jasno pokaže Kosovelova nenehna umetniška rast, ki se je razločno kazala v treh zaporednih stopnjah, pri čemer zadnja nikakor ni bila njegova konstruktivistična, marveč socialno-revolucionarna, s katero je šla prejšnja nekaj časa celo vzporedno. Točna je zato bila že pogojno izrečena Gspanova misel, »da je pesnik tudi od srede 1925 in do prvih dveh mesecev v letu 1926, t.j. dokler je sploh mogel pisati, sinhrono uporabljati razne izrazne slogovne načine.«³²

Tudi v korespondenci z Debeljakom je ta dvojnost in hkratnost dveh pesniških postopkov nadvse očitna. V pismu iz 9. julija 1925 že govori iz jasnega zavedanja, da se »natihoma približuje čas, ko bomo morali definitivno izreči, izpovedati

svojo besedo«. ³³ Pri tem vidi dva načina, kako bi bilo mogoče to storiti: eden je delovanje prek kluba, ki se je prav takrat začel formirati, drugi pa prek Černigojeve (in kasneje njegove lastne) revije Konstrukter in Kons, tedaj z nihilističnim konstruktivizmom.

V istem pismu se ta dvojna tendenca pri pripravi na vstop »v bor' z vso slovensko javnostjo, ki (da) je gnila do korenin«, še enkrat ponovi, le da je zdaj izraženo še jasneje in bolj odločno. Kosovel namreč v tem času že pripravlja predavanje za nastop v klubu (naslov: Kaj je kulturno gibanje), kjer bo »ožigosal od a do ž vse naše razmere, jih razrušil in še postavil temelj novemu kulturnemu pokretu, katerega eno sredstvo bo tudi krožek«.

Tako rekoč v isti sapi pa načrtuje tudi konstruktivistični spopad s »slovensko kulturno lažjo« – seveda prav tako znotraj krožka – kjer naj bi »vsak član videl, da je *umetnina* (tudi vloga), (pismo piše gledališkemu režiserju, op. J.V.) plod dela (ta delovni napor naj bo potemtakem viden, J.V.), da je mogoče lepo hišo sezidati le, če je arhitekt, inženir, zidar – *tehnika* ... To morajo biti maksime dela v krožku«. ³⁴

Nekaj vrstic niže pa Kosovel že ugotavlja, da se mu zdi Černigojev list Konstrukter, h kateremu sta bila povabljeni tudi on in Grahor, »brez vsake podlage in ideje«. K temu pa priprija: »Škoda bi bilo, da ostane to samo načrt ali ponesrečen poskus.« In tako se je tudi zgodilo. Zdi se, da je prav prikrivanje konstruktivističnega eksperimenta in hkrati sprotne podiranje vseh načrtov v zvezi s konstruktivistično poetsko revolucijo, pa tudi usoda Zenita, ki v danem trenutku ni znal izkoristiti svojega položaja in se povezati z levico, Kosovela še hitreje prisililo na realna tla – v fazo socialno-humanistične in revolucionarne poezije, ki se je funkcionalizirala že takoj po tem, ko je bila javno spregovorjena in natisnjena. Kosovel je postal pevec Ekstaze smrti in Tragedije na oceanu že za predvojno generacijo in je to ostal, ob kraškem poetu, vse do današnjega dne.

- 1 Anton Ocvirk, Srečko Kosovel in konstruktivizem; glej: Srečko Kosovel: Integrali 26, str. 98.
- 2 Bratko Krefl: Kosovel v času, Naši razgledi, 14. dec. 1984, str. 680.
- 3 Franc Zadavec: Konstruktivizem in Srečko Kosovel, Sodobnost 1966, ponnatis: Umetnikov Črni piruh, Ljubljana 1981, str. 318-332.
- 4 Matjaž Kmecl: Torej še enkrat o Kosovelovem konstruktivizmu, Jezik in slovnstvo, 1971/72, str. 124-127.
- 5 Alfonz Gspan: Neznani Srečko Kosovel, Prostor in čas 1973, št. 8-12, str. 700.
- 6 Dimitrij Rupel: Srečko Kosovel, Ljubljana 1976, str. 41-42.
- 7 Jože Pogačnik: Slovenski konstruktivizem, Naši razgledi 1983, str. 489.
- 8 Glej opombo 2.
- 9 Glej opombo 1, str. 76.
- 10 Glej opombo 1 str. 62.
- 11 Glej opombo 1, str. 68.
- 12 Zbrano delo Srečka Kosovela (odslej ZD), ZD, 3/1, 799.
- 13 ZD, 3, 41.
- 14 Srečko Kosovel: Kronika literarno dramatičnega društva Ivan Cankar, ZD, 3, 188-198.
- 15 Glej opombo 13.
- 16 Srečko Kosovel: Perspektive moderne umetnosti, ZD 3/1, 810.
- 17 Pismo Košaku, 29. 10. 1922, ZD, 3, 446.
- 18 ZD, 3, 535.
- 19 ZD, 3, 521.
- 20 ZD, 3, 523.
- 21 ZD, 3, 263.
- 22 ZD, 3, 319.
- 23 ZD, 3, 396, 399.
- 24 ZD, 3, 651.
- 25 ZD, 3, 398.
- 26 ZD, 3, 400.
- 27 ZD, 3, 401.
- 28 ZD, 3, 405.
- 29 ZD, 3, 402.
- 30 ZD, 3, 580.
- 31 ZD, 3, 582.
- 32 Glej opombo 5, str. 697.
- 33 ZD, 3, 568.
- 34 ZD, 3, 570.

KONSTRUKTIVIZEM AVGUSTA ČERNIGOJA

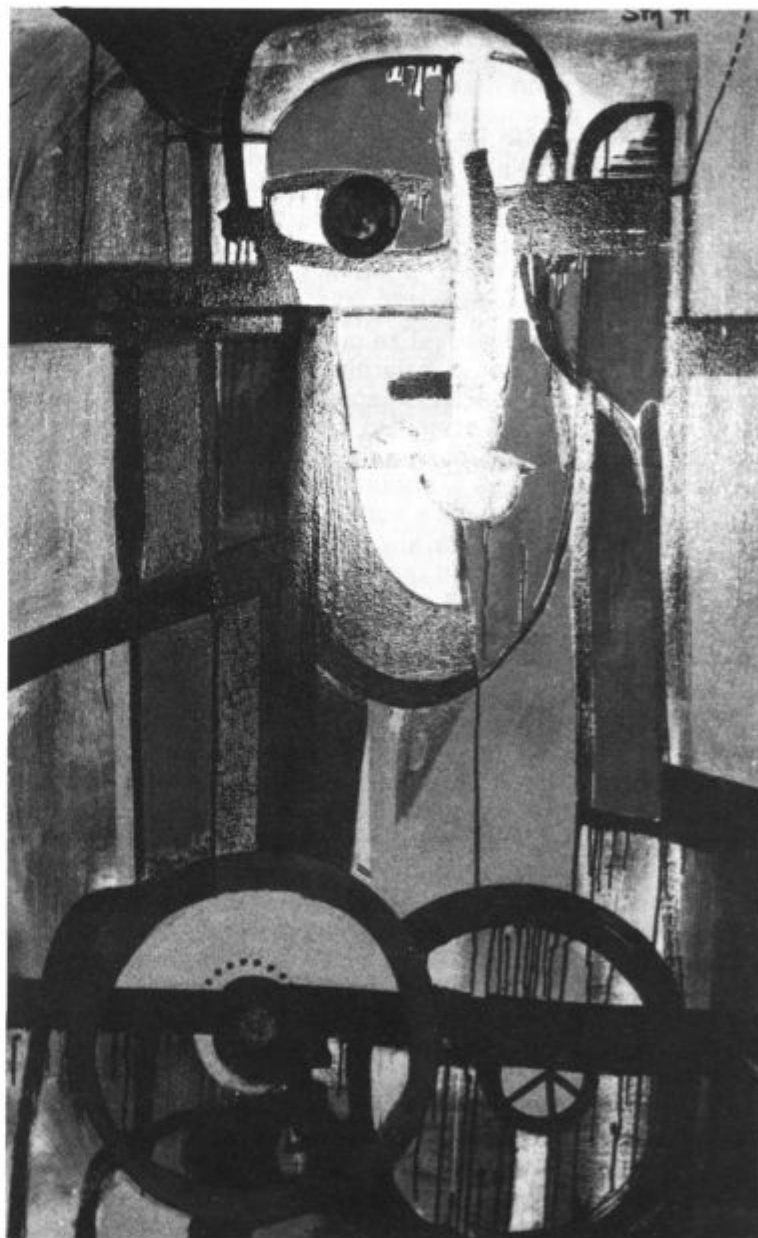

PETER KREČIČ

Predavanje je bilo pod naslovom »Slovenska likovna avantgarda in kritika« objavljeno v Sodobnosti 1/1985, str. 101-106.

Avgust Černigoj: »Chaplin« 1926

Avgust Černigoj: Stroji, 1974 mešana tehnika / papir, 29 x 40 cm

---

Tomaž Pavšič, slavist, kustos Mestnega muzeja Idrija,

»**Literarnozgodovinska pot po idrijski občini**« (II. del – 24. 9. 1985)

Pogovor za okroglo mizo

»**Idrijski razgledi danes in nikdar več? – Primorska srečanja in mi!**« (27. 9. 1985)

dr. France Dolinar, profesor na Teološki fakulteti iz Ljubljane,

»**Škof Anton Alojzij Wolf**« (15. 10. 1985)

Marjan Tavčar,

»**Slavnostni govor ob odkritju spominske plošče A. A. Wolfu**«

Jurij Bavdaž, zgodovinar, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija

»**Idrijska čipka**« (19. 11. 1985)

dr. Franjo Kordiš, gozdarski strokovnjak iz Idrije,

»**Ali idrijskemu gozdu grozi uničenje zaradi požleda**« (5. 11. 1985)

dr. Anton Ramovš, profesor na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo – katedra za geologijo in paleontologijo iz Ljubljane,

»**Življenje in delo Marka Vincenca Lipolda**« (3. 12. 1985)

Marjan Debelak, arhitekt, Urbanistični inštitut SRS iz Ljubljane,

»**Barantanje za vrstni red uničenja**« (17. 12. 1985)

Ivana Leskovec, etnologinja, kustosinja Mestnega muzeja Idrija,

»**Cerkno in Cerkljani 1900 – 1945**« (28. 1. 1985)

Ana Štucin, zgodovinarica iz Cerknega,

»**Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Idrijskem 1941–1945**« (18. 2. 1986)

Pogovor za okroglo mizo

»**Okrogla miza o varstvu okolja v idrijski občini**« (4. 3. 1986)

mag. Boris Mlakar, zgodovinar, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane,

»**Domobranstvo na Primorskem**« (18. 3. 1986)

LITERARNO ZGODOVINSKA POT PO IDRIJSKI OBCINI (II. DEL)

TOMAŽ PAVŠIČ

Avtor je kot drugi del lani začete teme tokrat predstavil še literarno kulturnozgodovinsko pot po ostalem delu idrijske doline in zlasti po Cerkljanskem, ki je dalo velik prispevek v zakladnico slovenske kulture.

Bevkova rojstna hiša v Zakojci. Bevk z ženo Davorino

IDRIJSKI RAZGLEDI DANES IN NIKDAR VEČ? – PRIMORSKA SREČANJA IN MI!

Pogovor za okroglo mizo

Razgovor za okroglo mizo »Idrijski razgledi danes in nikdar več? – Primorska srečanja in mi!« je poskušal podati odgovor na vprašanje, zakaj revija Idrijski razgledi (revija ima najdaljšo tradicijo izhajanja na Primorskem) že štiri leta usiha in ali je tokratna številka izšla poslednjič (v okviru okrogle mize je bila namreč predstavljena tudi zadnja številka zbornika Idrijski razgledi, letnik XXVI–XXVIII/1981–1983). Prav tako se je skušalo oceniti tudi odmevnost Primorskih srečanj v idrijskem kulturnem prostoru. Razgovora so se poleg domačih kulturnih delavcev udeležili tudi gostje iz Nove Gorice, zgodovinar Branko Marušič, ki je spregovoril o revijalnem tisku zadnjih sto let na Primorskem in pa odgovorni urednik Primorskih srečanj Marjan Tavčar ter tajnik revije Zoltan Jan. Izoblikovalo se je enotno mnenje, da sta za omenjeni prostor potrebni obe reviji (nekateri so bili tudi za ukinitvev Razgledov ali prenehanje sodelovanja pri Srečanjih), prav tako je bila ponovno izražena pobuda za oživitev vsakoletnih srečanj predstavnikov revij z obeh strani meje.

FRANCE DOLINAR

ANTON ALOJZIJ WOLF

idrijski rojak
(1782 – 1859)

Torek, 15. oktobra 1985

ob 16.30 uri

odkritje spominske plošče A. A. Wolfu na njegovi
rojstni hiši v Idriji
(slavnostni govornik Marjan Tavčar, predsednik
Medobč. sveta SZDL severnoprimeških občin)
Po odkritju spom. plošče ogled restavrirane cerkve
sv. Trojice (strok. razlaga prof. Otmar Črnilogar)

ob 18.00 uri

v okviru Muzejskih večerov predavanje
dr. Franceta Dolinarja o A. A. Wolfu v
predavalnici osnovne šole

ob 20.00 uri

orgelski koncert mag. Tomaža Nagodeta v idrijski
župni cerkvi
(na sporedu dela Cabanilesa, Stanleya, J. S. Bacha,
Cesarja Francka in Lizsta)

»Drevo hvali njegov sad, moža hvalijo njegova dobra dela in dobrega pastirja hvali njegova, po njem osrečena čreda. Ni se mi torej bati, da prestopim povelje sv. pisma: Pred smrtjo ne hvali nobenega človeka (Sir 11,30), da hvalilica prilizovanja, hvaljenega pa prevzetnost ne zapelje, kakor modro pristavlja sv. Maksim, škof. Namestu mene govorijo dela našega precenjenega zlatomašnika, lepega dela neutrujenega življenja skozi polovico stoletja zadosti viharnega časa.«

Te besede je zapisal lavantinsko mariborski škof Anton Martin Slomšek v svoji pridigi, ki jo je pripravil za zlato mašo ljubljanskega knezoškofa in vašega idrijskega rojaka Antona Alojzija Wolfa leta 1854. Pravim zapisal, ker je bila slovenska javnost z vsebino Slomškove pridige seznanjena šele, ko so njen tekst leta 1887 – torej celih 33 let po Wolfovi zlati maši objavile Drobotnice (1887, 45–51). Pridigo je našel mariborski stolni kanonik Franc Kosar v Slomškovi zapuščini. Iz urednikove opombe pod tekstom zvmemo, da se je Slomšek sam ponudil Wolfu za zlatomašnega pridigarja, vendar se je Wolf za pridigo zahvalil, češ »da je preveč rahločuten ter se boji, da bi Slomškove znane prisrčne besede ne mogel brez solza in globoke ginjenosti poslušati«. (46) Zlata maša v ljubljanski stolnici 17. decembra 1854 je bila tako brez slavnostnega govornika. Pač pa je zbranim vernikom v cerkvi pol ure pred slovesnostjo orisal lik in delo slavljenca takratni stolni prošt in poznejši ljubljanski škof dr. Janez Pogačar: Wolf seveda pri tem govoru ni bil navzoč.

In res je Slomškova beseda v čast visokemu jubileju izredno prisrčna, pa vendar obenem trezna, zgovorna in temeljito dokumentirana.

Prvemu delu svojega govora je dal Slomšek naslov »Beseda veselja«. V njem je v klenem jeziku, polnem občudovanja, orisal življenjsko pot in delo svojega soseda in prijatelja ljubljanskega škofa Antona Alojzija Wolfa. Pri tem svojih poslušalcev ni obremenjeval z nepotrebnimi letnicami ali statističnimi podatki. Tistim, ki so škofa Wolfa poznali, je brez lažnega patosa priklical v spomin osnovne podatke iz škofovega življenja, zaradi katerih je ime Antona Alojzija Wolfa *neločljivo povezano* ne samo z zgodovino ljubljanske škofije, ampak z zgodovino in kulturo slovenskega naroda sploh.

Kot duhovnik in škof je bil Wolf seveda *v prvi vrsti dušni pastir*. S stanjem v ljubljanski škofiji se je seznanil že kot tajnik nadškofa Mihaela Brigida takoj po novi maši (1804–5) oziroma kot ravnatelj škofijske pisarne v času škofa Antona Kavčiča (1807–1816). Vmes je bil zaradi slabega zdravja nekaj časa beneficiat v rodni Idriji, nato pa suplent modroslovja na ljubljanskem liceju in nadzornik ljudskih šol v ljubljanski škofiji. Leta 1814 je postal ljubljanski kanonik. Slovel je kot vesten in natnčen uradnik in to je ostal vse življenje. Urejenost njegovega poslovanja je lahko še danes za zgled slehernemu poslovnemu človeku ali uradu.

Svoje izkušnje je razširil in poglobil kot državni uradnik, najprej kot duhovni referent za šolo in pouk pri tržaškem guber-

niju (od 1816), nato pa še kot prisednik komisije za odtujitev državnega premoženja (od 1820). Vsekakor znamenje, kako dobro so Wolfa na Dunaju poznali kot zanesljivega človeka in sposobnega uradnika.

Wolfovo imenovanje za ljubljanskega škofa leta 1824 pravzaprav ni nikogar presenetilo. Ljubljana je bila v tem času največja škofija v goriški nadškofiji, zato so njene škofove še posebej skrbno izbirali. Od leta 1830, ko so bile ljubljanski škofiji priključene še dekanije Postojna, Ilirska Bistrica in Vipava, so se njene meje pokrivalo z zgodovinskimi mejami kranjske dežele. Po statističnih podatkih, ki so bili objavljeni v Letopisu ljubljanske škofije, je škofija ob nastopu škofovske službe Antona Alojzija Wolfa štela 406.789 vernikov in 481 duhovnikov, ob njegovi smrti pa celo 505.227 vernikov in 706 duhovnikov. Porast števila vernikov in duhovnikov je seveda v prvi vrsti posledica ozemeljskega povečanja škofije. Wolf je celih 35 let vodil ljubljansko škofijo, zato ni čudno, da so vsi življenjepisci prav temu delu posvetili največ pozornosti. Tudi lavantinski škof Anton Martin Slomšek v že omenjenem govoru ob Wolfovi zlati maši posebej poudarja, da je bil Wolf v prvi vrsti dušni pastir. Od tridentinskega koncila dalje je bil vsak škof dolžan osebno seznaniti se s stanjem v svoji škofiji, osebno obiskati vsako župnijo, pregledati vsako cerkev in se osebno pogovoriti s slehernim duhovnikom o njegovih problemih. O stanju v škofiji je moral nato škof vsaka štiri leta pošiljati redna poročila v Rim (relatio ad limina). Wolf je svojo obsežno škofijo obiskal šestkrat. Ko je bil na poti sedmič, ga je prehitela smrt, preden je mogel obiskati vseh 309 župnij in pregledati 1016 cerkva, kolikor jih je bilo v njegovi škofiji. Kako temeljit je bil pri svojih vizitacijah, kako pozorno je znal prisluhniti ljudem, kakšen naravnost neverjeten dar opazovanja je imel in kako modro je znal opomniti ali svetovati, nam pričajo njegovi vizitacijski zapisniki, ki so postali neprecenljivi vir informacij za 35 let zgodovine ljubljanske škofije, za doberšen del slovenskega človeka in za slovensko kulturno zgodovino.

Iz tega zapisnika zvmemo, da Wolf ni bil le nemi opazovalec ali neprizadeti kronist dogajanja v svoji škofiji. Tudi ni bil despot, ki bi zahteval brezpogojno izpolnitev svoje volje. Kot človeka, duhovnika in škofa ga je gotovo najlepše in najbolj posrečeno predstavil Slomšek z izvirnimi prispeodobami. V že imenovanem govoru ga primerja s *pridnim kmetom*, ki marljivo obdeluje svoje polje in se ne boji truda, da bi svojemu zarodu pripravil prijetno bivališče. Primerja ga z *marljivim vrtnarjem*, ki je zasadil žlahten in rodoviten sadovnjak, in sedaj z radostjo v srcu gleda, kako mu prinaša sadove. Primerja ga s *skrbnim očetom*, ki z neutrudljivo ljubeznijo vzgaja svojo družino.

Wolfa *prva skrb je bila namenjena človeku* v vsej njegovi telesni in duhovni razsežnosti. Wolf je bil izrazito socialno čuteč človek. V danih razmerah se je odločno in največkrat uspešno zavzel za revnega človeka. Kar 26 let je bil predsednik komisije ubožnega inštituta v Ljubljani (1824–51). V času svoje- ga predsedovanja je trikratno povečal premoženje tega inšti-

tuta, ki je bilo namenjeno za vzdrževanje revnih v Ljubljani. Pa tudi sicer je kazal veliko skrb za revnega človeka. Leta 1841 je v rodni Idriji ustanovil tri štipendije za revne študente. Tudi ob svoji zlati maši leta 1854 in v svoji oporoki je revnim namenil večjo vsoto denarja. V svoji oporoki je določil, da morajo tiste, ki jih je osebno podpiral vse življenje, iz njegove zapuščine vzdrževati do konca njihovega življenja. Posebno skrb je ves čas posvečal revnim dijakom.

Kot škof je Wolf seveda velik del svoje službe posvetil **ureditvi dušnega pastirstva**. Da bi duhovnika še bolj približal ljudem, je v svoji škofiji ustanovil vrsto novih dušnopastirskih postojank (3 nove župnije, 9 lokalij, 5 ekspozitur in 21 kaplanskih mest). Duhovnike je neprestano opominjal, naj vestno izpolnjujejo svoje dolžnosti, predvsem naj vestno poučujejo verouk. Od svojih duhovnikov je zahteval, da so bile cerkve čiste, urejene in lepo opremljene. Za časa svojega škofovanja je posvetil 45 novih ali popolnoma prenovljenih in povečanih cerkva. Večino je pri zidavi tudi finančno podprl; na Suhorju, v Dragatušu in v Radovici pa je zaradi revščine tamkajšnjih ljudi celo sam poravnal vse stroške zidave. Prav tako je Wolf posvetil čez 1000 zvonov.

Hkrati je svojo skrb posvečal tudi **vzgoji in izobrazbi duhovnikov**. Da bi si zagotovil zadostno število duhovniških kandidatov, je v takratnem predmestju, na Poljanah (danes Poljanska cesta v Ljubljani) kupil hišo in jo preuredil v vzgojni zavod – dijaško semenišče z imenom Alojzijevišče. Svoj namen je razložil v daljši poslanici, ki jo je 29. septembra 1846 naslovil duhovnikom ljubljanske škofije. V tej poslanici je med drugim zapisal – navajam dobesedno: »Kakor z ene strani časovni tok nikakor ne vzpodbuja mladeničev posvetiti se stanu, kateremu se navadno pri slabih dohodkih vsestransko nasprotuje in stavijo vsakovrstne ovire, tako bode z druge strani pri rastoči revščini ljudstva na deželi manj imovitim in ubožnim vedno težje dokončati več let trajajoče šole, potrebne za vsprejem v duhovniško semenišče. Glede na revnejše kraje v škofiji opazujemo lahko to že dalj časa, ker od tam prihaja prav malo mladeničev v višje šole.

Pa naj se tudi pri vsem tem ni bati, da bi se število domačih dijakov zmanjšalo, vendar ne smemo pozabiti, da so mladeniči, ki prihajajo z dežele v mesto, glede na stanovanje, hrano in nadzorovanje pogosto v tako nepovoljnih okoliščinah, da jim mora biti prav težko, tudi pri dobrih talentih in zmožnostih, v vednosti primerno napredovati, enakomerno izobraziti si razum in srce, prilastiti si potrebne zunanje olike in ohraniti si čistost srca, katero mora imeti oni, ki želi biti vsprejet v duhovsko semenišče.

Ali mar ni res tako?« se sprašuje škof Wolf in nadaljuje: »Ali mar ne opazujemo le prepogostokrat za žalostjo, kako se v takih nevarnih okoliščinah pogubi toliko lepih talentov, polagoma spridi toliko dobrih src? Kako zaostaja omika srca za izobrazbo razuma in kako se popolno zanemarja zunanja olika? Kako pa hoče biti tudi drugače, ko v takih okoliščinah učeča se mladina nima, razen v določenih šolskih urah, nikogar, ki

bo jo posebej navajal na redovito domače učenje, ki bi skrbno gledal, s kom in kako se peča, ki bi modro krotil in čistil njene strasti in napake navij, ki bi opominjal in svaril in kaznoval nepristojnosti in napake, katere opazi na posameznikih, in kar je še vse potrebno pri odgoji in vsestranski izobrazbi mladega dijaka? Zadeva je preimennitna, da ne bi bil resno premišljeval, kako zagotoviti moji višje-pastirski skrbi izročeni škofiji ne le zadostnega, marveč tudi primerno izobraženega duhovskega naraščaja, kakoršnega zahteva visoki namen in sedanja doba. Premišljeval sem, kako bi se tudi najrevnejšemu dečku, če se opazijo v njem izvrstni talenti in veselje za duhovski stan, kateremu pa revščina zapira pot do šole, ponudila prilika, izšolati se; kako bi se zopet drugim zmožnim manj revnim dijakom, ki so se odločili za bogoslovje, olajšala pot, da dosežejo svoj namen; kako bi se jim med dolgoletnim šolanjem, ko svet, ki je vse prej nego krščanski, pogosto zamori mladeničem smisel za duhovski polic, vendar ohranilo veselje za sveto zvanje in bi si v dobro vravnem zavodu, če ne vsi, pa vsaj mnogi pridobili ono korenito, vsestransko vednostno izomiko, ki je duhovniku v današnjih časih tu in tam neizogibno potrebna, če se hoče častno ustavljati neveri in prevzetni novodobni prosveti.« (Josip Lesar, Doneski za zgodovino Alojzijevišča, Ljubljana 1896, 7–8).

Tako škof Wolf. Zaradi presenetljive aktualnosti njegove misli tudi danes, sem namenoma navedel nekoliko daljši odlomek iz omenjene poslanice škofa Wolfa. Poudarek je torej revnim dijakom, ki so imeli v Alojzijevišču brezplačno oskrbo, omogočiti solidno znanje in dobro vzgojo. Življenje v zavodu, ki je začel delovati v šolskem letu 1846/47, je urejal natančen hišni red, ki so ga nadzorovali prefekti, dijaki pa so obiskovali državno gimnazijo oziroma licej. Vendar Alojzijevišče ni bilo namenjeno izključno duhovniškim kandidatom, saj pravi Wolf sam v že omenjeni poslanici, da se ne sme nikogar siliti ali prigovarjati, naj stopi v duhovniški stan. »Saj je treba v vsakem stanu strahu božjega, vere, pravnosti, pridnosti, pokorščine, zvestobe in poklicu in redoljubivosti, k čemur se bodo gojenci mladeniščnice vsikdar navajali. Tako bode zavod celo po takih gojencih koristno vplival na narodovo blaginjo. V kolikor pa je zavod namenjen revnim mladeničem, izmed katerih bi sicer nekateri morda nikdar ne prišli v višje šole, bode ob enem neprecenljivo delo krščanske dobrotljivosti in ljubezni.« (n.d. 22) Iz seznamov gojencev je razvidno, da so bili tisti, ki so se odločali za duhovniški poklic, vedno v manjšini. Skoraj vsi pa so postali nosilci kulturnega in verskega življenja v Sloveniji.

Posebno skrb je Wolf posvečal tudi nadaljnji vzgoji duhovnikov. Po ukinitvi skupnega semenišča v Gradcu, ki je delovalo le malo časa (1783–1790), so ljubljanski bogoslovci teologijo zopet študirali v Ljubljani, in sicer v t.i. Collegium Carolinum, v isti stavbi torej, kjer je še danes semenišče. Vendar pa je bilo njihovo število za tako veliko škofijo, kot je bila Ljubljana, premajhno. Problema, s katerima se je moral soočiti škof Wolf, sta bila predvsem dva: najprej stiska s prostorom. Po

ukinitvi liceja v Ljubljani leta 1848 je moral kolegij dati na voljo tudi prostore za predavanja iz teologije. Tako je postalo bogoslovje istočasno vzgojni in študijski zavod, za oba namena pa je bila hiša veliko premajhna.

Drugi problem je bilo vzdrževanje bogoslovcev. To je bilo odvisno od verskega zaklada, ki ga je upravljala država. V želji, da bi si zagotovil zadostno število duhovnikov, je Wolf pri verskem zakladu vendarle dosegel, da je smel povečati število bogoslovcev od 50 na 80. To povečanje je utemeljeval prav z znatnim povečanjem župnij in priključitvijo že omenjenih dekanij Vipave, Ilirske Bistrice in Postojne ljubljanski škofiji. Veliko osebnega denarja je žrtvoval škof Wolf za nabavo teoloških knjig tako za semeniško knjižnico kot tudi za osebno rabo revnejšim bogoslovcem.

Dejavnost škofa Wolfa pa ni bila omejena samo na pastoralno vodstvo ljubljanske škofije. Njegovo ime je praktično zasidrano na *vseh področjih družbenega, kulturnega, znanstvenega, umetniškega in političnega življenja slovenskega naroda*. Čeprav sta bila njegova stara starša še trda Nemca, je Wolf gojil *veliko ljubezen do slovenskega človeka in do slovenske besede*. Po njegovi zaslugi je tudi slovenščina poleg latinščine in nemščine našla svoje častno in enakovredno mesto v cerkvenem obredniku. Na njegovo pobudo sta izšli v slovenščini kar dve izdaji beril in evangelijev za nedelje in praznike. Višek njegovih prizadevanj pa je brez dvoma izdaja novega *prevoda celotnega sv. pisma* v slovenščini, ki jo imenujemo kar Wolfovo sv. pismo. Manj poučeni žele včasih razvrednotiti Wolfov delež pri izdaji sv. pisma, češ da je pač zgolj finansiral njegovo izdajo. Vendar je bil njegov delež mnogo večji, kot bi se nam na prvi pogled zdelo. Ne samo da je sam organiziral in vodil celotno delo; ko sem si ogledal rokopise prevodov posameznih prevajalcev in dopisovanje z njimi, sem bil presenečen, kako temeljito je Wolf posegel tudi na jezikovno področje in si osebno prizadeval za lep in čist jezik. In ravno to je, kot ugotavljajo naši poznavalci sv. pisma skupaj s slavisti, ena od pglavitnih oblik Wolfovega prevoda. Po lepi slovenščini, ki spominja že skoraj na današnji knjižni jezik (če odmislimo seveda vulgarnosti, ki so se prikradle celo v slovar *slovenskega* knjižnega jezika, pa čeprav »izposojene« iz srbsčine), se odlikujejo predvsem novozavezne knjige in prve knjige stare zaveze.

Wolf sam žal ni dočakal celotne izdaje sv. pisma. Umril je štiri leta prej, kot je izšel zadnji zvezek (1856–1863). Vendar je v svoji oporoki določil, naj se iz njegove zapuščine pokrijejo vsi stroški za tisk, papir in honorarje. Dobiček pri prodaji sv. pisma je namenil svetopisemskemu skladu, ki ga je upravljala ljubljanski konzistorij.

Drugo veliko delo na kulturno-znanstvenem področju, ki bo ostalo trajno povezano z imenom vašega rojaka in ljubljanskega škofa Wolfa pa je *izdaja obeh slovarjev – nemško-slovenskega*, ki ga je uredil Matej Cigale, in *slovensko-nemškega*, ki ga je uredil Maks Pleteršnik. Slovarja po strokovni plati v svoji vrsti še vedno nista presežena. Priprava obeh slovar-

jev je bila naporno in dolgotrajno delo, zbiranje gradiva zanj pa se je vlekle vse od Vodnika dalje. Poleg strokovnih težav (kot so n.pr. neenotno gledanje na obliko in namen slovarja) so se posamezni uredniki ves čas otepali tudi s finančnimi težavami, in grozilo je, da bosta slovarja ostala torzo v rokopisu. Vendar je bil škof Wolf dovolj pogumen in dovolj razumevajoč, da se je po pogovoru z dr. Janezom Bleiweisom 28. decembra 1853 odločil prevzeti vse stroške za natis obeh slovarjev. Kljub še nekaterim poznejšim zapletom, zlasti pri slovensko-nemškem slovarju (šlo je za željo, da bi slovar pokazal tudi zgodovinski razvoj slovenskega jezika, kar pa so morali iz praktičnih razlogov opustiti), je delo vendarle uspešno potekalo. Vendar Wolf žal tudi njune izdaje ni dočakal. Pred smrtjo je videl tiskano samo prvo polo nemško-slovenskega slovarja, ki je v celoti izšel v dveh zvezkih leta 1860, medtem ko je slovensko-nemški slovar, prav tako v dveh zvezkih, izšel v tisku šele leta 1894. Stroški natasa obeh slovarjev pa so bili v celoti plačani iz Wolfove zapuščine, kar je izrecno poudarjeno že v naslovu obeh slovarjev. Nemško-slovenskega slovarja se je zato celo prijelo ime »Wolfov slovar«.

Velik mecen je bil Wolf tudi pri zidavi (Matej Medved, Jurij Pajk) in poslikavi (Matej Langus) kupole ljubljanske stolnice.

Raznovrstnost njegovega zanimanja in njegovo radodarno roko kot mecena pa nam med drugim odkrivajo tudi *priznanja*, ki jih je prejemal od posameznih ustanov v svoji ožji in širši domovini. Naj omenim le tiste, ki so ga izvolili za svojega častnega člana, kot n.pr. filharmonično društvo v Ljubljani (1824), Kmetijska družba za Kranjsko (1826), Kmetijska družba za Štajersko (1830), Družba za pospeševanje poljedelstva in industrije na Koroškem (1830), Notranjeavstrijsko društvo za industrijo in obrt (1838), Družba deželnega muzeja v Ljubljani (1848), Zgodovinsko društvo za Štajersko, Koroško in Kranjsko (1845 in 1854), geognostično montanistično združenje za notranjo Avstrijo in deželo ob Ennsu (1846), posamezna zgodovinska društva za Štajersko, Koroško in Kranjsko (1847), 29. novembra 1849 pa je postal še častni član mesta Ljubljane.

Starejši življenjepisci nam *orišejo škofa Wolfa* kot vestnega, natančnega in službeno dostojanstvenega moža, ki je vedel, kaj hoče. Imel je strog dnevni red, ki se ga je natančno držal. V zasebnem življenju je bil prijazen, zaupljiv in zelo gostoljuben. Sovraštva ni poznal. Strogost janzenistov in servilnost jožefincev je odklanjal. Barage ni preganjal zaradi propagiranja bratovščin, kot trdi to France Kidrič, ampak mu je prej pomagal iz nevzdržnega položaja, v katerem se je Baraga znašel zaradi neprestanih obtožb svojih sobratov. Vse ocene, ki jih je podal škof o Baragi, so zelo pozitivne. Wolf je bil tudi izvrsten pravnik. Vse važnejše stvari v škofiji so šle skozi njegove roke. O nobeni stvari se ni odločalo brez njegove vednosti.

Tisti, ki se brez predsodkov poglobi v študij življenja in dela škofa Wolfa, je seveda nemalo presenečen nad negativno

oceno, ki jo je o Wolfu podal France Kidrič v svoji knjigi Prešeren (II. zvezek, Ljubljana 1948, CXIV). Kidrič pravi takole: »Elegantni mož s knežje impozantnim nastopom je imel nekoliko tujo zunanost. Po poreklu in vzgoji je pripadal nemški jezikovno kulturni sferi: bil je sin nemškega uradnika v Idriji, čigar starši so prišli z Dunaja. Slovenščine se je naučil gotovo že v Idriji, a za Slovenca se pač ni štel. V njegovem značaju je bilo nekoliko črt, ki obenem z njegovo zunanostjo mena opozarjajo na semitsko poreklo njegovih dunajskih prednikov: smisel za zbiranje in množenje imovine, natančnost v odpravljanju računov, veliko spretnost v koncipiranju aktov, predrzno kljubovalnost splošnemu mnenju iz zavesti zaslombe od zgoraj, preračunjeno obravnavanje aktualnih problemov. Strogost, kljubovalnost in sektanstvo epigonskih janzenistov je Wolf mrzel, a obenem je do institucij, ki bi naj po mislih Rima pomagale odpraviti v Avstriji ostanke jožefinske miselnosti, kazal rezerviranost in hladnost avstrijskega uradnika ter je prav 1828 pomagal preganjati kaplana Baraga zaradi propagiranja bratovščin. Tudi prepored je presojal s tehtanjem birokrata, ki se mu je zdelo, da je slovenski časopis

MARJAN TAVČAR

SLAVNOSTNI GOVOR OB ODKRITJU SPOMINSKE PLOŠČE KNEZOŠKOFU ANTONU WOLFU ZA NJEGOV PRISPEVEK K RAZVOJU SLOVENSKE KULTURE

**TOVARIŠICE IN TOVARIŠI!
SPOŠTOVANI GOSTJE!**

Priložnostna beseda ob odkritju spominske plošče Antonu Alojziju Wolfu nikakor ne želi izrisati vsega bogatega mozaika dejstev, ki sestavljajo življenjsko pot in delo tega moža, rojenega pred daljnimi 203 leti tu v Idriji. Podrobnemu zgodovinskemu opisu njegove celotne življenjske zgodbe bomo pač imeli priložnost prisluhniti na nocojšnjem predavanju v okviru idrijskih muzejskih večerov.

Zato meni preostaja razmišljati predvsem o tistih splošnih velikih kulturno-družbenega pomena, danes še zmeraj živih in veljavnih, ki utemeljujejo naš spoštljiv odnos do nekaterih hvalevrednih dejanj povezanih z imenom škofa Wolfa.

nepotreben, slovenizacija šole na kmetih pa iz praktično prosvetnih razlogov potrebna.«

Že iz tistega, kar smo pred tem povedali o škofu Wolfu, pa vidimo, kako enostranska in krivična je Kidričeva sodba o Wolfu. Z njo je Kidrič samo dokazal, da je pri presojanju življenja, dela in osebnosti škofa Wolfa poln predsodkov. Takšna ocena daje tudi slutiti, da se Kidrič sploh ni poglobil v problematiko časa in osebe, ki jo preučuje, ker pač ni videl večine gradiva o Wolfu. In tega ni tako malo! Podobno velja tudi za oceno, ki jo je o Wolfu podal Ivan Prijatelj v svoji knjigi Duševni profili slovenskih prepovediteljev (Ljubljana 1935, 86 sl.).

Ob koncu lahko izrazim samo obžalovanje, da takšen človek, kot je bil ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf, vse do danes nima resne biografije, ki bi v celoti podajala njegovo življenje in ovrednotila njegovo delo, da bi se mu vsaj na ta način nekoliko oddolžila za njegov prispevek vernosti, kulturi in narodni zavesti slovenskega naroda. Morda pa je prav odkritje spominskega obeležja v njegovem rojstnem kraju eno od znamenj, da se bo nekaj premaknilo tudi v tej smeri.

Razveseljivo je, da se današnja Idrija in njeni prebivalci čedalje bolj zavedajo svojih 500-letnih korenin, ko je ta kraj prav zavoljo rojstva edinstvenega rudnika živega srebra začel rasti v eno naših najživahnejših mestnih središč na slovenskih tleh. Iz idrijskega kulturnega kroga so v teh stoletjih v celotno slovensko zavest prihajala imena mnogih zaslužnih mož znanosti, umetnosti in kulture in kasneje, od konca prejšnjega stoletja naprej pa tudi že napredne delavske socialistične misli in akcije.

Gojiti prizadet in odgovoren odnos do lastne kulture, zgodovinske dediščine od nekdanj pomeni zanesljivo znamenje civilizacije zrelosti in tenkočutnosti ljudi v nekem okolju. Če danes tolikanj poudarjeno opozarjamo na potrebo po še večji skrbi za mnoge trajne vrednote, ki so nam jih v varstvo in nenehno presojanje zapustili naši dedje iz različnih obdobij, od zgodovinskega časa NOB pa vse nazaj v preteklost tja do prvih svobodoljubnih klicev in krikov tolminskih puntarjev, potem tega ne počenjamo zaradi nekakšne žive nostalgčnosti v nas po starih časih nasploh, za katere vendarle vemo, da nikakor niso bili zmeraj in v vsem zlati, da bi bilo upravičeno po njih v vsem tolikanj hrepeneti. Nenehnemu odkrivanju in vrednotenju lastne preteklosti smo zavezani iz preprostejšega in obenem važnejšega razloga, ki bi ga mogli označiti s potrebo, da sleherni narod skrbno ohranja tisto rešilno Ariadino nit svoje zgodovine, tako da iz nje izbira in vrednostno razvršča tista dejanja in ideje, ki vsebujejo neko še živo, dragoceno sporočilo, spodbudo in smisel, za današnjo rabo in še bolj za boljše osvetljevanje naših poti in iskanj v labirintu prihodnosti.

Kulturna politika sodobnega samoupravnega socializma se zato na različnih področjih trudi, da bi naši ljudje še globlje doumeli in spoštovali ves ta dolgi in vijugavi tok razvoja naše narodne biti in kulture. V njem se dovolj razvidno zrcali nejenljivo zgodovinsko hotenje, tista preprosta in obenem skrivnostna energija, s katero se tudi naš maloštevilni narod želi ne le ohraniti, marveč vsestransko emancipirati kot narod – subjekt.

Religiozna misel in cerkvena organizacija sta bili tudi pri nas na Slovenskem dolga stoletja tista duhovna posoda, v kateri je slovenski narod ustvarjal, hranil in sporočal mnoga svoja ne le religiozna, marveč tudi povsem stvarno življenjska, kulturna, znanstvena sporočila. Cerkevno-religiozno okrilje je v danih družbenih razmerah nastajanju slovenskih kulturnih stvaritev nudilo enkrat bolj širokogrudno, naklonjeno, drugič spet bolj utesnjeno ali celo zavirajoče okolje. Slovenska narodna in cerkvena zgodovina sta potemtakem dolgo časa, vse tja do začetka prejšnjega stoletja, potekali močno izprepleteni in medsebojno pogojeni bodisi v dobrem ali v manj dobrem smislu tega vzajemnega učinkovanja.

Kot daljni odsev tega nekdanjega identificiranja narodnega v cerkveno religiozni misli in organizaciji se še danes kdaj pa kdaj znotraj te ali one današnje Cerkve pojavi kot nekakšna sprevržena zavest nacionalistična skušnjava, da bi Cerkev vnovič predstavljala edini stržen narodne samobitnosti, identitete, narodove kulture ali morale. Seveda je v sedanjih razmerah čedalje večjega kulturno-umetniškega in interesnega pluralizma sleherna takšna poza Cerkve zgolj groteskna karikatura nostalgичnega hrepenenja po nekdanji dominantni vlogi Cerkve v narodovem življenju. Hkrati pa je treba to misel takoj uravnotežiti s poštenim priznanjem, da bi bilo neumno sprenevedanje in huda dogmatska ozkosrčnost, če ne bi znali ali če bi se celo sramovali pravilno ovrednotiti vsa tista pozitivna, napredna in trajno vredna kulturna dejanja in stvaritve, ki so se v preteklosti spočele in ki se v ustrezno manjši meri porajajo tudi še danes pod cerkveno-religioznim znamenjem, vendar pa vsebujejo tudi globlja umetniška, človeška, narodova sporočila, pobude in potrebe.

Zato nas Slovence, ne katolike ne ateiste, nikoli ni motilo, da je bil denimo Primož Trubar protestant, saj nam je vsem zdaleč pomembnejše to, da je zmogel dovolj moči in znal povezati vse tiste takrat le malo prijazne zgodovinske okoliščine, da je nam Slovincem položil trdne temelje za razvoj naše pismenosti in književnosti. Za njim so se v enaki smeri z večjo ali manjšo srečo trudili še mnogi Slovenci, ki so nosili duhovniški talar ali meniško kuto, od Jurija Dalmatina, Marka Pohlina, Japlja, Janeza Svetokriškega, Valentina Vodnika, Franca Saleskega Finžgarja in še mnogo drugih, vse tja do Bevkovega literarnega simbola v uporni podobi kaplana Čedermaca in protifašističnega rodoljuba nadškofa Sedeja, prav tako doma iz teh krajev. Vsi ti in takšni ljudje so dajali živ zgled, da so se prenekateri naši duhovniki večkrat zavestno napredno opredelili za narodovo dobrobit. Tako kakor so se

žal mnogi med njimi tudi pustili speljati na povsem odpadniška pota narodovega izdajstva.

Prvim, ki so si poleg krščanskega križa pogumno naložili tudi plemeniti, a težki križ, da pomagajo opismeniti ter kulturno in družbeno osvestiti svoj mali, tlačeni narod, da se ne bi izgubil v vihrav zgodovine, tem prvim upravičeno izkazujemo vse naše trajno spoštovanje. Drugim, ki so v imenu križa zatajili svoj narod in kulturo, tem drugim pač gre samo črna slava, s katerim pravična narodova sodba zmeraj ovija nazadnjaške ali celo izdajalske duhove.

V takšnem celovitem zgodovinskem in kulturnem kontekstu je treba gledati tudi na delo škofa Wolfa. Morebiti bi utegnil kdo celo ugovarjati našemu spoštovanju, ki mu ga izkazujemo zavoljo nekaterih njegovih več kot imenitnih zaslug za razvoj slovenske kulture. Češ, saj je mož bil vendar neke vrste oblastnik in zato v posesti in moči in denarja, da je mogel in bil celo dolžan storiti to, kar je naredil v dobro slovenske kulture. – Vendar pa tako ne gre razmišljati. Prav dobro vemo, da smo že pred škofom Wolfom in po njem Slovenci imeli mnoge takšne in drugačne oblastnike, ki niso storili ne veliko in ne dovolj, kar bi po njihovi moči in dolžnosti mogli storiti v prid slovenske kulture. Škof Wolf, dasiravno nemške krvi, se je vendarle ne le zaradi stanovskih dušnopastirskih potreb zavedel neke globlje kulturne zavezanosti narodu Slovencev, med katerimi se je rodil in jim škofoval. Prav lahko bi podlegel glavnemu toku germanizacije v tedanjem cesarstvu, ječi narodov, ki je tudi po slovenskih pokrajinah čedalje bolj nasilno in na široko sejal semena favorizirane svete nemške kulture na račun podcenjevanja in teptanja že tako skromnega

kulturnega humusa slovenskih kmetov, redkih delavcev in še redkejših izobražencev.

Četudi škof Wolf ni bil v sporih ne s takratnimi cerkvenimi in ne cesarskimi oblastmi, pa bi jim bil lahko še bolj všečen, če ne bi počel nekaterih kulturnih stvari v dobrobit slovenske kulture, zaradi katerih mu pravzaprav danes naša družbena skupnost postavlja to spominsko zahvalno ploščo.

Brez njegovih pobud, zavzetosti in sčevda finančne podpore tedaj, v tistih 60-letih prejšnjega stoletja, Slovenci ne bi zabeležili izida Sv. pisma stare in nove zaveze, prevedenega v lep, čist slovenski jezik. Čeravno je to že tisti čas, ko smo Slovenci v našo kulturno literarno zakladnico že spravili dragocena narodnobuditeljska sporočila napredno prosvetljenskega Zoisovega kroga in kmalu za tem tudi že bogato umetniško žetev Prešernovega genija, pa je to še zmeraj tisto obdobje, ko je izid sleherne slovenske knjige pomenil redok, izjemen kulturni dogodek. V tej luči glejmo potemtakem uspešno izpeljan, z dolgoletnimi napori tlakovani načrt škofa Wolfa, da dobimo Slovenci nov sodoben prevod takšne temeljne in zahtevne knjige kot je Sv. pismo, ki še dandanes, kot vemo, zahteva izjemne duhovne in materialne napore, in zavoljo tega upravičeno zasluži pomen prvovrstnega kultur-

nega dejanja. Če k temu dodamo še Wolfov odločilni delež pri nastajanju prvega celovitejšega nemško-slovenskega in slovensko-nemškega slovarja ter njegovo trajno skrb za ohranjanje tiste naše kulturne dediščine, zaobjete v arhitektonskem in likovnem bogastvu mnogih naših cerkvenih spomenikov, potem smo že kar dovolj zaokrožili spoštovanja vreden delež, ki ga je ta mož dal slovenski kulturi.

Zato je tudi tokrat najbolje, če te spominske besede sklenem z upanjem, da se bomo spominu tega našega, kakor tudi vseh preostalih zaslužnih imen naše kulture, še najbolj oddolžili, če bomo družno po svojih najboljših močeh še več dobrega prispevali za žlahtnenje kulturne in siceršnje podobe slovenskega naroda.

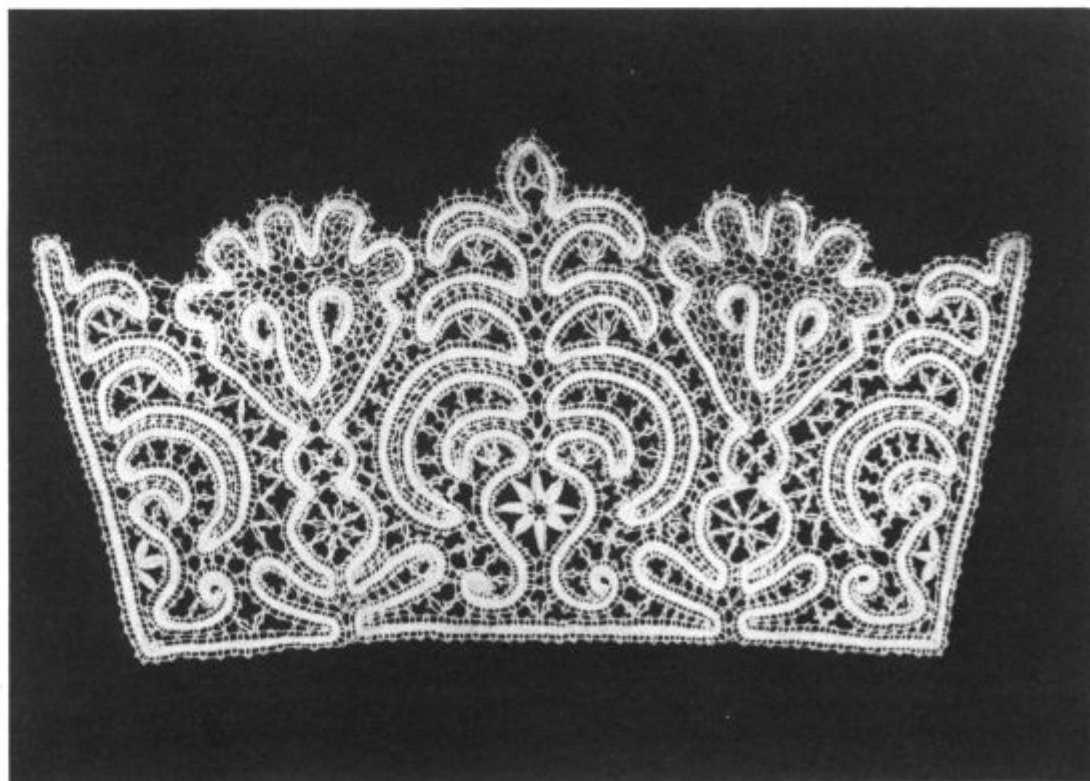
Religiozne ljudi in ateiste, mlajše in starejše generacije, učene in manj učene glave in kar je še drugih vnanjih in notranjih razločkov med današnjimi Slovenci, vse nas vendarle more in mora tudi v prihodje najtesneje povezovati prav ljubezen do lastnega naroda, do materne jezika, do domačega ognjišča slovenske kulture. Tista posebna volja iz ljubezni in spoznanja, ki jo naš bard Josip Vidmar rad poimenuje z značilno slovensko besedo stremljenje, stremljenje za še večji razcvet narodove samobitnosti. – Hvala.

JURIJ BAVDAŽ

Čipkarstvo je bilo še do pred nekaj leti dokaj zanemarjeno in ni zbuvalo nobenega interesa in tudi ustvarjalo se je zelo malo. Izjemoma so klekljano čipko proizvajali za prodajo na Češkem, Vzhodni Nemčiji in seveda v Idriji ter morda še kje.

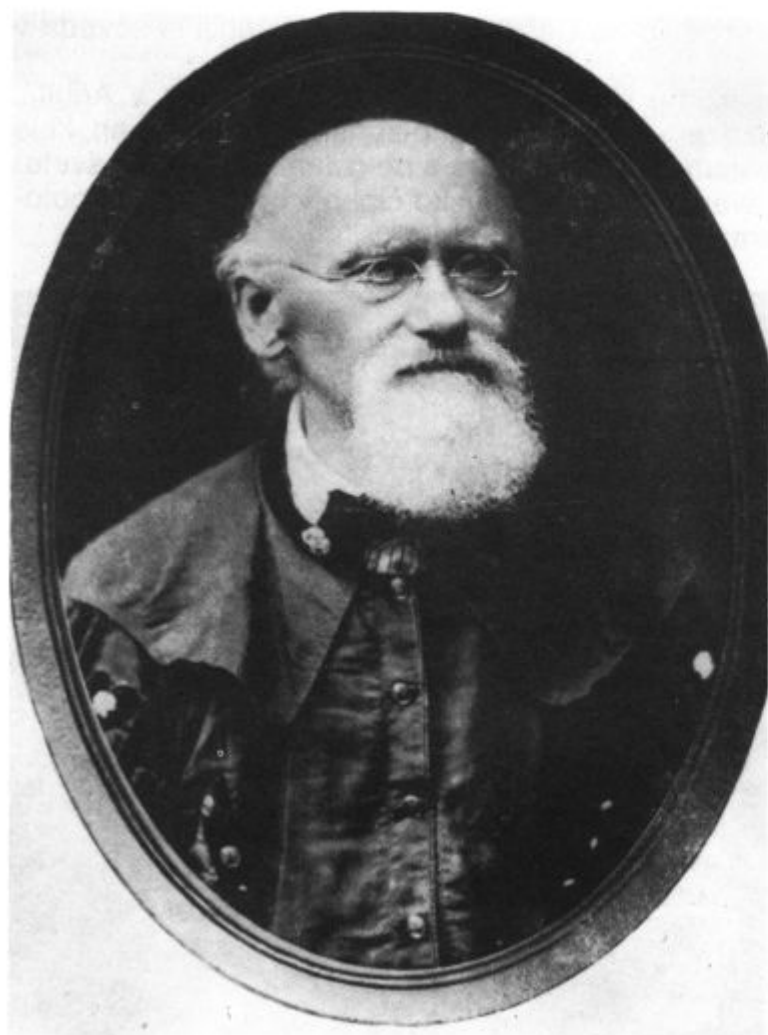
V zadnjem času pa beležimo v zahodnih državah, predvsem v Angliji, Franciji, Belgiji in na Nizozemskem, povečano zanimanje in razmah, ki je povezan s prevrednotenjem čipkarskega dela po celem zahodnem svetu. Avtor je v svojem predavanju vrednotil idrijsko čipko v preteklosti in položaj, ki ga ima danes doma in v svetu.

ŽIVLJENJE IN DELO MARKA VINCENCA LIPOLDA

ANTON RAMOVŠ

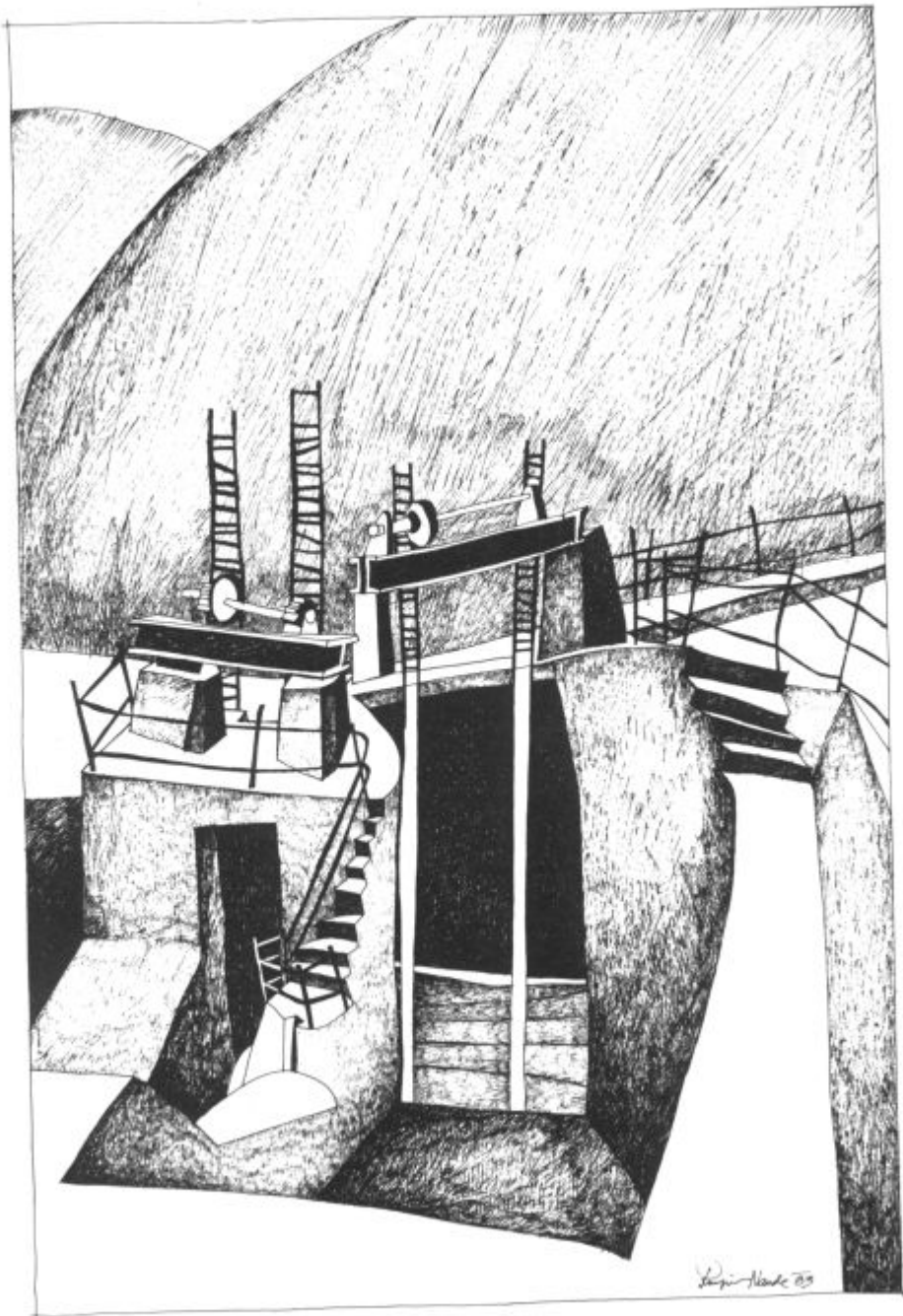

Marko Vincenc Lipold (1816-1883)

Na seznamu številnih domačih in tujih svetovno priznanih znanstvenikov, ki so v preteklosti v času razcveta Rudnika živega srebra ustvarjali v Idriji, zavzema posebno mesto ime slovenskega geologa Marka Vincenca Lipolda. Bil je prvi slovenski geolog in šolani montanist, od leta 1867 pa do smrti (1883) tudi direktor rudnika v Idriji. Lipold se uvršča med pionirje in prvake prve generacije znamenite dunajske geološke šole. Marko Vincenc Lipold je namreč velik del svojega raziskovalnega dela, ki ga je popisal v 150 razpravah in člankih, posvetil idrijskemu živosrebrnemu rudišču. Leta 1874 je tudi izdal razpravo o idrijski geologiji, ki je ohranila svojo vrednost do danes. Za barvno geološko karto, ki ji je bila priložena, pa je bil na dunajski svetovni razstavi leta 1873 nagrajen.

Glej tudi:

1. Anton Ramovš, Vanda Kochansky-Devidè: Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog in šolani montanist. Ob 100-letnici smrti. Geologija – Razprave in poročila 26. knjiga, 5–21, Ljubljana 1983.
2. Anton Ramovš: Počastitev Marka Vincenca Lipolda ob stoti obletnici njegove smrti. (prav tam)
3. Anton Ramovš: Spominska plošča M.V. Lipoldu v Mozirju. (prav tam)
4. Anton Ramovš, Vanda Kochansky-Devidè: Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog – življenje in delo (Ob stoletnici smrti). Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica Ljubljana (1985) 8, str. 9–63, Ljubljana.

Nande Rupnik
PRI KOBILI

ALI IDRIJSKEMU GOZDU GROZI UNIČENJE ZARADI POŽLEDA

FRANJO KORDIŠ

Predavatelj je razčlenil vzroke, ki so skupaj s preteklim načinom gospodarjenja z gozdovi pripeljali do tega, da idrijske gozdove vedno bolj uničuje požled, ki zlasti pozno jeseni, pozimi ali zgodaj spomladi pustoši po njih. Na podlagi svojih raziskav in opažanj je tudi predlagal način nadaljnega gospodarjenja s tem naravnim bogastvom, ki ga zadnja leta pogosto prizadeva požled in s tem povzroča ne le materialno, ampak tudi ekološko škodo.

Glej tudi objavljene študije:

1. Dr. Franjo Kordiš: Ali idrijskim gozdovom grozi uničenje zaradi požleda. Gozdarski vestnik št. 7/8, leto 1985.
2. Dr. Franjo Kordiš: Ali idrijskim gozdovom grozi uničenje zaradi požleda. Primorska srečanja 57/58, str. 386–391; 1985.
3. Dr. Franjo Kordiš: Idrijski gozdovi skozi zgodovino. Idrija 1986 (V knjigi).

Žled v idrijskih gozdovih – kopičenje ledu na krošnjah drevja povzroči katastrofalno lomljenje in podiranje

MARJAN DEBELAK

Predavanje je bilo uglaseno na temo varstva okolja oziroma o vprašanju izkoriščanja naših rek v energetske namene. Avtor je spregovoril o človekovih posegih v naravo v dolini Soče in Tare (kar je bilo prikazano tudi z diapozitivi), o kritičnem odnosu do takih namer in do družbenih silnic, ki takšne usmeritve spodbujajo in dopuščajo. Primerjal je tudi doslej znane rezultate z ogroženostjo doline reke idrijce.

O tej problematiki glej avtorjevo razpravo (Marjan Debelak: Barantanje za zaporedje uničenja. Naši razgledi, 25. januarja 1985, št. 2) na dvodnevnem posvetovanju konec decembra 1984 v Ljubljani. Udeležili so se ga strokovnjaki, ki se ukvarjajo s problematiko ugotavljanja posledic gradnje velikih energetskih objektov. Posvetovanje je bilo v organizaciji Inštituta za geografijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.

V primeru izgradnje HE Trebuša bi bil potopljen tudi spodnji del Gačnika
Foto: Rafael Podobnik

IVANA LESKOVEC

Cerkno je strnjeno naselje z nekaj pripadajočimi zaselki in leži v današnji občini Idrija v severnoprimerški regiji, na skrajnem severovzhodnem predelu te enote.

Leži v prehodnem območju dveh geografsko različnih področij, dinarskega in alpskega sveta.

V upravnopolitičnem pogledu pa so v neposredni bližini Cerknega v preteklosti potekale meje med posameznimi upravnimi enotami – v času Avstro-Ogrske meja med deželama Goriško-Gradiščansko na eni in Kranjsko na drugi strani, v času med obema vojnama pa med državama Italijo in Jugoslavijo.

Kraj je znan že iz prvih stoletij našega štetja, ko je skozenj vodila edina zveza med Kranjskim in Tolminskim, »ona zveza, ki je bila za kupčijo tako važna še v novejšem času«, pravi Simon Rutar v Zgodovini Tolminskega.¹

Naselje Cerkno se je razvilo v dnu kotla, ob potoku Cerknici, kjer se tesna dolina razširi v kotlino, ker se tu stika s stranskimi dolinami pritokov Zapoške in Oresovke. Prostora je bilo malo, zato se posamezni deli Cerknega zajedajo v pobočja okoliških hribov. Prav na teh pobočjih pa Cerkno obdaja cel venec vasi, ki vse gravitirajo na Cerkno, v preteklosti pa je bilo to še bolj izrazito kot danes.

Zaradi te izredno ugodne zemljepisne lege, relativne izoliranosti od ostalega območja (vsaj v obravnavanem obdobju) se je Cerkno razvilo v močan središčni prostor Cerkljanske in potemtakem pojem Cerkljanska ni samo zemljepisna oznaka za neko območje, ampak ima svojo globljo vsebino. Cerkno je središče Cerkljanske v geografskem, upravnopolitičnem, gospodarskem in kulturnem pogledu.

Kljub temu, da je Cerkno sredi 19. stoletja dobilo status trga,² se izrazi »trg, tržni, tržani« med prebivalstvom niso uveljavili. Domačini so pojmovali Cerkno za vas, kar se kaže tudi v vsakdanji govorici »Grem na vas« ali »Grem v vas«, kar pomeni, da gredo v osrednji del naselja. Okoličani pa uporabljajo kar zvezo »Grem v Cerkno«. Te trditve so veljale za obravnavano obdobje 1900–1945, prav tako pa tudi še danes, le da danes pravijo, da je Cerkno malo večja vas, nikakor pa ne mesto. Da pa se je Cerkno le razlikovalo od drugih vasi tudi v

očeh domačinov, je razvidno tudi iz tega, da so se okoličani za pot v Cerkno zmeraj lepo oblekli. Če že ni bila to nedeljska obleka, so pa gospodinje vsaj delovni predpasnik odložile in si nadele lepšo ruto.

Leta 1870 je bilo v katastrski občini Cerkno (ki se skoraj v celoti pokriva s krajem Cerkno) 163 hiš. Samo v kraju Cerkno pa je bilo 40 let kasneje, torej 1910. leta, 161 hišnih števil. V naslednjih dvajsetih letih si je le malokateri Cerkljan postavil lastno hišo in tako je bilo leta 1930 v Cerknem 169 hiš. Od tedaj pa do začetka štiridesetih let so Italijani za svoje potrebe zgradili tri velike vojašnice, tri stanovanjske hiše in še tri druga poslopja – pekarijo, nedokončano klavnico in radiooddajno postajo, tako da je bilo v začetku štiridesetih let v Cerknem 178 hiš. Ob štirikratnem bombardiranju Cerknega je bilo porušenih, požganih ali huje poškodovanih 52 hiš, manjše poškodbe pa so bile tako rekoč na vsaki hiši.³

Zelo težko bi rekli, da ima Cerkno kot naselje pravo tržno zasnovo. Hiše sicer tvorijo kratke ulice, vendar so le-te razmetane po naselju brez pravega reda. Edina sklenjena linija, ki se vije skozi naselje, je Gasa, ki preide v Ta glavno ulico, le-ta se razširi v Plac in se tam tudi končuje.

Zaselke, ki so pripadali Cerknemu, so Cerkljani vedno pojmovali za dele Cerknega.

V obravnavanem obdobju (1900–1945) so bili posamezni deli Cerknega sledeči: Sigade, Gasa, Brdce, Žvinski plac, Ta glavna ulica z Ustrano gaso, Plac, Strana, Pod bregom, Čelo, Rače, Ralne, Dolge laze. Predeli Cerknega kot so Mastanija in Cigunca so se razvili šele v zadnjih tridesetih letih (po letu 1950), v obravnavanem obdobju pa so to le imena za posamezne domačije.⁴

Starejši Cerkljani se spominjajo, da se je Cerkno v pojmovanju in življenju domačinov delilo v dva dela in sicer na Strano in na Gaso. Zavest o pripadnosti tema dvema predeloma je bila najbolj živa in prisotna pri fantih, do izraza pa je to nasprotje prihajalo ob raznih veseilicah in fantovskih prepirih, ko so se začeli med seboj zmerjati s Stranani in Gasarji. Še danes pa starejši Cerkljani, ki živijo v tistih predelih Cerknega, ki

nimajo posebnega imena, pravijo, »Ja, mi pa spadamo bolj pod Gaso« oziroma »Mi smo pa Stranani«.

Najuglednejši del Cerknega je bil Plac in t.i. Ta glavna ulica. Plac je prostor pravokotne oblike, ki ga s treh strani obdajajo stanovanjske hiše, nad vsem pa z južne strani prevladuje cerkev sv. Ane. To je hkrati tudi središčni prostor, ki daje kraju nekakšen mestni videz. Prav v oblikovanju in arhitekturi tega prostora je močno viden vpliv Primorja, Italije oziroma Furlanije. Hiše so velike, gospodarska poslopja so ločena od bivalnih. Vse so krite z opeko – korci, strehe so bolj položne, tik pod streho pa imajo polkrožna okenca ali nadoknice.⁵

Tu so živele najpremožnejše cerkljanske družine ali boljše stoječe družine, kot sami sebe imenujejo.

Okoli leta 1910 je bilo na tem območju, ki šteje 19 hiš, osredotočenih 7 trgovin, od »špecerij«, mesnic, prodajaln kruha do trgovine z usnjem, dve veliki in dve manjši gostilni ter en žganjetoč. Okrog leta 1940 je bilo tu še zmeraj 7 trgovin, hotel in dve gostilni in še vedno en žganjetoč.

Lastniki teh največjih hiš na Placu so bili tudi veliki zemljiški posestniki, lastniki večjega števila hiš in so se v večini primerov ukvarjali tudi še z drugimi dejavnostmi, zlasti trgovino.

Na tem prostoru so bili tudi sedeži kulturnih, upravnih in upravno-političnih teles. Npr. v hiši št. 62, po domače pri Mihi, je bil pred prvo svetovno vojno sedež občine, nato je bil le-ta do leta 1928 premeščen v hišo št. 84, po domače pri Kafulu, oziroma kasneje na Poreznu. V hiši št. 94 je bila pod Avstrijo davkarija, pod Italijo pa sedež Kmetске hranilnice in posojilnice. V hiši št. 93 je bila pod Italijo podružnica italijanske banke Monte di Pieta. V gostilni pri Jušku je bila pod Avstrijo telovadnica Sokola, v bivšem Firbarjevem salonu pa je bila pod Italijo kinodvorana.

Plac in Ta glavna ulica sta bila tudi velik tržni prostor, ki je zaživel nekajkrat na leto, ob sômnih (= sejmi). Največji sejmi v Cerknem so bili v aprilu na dan sv. Jurija in sv. Marka, na zahvalnico (prva nedelja po sv. Martinu) in na dan patronov obeh cerkljanskih cerkva (sv. Ana in sv. Jernej). Tedaj je bilo tu postavljenih veliko število štantov, ki so Cerkljanom in okoličanom ponujali najrazličnejše blago.

Plac je bil tudi osrednji prostor, kjer so se zlasti ob nedeljah intenzivno izmenjavale informacije med okoličani in domačini.

Po letu 1930 so Italijani sedež občine preselili v novo občinsko hišo, ki je stala v Sigadah (po domače pri Šavnu, Cerkno 34). Pred njo so uredili trg in ga poimenovali Piazza Impero, vendar je bil preveč ob robu naselja in se ni razvil v pravi trg oziroma »plac«, se pravi v živ središčni prostor.

V ta osrednji del Cerknega spada tudi t.i. Ustrana gasa (pod Italijo Via Dante). To ime pozna je redki starejši Cerkljani, označuje pa ulico, ki teče vzporedno s Cerknico od stare Štrukljeve hiše (št. 143) proti severovzhodu nekako do Laurinove domačije (št. 88). Ime je dobila po značilnem vonju. Tu

je zmeraj smrdelo, ker so jo obdajala številna gospodarska poslopja – hlevi, strojarna, za nameček pa so bila z druge strani še stranišča »na štrbunk«.

V nasprotju s pravkar obravnavanim predelom Cerknega pa so Brdce. To je 15 hiš, ki so razprostrte po istoimenskem hribčku, med potokoma Zapoško in Cerknico. Tod so živeli bajtarji in podnajemniki brez zemlje. Osnovni vir preživljanja jim je pomenilo dninarstvo ali »žernada«, »žoud«, ženskam pa klekljanje. Mlada dekleta so hodila služiti v Italijo kot pestrne (= varuške).

Splošno gledano so bile Brdce v gospodarskem, socialnem pa tudi moralnem pogledu na najnižji družbeni ravni, tako rekoč na dnu socialne lestvice. To dejstvo Cerkljani sami označujejo: »To je bila ena sama mizerija, poleg vsega pa je bil pri marsikateri hiši doma še alkohol.«⁶

Za ponazoritev te trditve navajam sledeč primer:

V hiši št.33 (po domače pri Matečku, ta stara hiša) so bila leta 1935 štiri gospodinjstva, vsi podnajemniki in sicer:

1. T.A., brez zemlje, šivilja v pokoju – s šivanjem zasluži 40 lir na mesec
2. P.K., z nezakonskim sinom, čipkarica – zasluži 30 lir na mesec
3. L.E., 73-letna gospodinja, brez zemlje – prosjači
4. L.A., 75-letna gospodinja, brez zemlje – živi od tega, kar ji dajo sorodniki

Čelo je tisti predel Cerknega, ki ga lahko označimo za najbolj kmečki predel. Šteje 22 hiš. Socialna struktura tega prebivalstva obsega male in srednje kmete in bajtarje. Poleg teh pa tu v času med obema vojnama zasledimo še 2 čevljarja, šivilje, krojača, 2 kovača, 2 zidarja, kleparja, delavca na žagi in enega avtomehanika.

Iz tega predela se je precej ljudi izselilo, in sicer najmanj deset moških, ki so odšli na delo v Francijo, Belgijo in Ameriko, nekateri pa tudi v Jugoslavijo.

Čelo je nekoliko odmaknjeno od središča Cerknega, zato so se tja v času vojne tudi zatekale tiste cerkljanske družine, ki so ostale brez strehe nad glavo.

Podobne značilnosti veljajo tudi za Ralne, Rače in Dolge laze, le da so to precej manjši zaselki. Dolge laze sestavljajo pravzaprav le tri domačije, od katerih sta dve izredno veliki in močni. Zelo znana je bila domačija v Laznicah. Tu so pred prvo svetovno vojno in med njo imeli gostilno, njihov mlin pa je deloval še po drugi svetovni vojni in je veljal za zelo uglednega.

Druga domačija pa je pri Gorenjcu. Gorenjcovi – družina Plemelj – so bili priseljenci z Gorenjskega, ki so v Cerkno prišli konec prejšnjega stoletja. Cerkljani vedo povedati, da je gospodar zelo na hitro obogatel v prvi svetovni vojni, ko je izdeloval kopita za puške. Imeli so tudi žago, mlin, kovačijo, v pajštvi pa so kuhali parket. Poleg vsega tega so imeli tudi gostil-

no, kamor so ob nedeljah zelo radi zahajali premožni Cerkljani.

Pod Italijo se je ta gospodar z družino izselil v Jugoslavijo, hišo pa so prevzeli novi priseljenci, Podobniki, iz Idrije. Še do danes se je pri hiši ohranilo nekaj tradicije, saj žaga dela tudi sedaj.

Ob natančnejšem poznavanju naselja se izkaže, da so bili posamezni prostori v kraju posebnega pomena. Imenujem jih »zbirališča«. To so tisti prostori, kjer so se ljudje srečevali, se zbirali ali tudi dalj časa zadrževali. Tu so ljudje prihajali v stik z drugimi, tu je potekalo zelo intenzivno komuniciranje; prihaja do pretoka informacij izven družine ali gospodinjstva.

Med tovrstne prostore so spadali: trg pred župno cerkvijo, gostilne, balinišča in kegljišča, vodnjaki in šterne, pralnice in tudi posamezne domačije.

Ljudje so se zbirali oziroma srečevali ob različnih priložnostih in iz različnih vzrokov.

Pred prvo svetovno vojno in med njo je bilo v navadi, da so se ob nedeljah po maši ljudje še malo zadržali na placu pred cerkvijo, kjer je občinski sluga oziroma klicar oznanil vse novice, prebral obvestila ter morebitne odloke in uredbe, ki so prispele s sedeža tolminskega glavarstva. Ljudje so tam tudi slišali, kdaj bo v Cerkno prišel zdravnik, kje bo ordiniral, kdaj bodo iz Tolmina prispela zdravila in podobno.

V prostem času in ob zabavi so se srečevali predvsem fantje in dekleta na plesih in veselicah, možje pa pri balinanju in kegljanju. Zelo znano je bilo Šavnovo kegljišče v Cerknem (do začetka 30. let), balinišče pred Metodovo hišo v Gasi in isto v Logu.

Zelo razširjeno in priljubljeno med vsemi sloji prebivalstva je bilo zahajanje v okoliške gostilne: v Log, v Šebrelje, k Ivanu v Planino, h Gorenjcu.

V slednji so se zlasti zbirale boljše cerkljanske družine. Starejši Cerkljani se spominjajo, da je bila cesta proti Želinu vsako nedeljo popoldne polna sprehajalcev, ki so šli h Gorenjcu. Tam so posedali na čudovito urejenem vrtu ali v gostilni, pod večer pa so se vračali domov. Tako je bilo pod Avstrijo. Podobno pa se spominjajo, da so v letih med obema vojnoma, torej pod Italijo, Cerkljani hodili, nekateri pa so se že vozili z avti, v gostilno v Log. Tam so se v posebnem štiblcu (= kabinet) tudi zbirali člani prepovedanih društev in ljubitelji petja ter prepevali slovenske pesmi. Italijani so menda to celo tolerirali.

V gostilnah so se v prostem času srečevali in zbirali predvsem moški. Ob nedeljah dopoldne so bile gostilne polne moških iz okolice, ob večerih in nedeljskih popoldnevih pa so se tam srečevali večinoma Cerkljani. Zlasti pod Italijo je veljalo, da niso bile vse gostilne v Cerknem za vse ljudi. Kavarna n.pr. je bila samo za boljše italijanske oficirje in mladi cerkljanski fantje so le redko zahajali tja. Raje so se zadrževali v Dopolavoru.⁷ To je bila popolnoma običajna gostilna, katere

lastnik je bil sicer Italijan, vendar je bilo tam vse ceneje, dobro so bili postreženi, pa tudi nobene politike niso vsiljevali, kar bi sicer, glede na ime, tu pričakovali. V hotelu Porezen so se hranili italijanski oficirji, ki so v poletnih dneh zelo radi posedali po vrtu in prisluhnili priložnostnim koncertom italijanske vojaške godbe, ob večerih pa so se v njem zadrževali tudi premožni Cerkljani. V času NOB so bila tu bivališča vodstev raznih političnih in tudi vojaških forumov, ki so se v Cerknem zadrževali.

Ob posebnih priložnostih so se v največjih cerkljanskih gostilnah, na Porezno in pred tem pri Firbarju, zbirali tudi drugi ljudje. Te posebne priložnosti so bili razni družinski prazniki, n.pr. krst, birma, tudi smrt. Med Cerkljani, zlasti pa med okoličani, je bila navada, da so ob teh dnevih šli v gostilno – skupaj z otroki – na kosilo, ki se je ponavadi zavleklo daleč v popoldne.

Velja pa še poudariti, da so se v času pod Avstrijo v Firbarjevi gostilni na dan sv. Jurija (24. aprila) sklepale delovne pogodbe med kmeti gospodarji in hlapci.

Za razliko od moških so se ženske zbirale ali srečevale pri vsakodnevnih opravilih.

Osrednji vodnjak na Placu in manjše šterne po vsem naselju so bili taki prostori, kjer so se srečevale ženske, ko so hodile po vodo. Predvsem ob večerih so se pri vodnjaku dalj časa zadržale in na hitro obrale vse, kar se je čez dan zgodilo.

Isto oziroma še pomembnejšo vlogo sta imeli tudi javni pralnice na Cerknici in Zapoški. Zelo zgovorno o tem priča izjava domačina, starega 90 let, ki pravi: »Nobena stvar se v Cerknem ni zgodila, ne da bi jo babe premele, ko so prale na Cerknici. Zato pa se je te pralnice tudi prijel vzdevek 'parlament'«. ⁸

Večina cerkljanskih žena in deklet je v zimskih večerih klekljala. Ob tem opravilu so se zbirale po posameznih hišah, tako da je vsaka enkrat prišla na vrsto. Žene iz Brdc so klekljale v Brdcih, tiste iz Strane v Strani itd.

Pri učitelju Metodu Peternelju pa so se srečevali tisti Cerkljani, ki so se ukvarjali s čim posebnim; v nekem smislu so bili to čudni ljudje, pravijo Cerkljani. K njemu je n.pr. zahajal domačin Moškat, ki je vse življenje delal perpetum mobile, in mladi, za tehniko nadarjeni trgovčev sin Tomaž Štrukelj, ki je pri Peternelju poslušal prva predavanja iz fizike. Predvsem pa so se tu pod Italijo sestajali mladi slovenski učitelji, ki jim je Peternelj pomenil duhovnega vodjo in svetovalca.

Pod Avstrijo in prva leta pod Italijo so se ljudje radi zbirali na različnih kulturnih prireditvah. Nastopi pevskega zbora, dramske skupine, tamburaške skupine, instrumentalnega orkestra in mladih Sokolov so bili v dvorani Gospodarskega doma in na dvorišču Firbarjeve, kasneje Gabrijelove hiše. Ti nastopi niso imeli le kulturnega pomena, pač pa so vedno izzveneli v poudarjanju nacionalne zavesti, v poudarjanju slovenstva. To se je še stopnjevalo pod Italijo, dokler leta 1927

društva niso bila ukinjena. Dovoljeno je bilo samo cerkveno petje, vendar se Cerkljanke spominjajo, da so v zakristiji vadili tudi narodne pesmi in zato so jih Italijani večkrat preganjali.

V času med NOB se pojavijo posebne oblike zbirališč, ki pa jih navadno ne imenujemo tako. To so javke OF. Prav na javkah je namreč vede ali tudi nevede potekal pomemben pretok informacij. Tu so si namreč aktivisti OF izmenjavali sporočila in dobivali ali oddajali material. Po kapitulaciji Italije, septembra 1943, ko je bilo Cerčno svobodno in se je v njem razvila cela vrsta dejavnosti za potrebe partizanske vojske, so bile v posameznih hišah javke oz. zbirališča za posamezne dejavnosti, n.pr.: javka za orožarje, javka za tehniko Porezen in druge.⁹

Cerčno – središče Cerkljanske

V čem se kaže središčna vloga Cerknega za širše področje Cerkljanske? V upravnopolitičnem pogledu je Cerčno sedež občine že od Ilirskih provinc dalje in v svoje meje vključuje okoliške vasi: Bukovo, Jesenica, Gorje, Labinje, Gorenji in Dolenji Novaki, Orehek, Otalež, Planina, Reka in Zakriž. Leta 1927 se ji je priključila tudi dotlej samostojna občina Šebrelje.

Po priključitvi Primorske k Italiji, leta 1920, je bila meja cerkljanske občine nekoliko popravljena na vzhodu in usklajena z državno mejo, sicer pa se do konca vojne ni več spreminjala. Kot občinsko središče je Cerčno imelo sedež davkarije (od srede 19. stoletja do kapitulacije Italije), bilo je sedež sodnega okraja (od druge polovice 19. stol. do leta 1923).

Pod Avstrijo so za javni red in mir skrbeli žandarji, ki so imeli svojo žandarmerijsko potajo v Cerknem, po terenu pa so se vozili s kolesi. V času italijanske fašistične oblasti so bile policijske službe neprimerno številčnejše in raznolike ter so štele neprimerno več moštva kot kdajkoli prej ali pozneje. Niso bile več osredotočene samo v Cerknem, ampak tudi v okoliških vaseh.

Najstarejša oblika upravne ureditve je bila cerkvena uprava. Sama fara Cerčno je zelo stara in sicer iz srede 14. stoletja. Prvotno je obsegala cel idrijski okoliš ter Novo Oselico in Davčo.¹⁰ Pripadnost fari kot lokalni skupnosti je bila v preteklosti med ljudmi zmeraj živo občutena, kaže pa se v nekaterih šegah in navadah še v novejšem času. Med Cerkljani je še najbolj živ spomin na to, da je moral ženin plačati za nevesto, če se je le-ta omožila v drugo faro.

Praznik sv. Ane, zavetnice župne cerkve v Cerknem, je bil poleg božiča, novega leta in velike noči največji praznik v ljudskem pojmovanju.

Tudi v pogledu zdravstva, pošte in šolstva so bili okoličani navezani na Cerčno. Poštni voz je prihajal le v Cerčno, odtod pa so pismonoše peš nosili pošto v košu po vaseh. Zdravnik je prihajal iz Tolmina in je ordiniral v Cerknem pri Firbarju, od blizu in daleč pa so ljudje tudi hodili v Cerčno k ranocelniku

Streharjevemu Blažu, ki je znal naravnati zlomljene ude. Vse bližnje cerkljanske vasi (Planina, Čeplez, Labinje, Poljane, Zakriž) so bile sprva tudi vključne v šolski okoliš osnovne (takrat ljudske) šole v Cerknem, dokler se niso začele ustanavljati šole po posameznih vaseh, ki so se razmahnile v dvajsetih in tridesetih letih.

Cerčno – strnjeno naselje, ki se je izoblikovalo v dnu kotla ob sotočju potokov Cerknice, Zapoške in Oresovke.

Viri za preživljanje Cerkljanov

Z gotovostjo lahko trdimo, da je bila primarna gospodarska panoga Cerkljanov v obravnavanem obdobju kmetijstvo, tako poljedelstvo kot živinoreja.

Gospodarstvo vsake posamezne družine je težilo k temu, da bi bilo samozadostno. Bajtarji so pridelali na svojih njivah najosnovnejše poljščine, kot so krompir, fižol, zelje, repa, le redki med njimi tudi žitarice. Večji kmetje so sejali žito, vendar izključno za domače potrebe. Živina in gozdno gospodarski pridelki in proizvodi so bili v omejenih količinah namenjeni za trg.

Prodaja mleka v vaško mlekarno in enega telička na leto je večini predstavljal edini vir denarnih dohodkov.

Kmetje so redili govedo in prašiče. Koze in ovce so bile izjema. Konji in voli kot vprežna živina pa so bili znak premoženja oziroma simbol prestiža.

V letih do gospodarske krize, ki se je v Cerknem kazala že kmalu po letu 1925, višek pa dosegla okoli leta 1930, so bile precejšnje možnosti za prodajo lesa. Les so odkupovali cerkljanski lesni trgovci (trije), na njihovih žagah in v gozdovih pa

je našel delo prenekateri bajtarski sin. Prav lesne trgovce v Cerknem pa je gospodarska kriza najbolj prizadela.

Ob teh primarnih panogah velja omeniti še sadjarstvo, ki pa ni bilo preveč napredno; bilo je le malo kmetov, ki so kaj več vedeli o sadjereji. Sadovnjaki so bili združeni z drugimi kulturami – največkrat s travniki. Vsekakor pa so Cerkljani pridelali dovolj sadja – jabolk in hrušk ter sliv, da so nakuhali domačega žganja zase in za prodajo.

»Plac« – trg pred župno cerkvijo v Cerknem (okrog 1925)

V obravnavanem obdobju se v Cerknem tudi že pojavi trgovina kot gospodarska dejavnost in pomeni glavni vir za preživljanje posameznim družinam.

Trgovci so spadali med najpremožnejše Cerkljane. Najhitreje so obogateli lesni trgovci. Denar so vsi vlagali v nakup zemlje in stanovanjskih hiš. Zdi se torej, da je trgovina imela pomembno družbeno vlogo. Trgovci so se namreč materialno relativno hitro dvignili, s tem pa se je dvignil tudi njihov položaj na družbeni lestvici. Poleg stalne, poklicne trgovine so bile v Cerknem prisotne tudi oblike občasnega kupčevanja. To so bili letni sejmi, združeni s krajevnimi cerkvenimi prazniki. Cerkljani sami in okoličani so na teh sejmih sodelovali le kot kupci ali opazovalci. Na te sejme so prihajali kramarji iz cele Poljanske doline in Primorskega.

Velikega pomena za nakup in prodajo živine je bil živinski sejem, ki je bil večkrat na leto na posebnem trgu, t.i. Žvinskem placu.

V času italijanske oblasti se je na tem območju Cerkljanske, ki je bilo obmejno področje med Jugoslavijo in Italijo, množično razvila še ena oblika trgovine, in sicer tihotapstvo, ali kot so ga Cerkljani imenovali »katrabant«. Ljudje so hodili v

Jugoslavijo po skrivnih poteh in tam poceni kupovali živino, moko, sladkor, olje, tobak in kavo. Nekaj so imeli za lastne potrebe, ostalo pa so prodali.

Kot zelo pomembni gospodarski panogi, čeprav vedno neka-ko zapostavljeni, se v obravnavanem obdobju kažeta tudi obrt in rokodelstvo. Obrtne dejavnosti in kmetovanje se namreč v Cerknem stalno prepletajo, včasih do take mere, da ni moč trditi, da eno pomeni glavni, drugo pa samo dodatni vir za preživljanje.

V kraju se v obravnavanem obdobju pojavljajo vsi rokodelci in obrtniki, ki so bili potrebni domačemu prebivalstvu, pa tudi taki, katerih pomen je širšega značaja, npr. zidarji, kamnoseki, podobarji, nekateri čevljarji in avtomehanik.

Stalnim obrtnikom (avtomehanik, fotograf, nekateri čevljarji) in večjim trgovcem je bilo kmetijstvo le dodatni vir za preživljanje, ki pa se je kot pomemben izkazal v letih krize, prav posebej pa med 2. svetovno vojno. To potrjujejo tudi izjave Cerkljanov samih. »Teško je bilo aprila 1941. leta, ko smo se vrnili iz beguncev. Vse so nam pokradli. Še sreča, da smo imeli malo sveta, vsaj za krompir,« se spominja čevljarjeva žena.

Kot obrtniki se okoli leta 1910 pojavljajo naslednji profili: kovač, čevljar, šivilja, krojač, kolar, mlinar, žagar, kamnosek, pečar, barvar platna, lectarka, klepar in pasar, urar, zidar, mizar, podobar in pozlatar, rezbar, pleskar, tkalec platna, pek, brivec, strojar, strehar, fotograf, čipkarica, poleg teh pa še delavec pri rudosledih, delavec v gozdarskem vrtu, delavec na žagi ali v gozdu, delavec v peskokopu, občinski uradniki (odvetnik, pisar), drugi občinski uslužbenci (orožnik, mrliški oglednik), učitelj, duhovnik, krošnjar, ribič, poštni uradnik in voznik poštne kočije, mesar, cerkovnik, trgovec in gostilničar ter dninar.

Okoli leta 1930 zasledimo vse že omenjene profile, razen barvarja platna, delavca pri rudosledih, mrliškega oglednika, krošnjarja in kamnoseka, na novo pa se pojavi avtomehanik.

Okoli leta 1940 je stanje glede na leto 1930 tako rekoč nespremenjeno.

V letih tik pred 2. svetovno vojno je gospodarstvo doživelo kratkotrajen vzpon. Predvsem so si opomogli tisti posamezniki, ki so sprejeli delo oziroma sklenili kupčijo z italijansko vojsko, to pa so bili nekateri čevljarji, šivilje in mesarji s svojimi mesnicami.

V času NOB se pojavijo partizanske delavnice. Kaj to pravzaprav so? Na obrtni dejavnosti, ki je bila tako v Cerknem kot okolici močno razvita že prej, je bilo možno med NOB organizirati partizanske delavnice. Njihova posebnost je bila v tem, da so delale izključno za potrebe partizanske vojske, da so se po potrebi selile ali pa se ukinile in hitro na novo spet pričele delati. Pogoji za to pa so bili v vseh pogledih dani že prej: orodje, delovni prostor in zlasti ljudje.

Po ocenah zgodovinarjev in tistih, ki so se s tem ukvarjali, je na Cerkljanskem v tem obdobju delalo 60 do 70 delavnic, od

tega 20 v Cerknem, seveda ne vse istočasno. V njih je delalo 120 ljudi, domačinov in tistih iz drugih krajev. Te delavnice so bile: šiviljske, čevljarke, mizarske, sedlarske, kovačije, avtomehanične, radioelektro delavnice in orožarne. Iz ene od teh delavnic, ki ima tradicijo že v predvojnem času, se je razvila današnja tovarna ETA.

Zanimivo je dejstvo, da Cerkljani niso hodili delat v idrijski rudnik, kljub relativni bližini Idrije in kljub temu, da v tem času kraja že imata cestno povezavo. Niti se Cerkljani niso izseljevali v Idrijo, da bi delali v rudniku. Pač pa so že pred prvo vojno, posebno pa po letu 1925, moške hodili na delo v tujino. Največ jih je odšlo v Francijo ali Belgijo, kjer so se zaposlili kot rudarji. Med leti 1930 in 1940 so moške in fantje dobivali delo tudi pri italijanskih podjetjih, ki so gradila vojašnice v Cerknem ter ceste in vojaške utrdbe v okoliških vaseh. »To je bilo za takratne razmere precej dobro plačano delo; 9 lir na dan in redni dohodki so bili. Bilo pa ga je zelo težko najti in obdržati. Če so te dobili, da si med delovnim časom kadil, je bil že zadosten razlog, da so te izplačali in odpustili,« se spominja eden izmed takih delavcev.

Prebivalstvo

V obravnavanem obdobju do velikega spreminjanja števila prebivalstva ni prihajalo. Beležimo sicer rahlo naraščanje, po letu 1945 pa padec prebivalstva, kar je delno posledica 2. svetovne vojne in odseljevanja takoj po njej.

Sicer pa je vzrok za številčno naraščanje prebivalstva naravni prirastek, nikakor pa ne migracije.

Glavni vzrok za izseljevanje je bila gospodarska kriza, zato je tudi vidno najmočnejše izseljevanje v letih 1928–1932. Izseljevali so se moški, ki so hodili na delo v Nemčijo, Francijo, Belgijo, redki tudi v Ameriko. Tisti posamezniki in družine, ki so se izselili v Jugoslavijo, so to storili iz političnih razlogov oziroma zaradi lastnega političnega prepričanja, ker se niso strinjali z italijansko potujočevalno politiko.

V drugi polovici 30. let opazimo tudi izseljevanje mladih deklet, ki so hodila služiti v Italijo kot »pestrne«.

Krajevno gledano je bilo iz Cerknega največ izseljencev iz Čela, največ deklet pa iz Brdc.

Priseljevanje v Cerkno pa je bila še večja redkost kot izseljevanje. V času do prve svetovne vojne so bili priseljenci učitelji, advokati, davkarji, orožniki in duhovniki. Med prvo svetovno vojno je bilo tu nekaj pribežnikov s soške fronte, predvsem civilno prebivalstvo.

Po italijanski okupaciji so se v Cerknem naselili prvi Italijani, predstavniki oblasti, potem so prišli učitelji, v 30. letih pa še drugo civilno prebivalstvo in vojska. Okoli leta 1940 je v Cerknem okoli 1000 Italijanov, od tega nad 800 vojakov, ostalo pa so predstavniki njihove oblasti in javne varnosti ter nekaj učiteljev in civilistov.

Za čas NOB, zlasti po kapitulaciji Italije, ko je bilo Cerkno sedež najrazličnejših političnih in vojaških forumov, hkrati pa kot center osvobojenega ozemlja zaledje 9. korpusa, je skoraj nemogoče ali pa zelo težko ovrednotiti, koliko ljudi je občasno živelo v Cerknem.

Tudi pogled v socialno strukturo prebivalstva je zelo poven. Glede na to, da je prevladujoča gospodarska panoga kmetijstvo, lahko pričakujemo, da je večina prebivalcev kmetov. Toda obstajala so neka nenapisana merila, ki so ljudi delila v posamezne skupine tudi znotraj kmetstva. Ta merila so: količina zemlje, število gospodarskih poslopij in število živine. Med slednjo je bila izredno velikega pomena vprežna živina – voli in konji. Imeli so jih le srednji in veliki kmetje.

Socialne skupine, ki obstajajo znotraj kmetstva, so sledeče: »bajtar«, mali kmet ali »dober bajtar«, srednji ali »dober kmet« in velik ali »boljši kmet«.

Najstarejša poznana fotografija Cerknega iz konca prejšnjega stoletja, ko je Cerkno imelo okrog 160 hiš in 950 prebivalcev.

Bajtar ima 2 do 3 ha zemlje in redi 1 do 2 glavi živine. Mali kmet ali dober bajtar ima do 6 ha zemlje in 3 do 4 glave živine; srednji ali dober kmet ima okoli 8 ha zemlje in 6 do 8 glav živine, velik ali boljši kmet pa je tisti, ki ima 10 in več ha zemlje in redi okoli 10 glav živine.

Leta 1924 je bilo v Cerknem 159 posestnikov, od najmanjših do največjih. 139 je takih, ki imajo do 6 ha zemlje. Praviloma se vsi ti ukvarjajo še z neko dodatno dejavnostjo – obrtjo.

Dve skrajnosti med prebivalci Cerknega predstavljata na eni strani peščica veleposestnikov, ki posedujejo po 15, 20 in več ha zemlje in so hkrati tudi trgovci, na drugi strani pa najemniki ali podnajemniki, ki pa jih ni bilo tako malo.¹¹

Najemniki so bili praviloma brez zemlje. Živeli so v hišah, ki so bile last cerkljanskih trgovcev in večjih posestnikov. Marsikateri si je z leti utrdil ekonomski položaj in odkupil hišo, v ka-

teri je dotlej stanoval, ter postopoma dokupoval še zemljo. Sicer pa so najemniki obdelovali zemljo svojega gospodarja, zanj opravljali obrt ali pa delali druga priložnostna dela. V zameno so imeli stanovanje in njivo, na kateri so pridelali najosnovnejše potrebščine. Za oznako te skupine ljudi nekateri Cerkljani uporabljajo celo izraz »koloni«. »Bili so koloni.«

Če vzporedno s socialno strukturo prebivalstva Cerknega pogledamo še njegovo poklicno sestavo, je le-ta nekako taka:

Med poklici, ki se najpogosteje pojavljajo, je na prvem mestu kmet – obdelovalec zemlje in rejec živine. Sledijo mu čevljarji, zidarji, šivilje, mizarji, mlinarji, podobarji in rezbarji, kleparji, kasneje v 30. letih pa še delavci na žagi, avtomehaniki itd.

Pogost poklic je tudi trgovec in gostilničar, čeprav za te velja, da so se le redki izučili svojega poklica. Možnost izobraževanja so namreč imeli le redki posamezniki, otroci premožnejših cerkljanskih družin, otroci vojaških vojnih invalidov iz prve svetovne vojne in redki drugi posamezniki, ki so bili izredno nadarjeni in so se šolali na pobudo ali celo s pomočjo duhovnikov in učiteljev.

Glede na socialni položaj in glede na poklic, ki ga je posameznik opravljal, se je med prebivalci Cerknega izoblikovala neka lestvica bolj ali manj uglednih Cerkljanov.

V času pod Avstrijo so bili najbolj cenjeni duhovniki, orožniki, učitelji, zdravniki, občinski uradniki in trgovci. Za večino teh poklicev pa velja (izjema so nekateri trgovci), da so jih v času pod Avstrijo opravljali priseljenci.

Ti poklici so bili sicer prisotni še v času pod Italijo, vendar njihovo vrednotenje ni bilo več tako visoko. Na to je vplivalo dejstvo, da so te poklice opravljali Italijani, ki so bili novi oblastniki, predvsem pa okupatorji.

V času 1920–1940 je bilo nekoliko bolj opazno družbeno razlikovanje glede na premoženjsko stanje posameznikov. Med najuglednejše in najpomembnejše Cerkljane v tem času spadajo trgovci in veleposestniki. Stalno se pojavlja 10 hiš oziroma družin, ki veljajo za najuglednejše. Njihov položaj na družbeni lestvici je določalo njihovo premoženje. Le-to pa se je kazalo v zunanji podobi njihovih hiš, notranji opreми, oblačenju, možnostih za izobraževanje in drugod. Hkrati pa Cerkljani za marsikaterega od njih navajajo negativne moralne

lastnosti, kot so skopuštvu, pohlep, oduševstvo in goljufija. Res pa je, da je bila večina teh premožnih Cerkljanov v času pod Avstrijo tudi politično bolj napredna. Bili so liberalci, medtem ko so bili kmetje, z redkimi izjemami, klerikalci.

V času med 2. svetovno vojno pa so prav ti premožni Cerkljani podpirali osvobodilni boj z materialnimi sredstvi že v času ilegale.

Po letu 1942, zlasti pa po kapitulaciji Italije, septembra 1943, se pojavi še ena oblika družbenega razlikovanja. Iz anonimnosti se dvignejo pripadniki manj premožnih slojev, n.pr. sinovi in hčere bajtarjev in malih kmetov, ki so hkrati aktivisti in sodelavci OF oziroma tisti, ki so se vključili v partizanske enote.

OPOMBE:

- 1 Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega. Faksimilirana izdaja. Nova Gorica 1972, str. 211
- 2 Pisani viri niso poznani. Mestni muzej Idrija, Oddelek NOB Cerkno hrani skico rekonstrukcije dveh grbov, katerih osnova so žigi na dokumentih, ki jih hrani Arhiv župnijskega urada Cerkno.
- 3 Številčni podatki za razvoj naselja temeljijo na sledečih virih:
  - Družinske knjige. Hrani Arhiv župnijskega urada Cerkno.
  - Katastrska karta iz leta 1873. Hrani Geodetska uprava Idrija.
  - Simon Rutar, navedeno delo, str. 311
  - Krajevni leksikon Slovenije, SZ Slovenija. Ljubljana 1968, str. 67
  - Različni ustni viri
- 4 TZ. Naselje. Ivana Bizjak, januar 1984. Hrani Mestni muzej Idrija, Oddelek NOB Cerkno.
- 5 Franc Stele, Umetnost v Primorju. Ljubljana 1960, str. 109
- 6 TZ. Naselje. Ivana Bizjak, januar 1984. Hrani Mestni muzej Idrija, Oddelek NOB Cerkno.
- 7 Dopolavoro je bila sicer rekreacijska ustanova, ki jo je fašistična stranka Italije vzpostavljala po slovenskem podežlju, da bi pritegnila prek zabavnih prireditev čimveč prebivalstva v svoje vrste. V tem primeru pa je bila to popolnoma običajna gostilna, katere lastnik je bil sicer Italijan.
- 8 TZ. Naselje. Ana Štucin, julij 1983. Informator Rudolf Štucin, rojen 1896. Hrani Mestni muzej Idrija, Oddelek NOB Cerkno.
- 9 Topografski pregled Cerknega med NOB. Tipkopis str. 1 do 10. Hrani Mestni muzej Idrija, Oddelek NOB Cerkno.
- 10 Simon Rutar, navedeno delo, str. 34, 35 in 77
- 11 Posestni listi k.o. Cerkno
  - Posestni listi k.o. Reka – Ravne
  - Sumarnik posestnih listov k.o. Cerkno (Vse hrani Geodetska uprava Idrija).
  - Različni ustni viri

RAZVOJ NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA NA IDRIJSKEM 1941–1945

ANA ŠTUCIN

(Nekaj misli o naši krajevni zgodovini)

Za uvod bi želela najprej poudariti nekatera dejstva, ki so sicer znana, ne pa vedno prisotna v naši zavesti.

Odporniška gibanja proti fašizmu in fašistični okupaciji med drugo svetovno vojno so predmet širokega proučevanja zgodovinarjev v vseh državah Evrope, ki se z odporniškimi gibanjem lahko ponašajo. Kljub različnim ideološkim pristopom velja splošna ocena o fašizmu in nacizmu kot o grobarju kulture, humanosti, svobode, demokracije, civilizacije v najširšem pomenu besede. Iz te moralnopolitične ocene logično sledi, da se evropski narodi ponašajo s svojim odporniškimi gibanjem in sramujejo kolaboracionizma s fašizmom in okupacijo.

Če kje v Evropi, je bilo odporniško gibanje močno, množično in organizirano prav v Jugoslaviji. Za Slovenijo pa velja – v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami – naslednja značilnost: že od leta 1941 je Slovenija imela svojo Osvobodilno fronto, ki je bila tudi v evropskem okviru edinstvena politična organizacija. S svojo kapilarno organizacijo je Osvobodilna fronta zajela velik del Slovencev – politično in organizacijsko. Zato: čeprav so bili zaradi izpostavljene lege Slovenije in zaradi gostote komunikacij, ki jih je obvladoval okupator, pogoji za partizanski boj tu morda najtežji, se je osvobodilno gibanje v Sloveniji razvijalo najbolj enakomerno in stalno. Narodnoosvobodilne enote niso nobene slovenske pokrajine nikoli povsem zapustile. Kjer začasno ni bilo operativnih enot, so bili navzoči oddelki partizanskih odredov, sabotažne skupine, kurirske postaje, obveščevalne točke itd. ter odbori Osvobodilne fronte, celice in komiteji KPS in SKOJ.¹

Po tej grobi oceni, ki velja za Slovenijo v okviru Jugoslavije, si oglejmo še, kakšno mesto je v osvobodilnem boju Slovenije zavzemala Primorska. V monografiji »Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945« je v poglavju, ki obravnava nastanek velikega osvobojenega ozemlja po kapitulaciji Italije, zapisano: »Enaki pogledi vodstvenih narodnoosvobodilnih organov v vsej Sloveniji na trenutne razmere in naloge ter temeljita pripravljenost osvobodilnega gibanja na pomembne

dogodke so... omogočili enako uresničevanje temeljnih ukrepov na raznih območjih Slovenije. Kljub temu pa je bil razvoj Osvobodilne fronte in ljudske oblasti v Slovenskem primorju in slovenski Istri nekoliko drugačen. **Izredna enotnost primorskega ljudstva in njegova privrženost osvobodilnim ciljem sta imela svoj množični izraz v široki ljudski vstaji, ki je zajela in razgibala vse Slovensko primorje in Istro.**« (Podčrtala A.Š.)² Na osnovi poročila dr. Aleša Beblerja o »mogočni vseljovski vstaji« je vrhovni plenum OF na svojem 12. zasedanju 16. septembra 1943 sprejel sklep o priključitvi Slovenskega primorja k združeni Sloveniji.³ Dejstvo, da v nobeni drugi pokrajini osvobodilni boj ni dosegel tolikšne širine, je splošno znano. Če pa govorimo o ljudeh – ne le o teritoriju, je ta množičnost še bolj izražena: Za osvobodilni boj so se opredeljevali tudi primorski Slovenci, raztreseni po širnem svetu – v južni Italiji, na Siciliji, Sardiniji, v Franciji, Afriki, na Bližnjem vzhodu. Od ok. 35.000 prekomorcev je bilo primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov kar 27.000.⁴ Neprecenljiva je bila tudi vloga primorskih emigrantov v osvobodilnem boju na Gorenjskem, v t.i. Ljubljanski pokrajini, na Štajerskem in v Prekmurju. To so dejstva, ki imajo svoje korenine v preteklosti. Na tem etnično obmejnem ozemlju se je močna nacionalna zavest, ki je odločilno vplivala na opredelitev med NOB, razvila že v avstrijskem obdobju, še bolj pa zakoreninila v času, ko je bila Primorska pod fašistično Italijo.

Nazadnje nam ostane, da v tem uvodu ugotovimo mesto in vlogo severnovzhodnega dela Primorske, kamor spada tudi Idrijsko.

Pred kapitulacijo Italije je bilo pomembno, da je Idrijsko mejilo na Dolomite, kjer je bilo vso zimo 1942/43 (do aprila 1943) nastanjeno vodstvo osvobodilnega boja na Slovenskem. Kljub zastraženosti meje so bile zveze med slovenskim vodstvom in osvobodilnim gibanjem na Primorskem prav prek Idrijskega najbolj »priročne«. Pomembno vlogo je pri tem odigralo taborišče Vojkove čete na Brinovem griču, ki je postalo tudi prehodna baza za naše borce. Prek tega taborišča je od januarja do 7. marca 1943 odšlo na Dolenjsko mnogo primorskih prostovoljcev. Na Idrijskem je v tem času izvedel svoje

najbolj učinkovite akcije Janko Premrl-Vojko, že tedaj legendarni primorski junak.

Vloga severnovzhodnega dela Primorske v obdobju po kapitulaciji Italije je vezana na IX. korpus NOV in POJ in njegov pomen v splošnem slovenskem in jugoslovanskem okviru.

Naj o pomenu IX. korpusa navedem misli Stanka Petelina, pisca monografij o brigadah XXXI. divizije:

- IX. korpus se je bojeval na najzahodnejšem ozemlju Jugoslavije, tudi na ozemlju, ki je bilo mednarodnopravno še del Italije.
- Bržkone je bilo to ozemlje (Primorska in Gorenjska) izmed vseh jugoslovanskih pokrajin za sovražnika najbolj občutljivo in zato nikjer drugod ni imel na tako majhnem prostoru osredotočenih toliko sil («V zadnjih dneh februarja 1945 je bilo na operacijskem območju IX. korpusa v 320 postojankah skupno 74.114 sovražnikovih vojakov, od tega 31.839 nemških vojakov, 11.300 policistov, 1.469 žandarjev, 277 gestapovcev, 9.685 italijanskih vojakov, 2.299 fašistov, 3.740 slovenskih domobrancev, 7.198 četnikov in nedičevcev ter 6.307 drugih.»)⁵
- To ozemlje je postajalo vse pomembnejše, bolj ko se je bližal konec vojne. Po nemških načrtih naj bi po operacijskem območju IX. korpusa potekala zadnja obrambna črta proti prodirajočim zaveznikom v Italiji in Jugoslovanski armadi v Jugoslaviji. Obrambno črto so na južnem obronku Alp začeli graditi že jeseni 1944. To je pomenilo, da so Nemci *moral* uničiti IX. korpus oz. »očistiti« to ozemlje, in so zato še marca in aprila 1945, ko so bili pod hudim pritiskom zavezniških sil in naše armade, priredili proti IX. korpusu svojo najhujšo ofenzivo. Po drugi strani je IX. korpus *moral vzdržati*, ker je bil njegov obstoj zagotovilo za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Zadnjo, najhujšo preizkušnjo je IX. korpus doživel prav na tem ozemlju (Porezen, Vojščica!).
- IX. korpus, odmaknjen od glavnega štaba NOV in POS ter od vrhovnega štaba, se je moral sam vzdrževati in oskrbovati. Zato je imel bogato razpredeno zaledno dejavnost, brez katere bi operativne enote ne mogle obstajati. Tako je bilo npr. 31. januarja 1945 izmed 11.840 pripadnikov IX. korpusa kar 3.655 oseb v zalednih ustanovah. Vse te ustanove (ekonomati, delavnice, šole, bolnišnice, tiskarne, štab vojaške oblasti s svojimi odseki, komande vojaških področij, komande mest itd.) so morale nekje bivati, delovati. To je bilo možno le *na osvobojenem ozemlju*. Osvobojeno ozemlje je bilo nujno potrebno tudi operativnim enotam, da so se tu uredile in odpočile po bojih in pohodih.⁶

Jedro osvobojenega ozemlja IX. korpusa je bil severovzhodni del Slovenskega primorja: Šentvjska planota, Cerkljansko, Vojskarska, Šebreljska in Trnovska planota ter Čepovansko in Banjšice. Na tem ozemlju so bile zaledne dejavnosti najbolj osredotočene; kljub zvezam s Furlanijo, Goriško, Vipavsko in Gorenjsko ter dobro organiziranim preskrbovalnim kanalom je bil pritisk na materialne vire tega agrarno pasivnega

območja ogromen, saj je poti, po katerih je iz bogatejših ozemelj prihajala hrana in drugi material, pogosto obvladoval sovražnik.

Osvobojeno ozemlje je bilo pomembno tudi za razvoj civilne oblasti in političnih organizacij, ne le Primorske, tudi Gorenjske. Tu so lahko delovale šole za politične, upravne, zdravstvene, prosvetne delavce. Tu je bila vrsta pomembnih zborovanj primorskih in gorenjskih aktivistov, konferenc in posvetov vojaškega vodstva IX. korpusa, političnih vodstev obeh pokrajin – Primorske in Gorenjske, gospodarstvenikov, sodnikov itd. Velik del teh dejavnosti se je odvijal tudi na Idrijskem.

Pomen svobodnega ozemlja je ocenil tudi sovražnik. Zato so bile ofenzive proti IX. korpusu naperjene tudi proti njegovemu zaledju, t.j. proti civilnemu prebivalstvu. **Cilj ofenziv je bil torej: z ropi, požigi in umori osiromašiti in prestrašiti prebivalstvo, da ne bi bilo več sposobno pomagati partizanskim enotam.**

Če k doslej navedenim dejstvom dodamo še pomen Idrije kot rudarskega mesta pa pomen Črnovrške planote kot prehodnega ozemlja za enote IX. korpusa, za sovražnika pa naj bi bila ta planota vezni člen med domobranskimi postojankami v Dolomitih in na Vipavskem, potem je jasno, da so bila dogajanja na tem ozemlju med NOB bogata, pomembna in so vredna proučevanja.

Pri tem si lahko postavimo vprašanje, kaj od vsega navedenega spada v okvir naše krajevne zgodovine. Vsekakor so akcije IX. korpusa, sovražnikove ofenzive, splošen razvoj ljudske oblasti in političnih organizacij del naše splošne slovenske zgodovine NOB. Vse to je tudi v veliki meri že proučeno. Vendar nam do prave podobe tega ozemlja med NOB še mnogo manjka. Dopolniti bi jo bilo treba s proučevanjem krajevne zgodovine, ki naj bi zajela tudi vprašanja, ki jih vojaška in politična zgodovina ne obravnava, vsaj ne dovolj. To je: kako je vojna, predvsem pa naš narodnoosvobodilni boj vplival na način življenja, mišljenja, izobrazbo, razgledanost in človeške medsebojne odnose naših ljudi, na gospodarstvo, zunanjo podobo naših naselij itd. Tudi to je del zgodovine, saj je bilo pri vsem tem bogatem dogajanju naše prebivalstvo intenzivno udeleženo; in to ne v pasivnem smislu, kot žrtev okoliščin, vojne, vojska, temveč nadvse *aktivno*, kot zavestni subjekt, kot nujni sestavni del osvobodilnega boja, brez katerega bi bil obstoj te »fronte« nemogoč. Ta zadnja, usodna vojna je potrkala na vsaka vrata, na vsako še tako osamljeno domačijo; od vsakogar je terjala, da se opredeli, odloči, deluje. To je ustvarilo tolikšno bogastvo doživljanja, da nikoli ne bo mogoče vsega popisati. Vsaj del tega bogastva pa bi s proučevanjem krajevne zgodovine lahko zajeli. Kako velike spremembe je prinesla v naše vasi aktivna udeležba prebivalstva v narodnoosvobodilnem boju, bi npr. pokazala že primerjava med socialno, izobrazbeno in poklicno strukturo mladine neke vasi ali območja v letu 1941 in 1945 oz. 1946,

pri čemer bi morali upoštevati vse tiste mlade, ki so se iz naših vasi razselili po Sloveniji in Jugoslaviji.

Ker se mnogo let po vojni nobena ustanova ni *sistematično* ukvarjala z našo krajevno zgodovino, je, žal, marsikaj ostalo nezabeleženega. Mnogo pa je vendarle ohranjenega v napisanih spominih borcev in aktivistov, v krajevnih kronikah, popisih okupatorjevih zločinov in v šolskih kronikah. To gradivo je toliko bolj dragoceno, ker je deloma nastajalo že med vojno, deloma pa v prvih letih po vojni. Na srečo pa se je za naše območje ohranila tudi precej bogata dokumentacija o delu organizacije OF in KPS ter o delovanju ljudske oblasti (npr. zapisniki vseh sej krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, okrajnih skupščin in okrožne skupščine ter izvršnih odborov od avgusta 1944 do konca vojne). Poleg te dokumentacije, ohranjenih arhivov italijanskega in nemškega okupatorja ter domobrancev pa bi bilo treba – za popolnejšo podobo – upoštevati tudi arhive občin (pod italijansko in nemško okupacijo) ter gospodarskih in drugih ustanov (za Idrijo npr. arhive rudnika, hranilnice itd.).

Za uvod v ta kratek ekskurz v preteklost povem še, da se bom omejila v glavnem na ozemlje, ki je bilo do avgusta 1944 vključeno v t.i. idrijsko okrožje. Zajemalo je Idrijo, območje Ledin in Črnega Vrha, Vojskarsko in Šebreljsko planoto ter Trebušo. Za krajši čas – od avgusta do decembra 1943 – je bila vanj vključena tudi Cerkljanska.

To ozemlje je bilo tedaj sestavljeno iz dveh med seboj precej ostro ločenih delov: Idrije – rudarskega mesta in agrarne okolice. (Danes te ločnice skorajda ni več, saj je pretežna večina aktivnega prebivalstva po vaseh zaposlena v industriji in so vasi z mestom mnogo tesneje povezane.) To je v preteklosti vplivalo tudi na politično orientacijo ljudi. Agrarna okolica je bila v avstrijskem obdobju pretežno v t.i. klerikalni stranki, v Idriji, ki je imela delavstvo in tudi precej močan meščanski sloj, pa je bilo strankarsko življenje zelo razgibano. Poleg klerikalne in liberalne stranke, ki sta imeli svoje pristaše tudi med rudarji, je bila močna socialno-demokratska oz. socialistična stranka, ki je na zadnjih občinskih volitvah pred prvo svetovno vojno leta 1911 celo zmagala.

Po prvi svetovni vojni je, kakor je znano, nastopila huda gospodarska kriza, ki je povzročila vsestranski zastoj. Na Primorskem je bilo odprto tudi vprašanje meja med Italijo in nastajajočo Državo SHS. Vse to in vpliv revolucionarnega vrenja v Evropi je bilo razlog za izbruh močnega socialističnega gibanja med primorskimi Slovenci (in italijanskim delavstvom v mestih). To gibanje je pljusnilo tudi na podeželje, najmočnejše pa je bilo v industrijskih centrih in med temi je bila Idrija. O izrazito »levi« politični orientaciji idrijskih rudarjev (tudi v okviru samega delavskega gibanja) nam govori dejstvo, da je leta 1924 na parlamentarnih volitvah komunistična sekcija v Idriji dobila kar 51 % glasov, kar je bil najvišji odstotek v Italiji.⁷ Po letu 1920 so svoje delo na Primorskem obnovile tudi meščanske stranke. Zaradi priključitve Primorske k Italiji in pod vplivom političnega društva Edinost so se razprtje

med meščanskimi strujami precej omilile, kar velja tudi za Idrijo. Med komunisti in meščanskimi strankami pa so nasprotja ostala prisotna in vidna vsa leta po prvi svetovni vojni, dokler fašizem ni odpravil še zadnjih ostankov politične svobode.⁸ Z uvedbo fašistične diktature je bilo vsakršno politično delovanje sicer zatrto (najprej so bili pod udarom komunisti), vendar se je v Idriji strankarska, predvsem pa razredna miselnost ohranila morda bolj kot drugje na Primorskem vse do druge svetovne vojne.

Fašistični režim je prinesel našim krajem vse tisto, kar velja za Primorsko nasploh. Za Idrijo in najbližjo okolico je še posebej pomembno dejstvo, da je bilo delovanje prej tako močne komunistične struje povsem zatrto in da so si fašistične oblasti prizadevale poitalijančiti rudnik s predčasnimi upokojitvami in odpuščanjem »politično sumljivih« delavcev.⁹

Pogoji za osvobodilni boj na Primorskem nasploh in tudi pri nas so bili težki. Primanjkovalo je političnega kadra (emigracijel), pri mladih pa tudi organizacijskih izkušenj. Italijanske vojaške postojanke so bile, posebno ob meji, na gosto posejane. Policija je s svojimi mnogovrstnimi ustanovami vsakodnevno prežala na domače prebivalstvo. Sumljiv je bil vsak Slovenec, vsakogar je po tolikih letih že poznala! (Tisti del Slovenije, ki je bil okupiran leta 1941, je bil v tem pogledu na boljšem.) Ne gre pozabiti, da je vladal *fašistični režim z razvejanim policijskim sistemom* in to na ozemlju, ki ga je bilo treba še asimilirati. Poleg tega: mnogi mladi fantje so bili že pod orožjem, kar pomeni, da so nastajajoče partizanske čete imele manj številno zaledje, organizacija OF pa se ni mogla nasloniti na tako trdno politično in organizacijsko jedro, kakršno so predstavljale komunistične celice v ostali Sloveniji, ker jih tu ni bilo.¹⁰ Protiutež vsem tem oviram pa je bila močna narodna zavest.

Primorskih Slovencev se je polotil nemir že ob izbruhu vojne, posebno v napetem aprilu 1941, ko je bila napadena Jugoslavija. Za kratek čas se je okrepilo upanje, ki sicer nikoli ni povsem zamrlo,¹¹ da bo spopad prinesel spremembo, rešitev. Seveda je hiter poraz Jugoslavije Slovence razočaral, še bolj pa klečeplazenje nekaterih slovenskih veljakov v Rimu pred samim osovraženim Mussolinijem. Zato pa so že prve vesti o uporih v Jugoslaviji takoj vzbudile pozornost in, kljub »nevernim Tomažem«, pri večini navdušenje. Z največjim zanimanjem so ljudje prisluškovali prepovedanemu radiu London, ki je poleg drugih vojaških in političnih vesti posređoval tudi novice o upornih »četnikih«.

Organizacija OF je bila na Idrijskem osnovana razmeroma pozno; Tomo Brejc, tedaj sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko, je poslal na Idrijsko organizatorja – Jakoba Platiša-Franca šele sredi avgusta 1942 (po ustanovitvi Gregorčičevega bataljona), toda v nekaj mesecih je bila OF v mestu in okolici že močno razpredena in aktivna. Razlogov za tako hiter razmah je bilo več. Velika je bila pri tem zasluga samega organizatorja, komisarja Franca, kakor so mu tedaj rekli; vsi njegovi sodelavci se ga spominjajo kot sposobnega,

prepričljivega in pogumnega aktivista. Res pa je tudi, da je bil teren do neke mere pripravljen, saj so pred njim že drugi propagirali osvobodilni boj: Albin Filipič na Ledinski planoti, Ivan Tominec v Črnem Vrhu, Ivan Gantar v Idriji. Na Šebreljski planoti je temelje organizacije OF postavil Jakob Štucin-Cvetko že poleti 1942, iz Baške grape pa je prek Otaleža prihajala literatura OF v Sp. Idrijo in med rudarje v Idrijo. (Dobivali so jo pri Danici Kogoj s Kneže, ki je bila leta 1939 učiteljica v Plužnjah, stiki z njo pa so se ohranili. V letu 1941 je bila Danica Kogoj – s sestro Darinko – povezana z organizacijo OF v Ljubljani, kjer sta imeli sorodnike.) Vzdušje je bilo že zrelo: o upornikih se je vseprek šušljalo, zanje so delali »reklamo« ne le radio Lodnon, tudi sami Italijani s svojo protipropagando in ukrepi. Poleg tega so na Vojskarski planoti in v Kanomlji *videli* prve partizane že pred prihodom Jakoba Platiša na Idrijsko.¹²

V zimi 1942/43 kaže organizacija OF v Idriji nekatere posebnosti. Mestni odbor OF, ustanovljen 22. novembra 1942, je bil »koalicijski«, v njem so bili ljudje, ki so nekdanj pripadali različnim strujam. To je bilo potrebno, saj je Platiše moral premagovati odpor nekaterih »levičarjev«, ki niso bili pripravljeni pridobivati nekdanjih političnih nasprotnikov (npr. klerikalcev), predvsem pa je »vsak laže propagiral delo za OF med svojimi znanci, političnimi somišljeniki«. Seveda ni šlo za strankarstvo, saj strank že zdavnaj ni bilo več (»Bili smo samo aktivisti OF in Slovenci,« je povedal I. Grohar.). Vsi drugi ulični in rajonski odbori, ki so nastajali kasneje, so bili enotni. Na mestni odbor OF je postal pozoren tudi pokrajinski komite KPS, ki je 17. januarja 1943 poročal, da so na Primorskem odbori OF enotni, razen v Gorici, Tolminu in Idriji.¹³

Druga posebnost Idrije je bila: že v letu 1943 in nato vse do konca vojne se skozi poročila in dopise okrožnih in pokrajinskih funkcionarjev vleče očitek, da je srednji sloj v Idriji premalo vključen v OF. Očitek je veljal predvsem mestni organizaciji OF, češ da ima do srednjega sloja sektaški odnos. Kot primer naj navedem posojilno kampanjo spomladi 1944, ko Idrija načrtovane vsote ni dosegla. Na poziv okrožja, naj se obrnejo na trgovce, rudnik in posojilnico, je gospodarski referent mestnega odbora odgovoril, da se jim zdi to poniževalno. Značilen je tudi stavek: »Revna stran našega prebivalstva se obnaša jako pohvalno.« Okrožni sekretar Konrad Javoršek-Matjaž mu je odgovoril: »Popolnoma zgrešeno je tvoje gledanje na dejstvo, da se obračamo na vse ljudi. Svetuješ nam, naj imamo toliko časti, da ne moledujemo pri njih za posojilo (tedaj je šlo predvsem za hranilnico). Naše stališče je obratno. Pridobiti moramo vsakega Slovenca, ne moledovati, ampak povedati, da je to njegova narodna dolžnost.« Nato je sekretar pokaral gospodarskega referenta z besedami: »Iz tvojega pisma veje duh sektaštva!«¹⁴ Ali je šlo res za sektaštvo ali preprosto za šibkost mestne organizacije OF, ki – posebno pod nemško okupacijo – ni zmogla večje širine, je danes težko presoditi. Vsekakor velja, da npr. Cerkljani s takšno »razredno zavestjo« niso bili »obremenjeni«. Že poleti ali vsaj

do jeseni 1942 je bila v Cerknem vključena v OF velika večina trgovcev in obrtnikov; trgovine so postale poglavitne javke OF, organizacija pa je takoj dobila močno materialno osnovo. Tako je bilo v oktobru 1942 izredno nabiralno akcijo med trgovci zbranih kar 63.000 lir (za primerjavo: v novembru 1942 je organizacija OF v Ljubljani zbrala 176.661 lir narodnega davka, posojila in prostovoljnih prispevkov).¹⁵ Hkrati pa je Jakob Štucin, organizator OF na Cerkljanskem, zbral okoli sebe močno skupino mladih, ki jih je vzgajal ne le v OF-ovskem, temveč tudi v komunističnem, razrednem duhu.

V poročilu o delovanju organizacije OF v Idriji izstopa tudi naslednje: za svojo aktivnost so bile največkrat pohvaljene ženske, kasneje pa tudi mladina. Že Platiše je poročal, da ženska organizacija dobro deluje in da tudi ženske »silijo v partizane«, vendar je bil mnenja, da bolj koristijo doma ter da je smiselno, da gredo le, »če bo za njih doma res nevarno«. Aktivnost ženskih odborov je zasledila tudi italijanska policija, ki je poročala, da so nastali tajni odbori žensk domačink, predvsem na obmejnem območju.¹⁶

Ker je govora o delovanju ilegalne organizacije OF, kar se danes sliši tako zelo samoumevno, bi želela opozoriti na naslednje: glede na tveganje je bila širina organizacije OF pravzaprav neverjetna. Najmanj, kar je vsak sodelavec tvegala, je bila aretacija in zapor, nihče pa ni mogel biti gotov, da ga ne bo doletelo mučenje ali smrt. Najbolj so se ljudje bali mučenja. Vesti o takšni usodi tovarišev so prodrle skozi še tako debele zidove. Tak je bil primer Žaklja, občinskega podtajnika, ki je organizaciji OF preskrbel občinske žige in tiskovine za italijanske propustnice, Franca Bezeljaka, sekretarja okrožnega komiteja KPS za Idrijsko, Tončke Carl, ki je bila podvržena strahovitemu mučenju, in drugih. Vendar je bilo navdušenje za osvobodilni boj največkrat močnejše od strahu. In morda še nekaj: čar skrivnostnega, občutek ponosa in lastne pomembnosti, da si del skrivnostne sile, ki ruši tako močni vojaški in policijski aparat – vse to je (bolj ali manj zavestno) mnogo pomenilo, posebno mladim.

Na hiter razvoj osvobodilnega gibanja na Idrijskem je veliko vplivala tudi prisotnost Janka Premrla-Vojka. Vojko je ostal v neizbrisnem spominu vsem, ki so ga poznali. Njegove akcije so razodevale inteligenco, pogum in avtoriteto. Bil je izreden tovariš in to, čemur pravimo naravna avtoriteta. Na Črnovrški planoti in v Čekovniku, kamor je hodil tudi Platiše, je le-tega Vojkov lik povsem zasenčil. Že tedaj je postal legenda tudi med Italijani, ki so o njem govorili s strahospoštovanjem. Najboljša propaganda za Vojka pa je bila tiralica z njegovo sliko, ki je bila na vseh oglasnih deskah. Novica o vsaki njegovi akciji se je bliskovito razširila in vzdušje, ki so ga te akcije vzbujale, si danes težko predstavljamo. »Vest«, da je Vojko potoval z avtobusom iz Vipave v Trst, je zabeležila tudi goriška kvestura in dodala: »... nerazložljivo je, da se je to lahko zgodilo kljub varnostni službi karabinerjev in organov javne varnosti.«¹⁷ Razširila se je tudi legenda, da se je Vojko, oblečen v italijansko uniformo, zadrževal v oficirski menzi v Trstu

in tam pustil svojo vizitko. Nekateri Idrijčani pa so bili prepričani, da se je Vojko sprehajal tudi po Idriji.

Toda: ali je bilo to zares tako zelo daleč od resničnega dogajanja? Platiše, ki je bil pred tem že leto dni partizan in četni komisar, se je prosto gibal po Idriji (s pištolo v žepu in ponarejeno legitimacijo). Pogosto se je ustavljal v Bevkovi trafikii, ki je bila javka OF, in tam bral časopise, kakor so povedali njegovi sodelavci. Brovč in Štucin sta bila na Gorenjskem že oba v ilegali, saj je gestapo komuniste zasledoval. Nato sta se nastanila – Brovč na Bukovem, Štucin pa v Cerknem kot krojač (šival je celo uniforme italijanskim karabinerjem), čeprav nista mogla vedeti, ali bo ali ne bo italijanska policija iskala o njih podatke pri nemških kolegih. Opozorjena je bila namreč na vračajoče se emigrante.

Rezultat dela terenske organizacije OF in Vojkove čete je bila velika »mobilizacija«, velik priliv prostovoljcev v partizane v mesecih od januarja do marca 1943. Na Primorskem se je partizanskim enotam pridružilo okrog 1100 borcev, od tega na Idrijskem in Cerkljanskem ok. 385. Nekateri so prehiteli italijanski orožniki, ki so »lovili« fante kot nekoč v starih časih. Kakšno je bilo v zimi 1942/43 vzdušje med primorskimi Slovenci, nam pove poročilo orožniškega poveljstva iz Cerknega z dne 18. decembra 1942: »Prebivalstvo je v celoti sovražno razpoloženo. Napadajo nas vedno močnejše bande . . . pri preiskavah nismo nikoli dobili najmanjše informacije . . .«¹⁸ Če upoštevamo hitro rast organizacije OF, razpoloženje prebivalstva in število prostovoljcev – ali ni bil že to (in ne šele ob kapitulaciji Italije) primorski plebiscit?

Po hitrem vzponu je v osvobodilnem gibanju na Primorskem in tudi pri nas – spomladi in poleti 1943 nastopila oseka. Razlogov je bilo več:

- Italijanska vojska je v tem času na vseh frontah sicer doživljala poraze, vsestranska kriza je bila občutna tudi v sami Italiji, toda v odnosu do našega osvobodilnega boja ni popuščala niti za las. Šlo ji je za ohranitev stare meje. Po navodilih vrhovnega poveljstva naj bi se italijanska vojska po umiku z Balkana ustavila na stari italijansko-jugoslovanski meji, ki so jo zato ponovno utrjevali. Italijanske oblasti so predvidevale kapitulacijo in tudi možnost spopadov z nemško vojsko, zato je bilo zanje še posebej pomembno, da to ozemlje »očistijo« upornikov. Vse to je veljalo tudi po padcu fašizma.
- Spomladi 1943 postajajo vedno bolj številne represalije policije proti civilnemu prebivalstvu. Tako je Franc Bezeljak že 7. aprila poročal, da so aretirali ok. 170 ljudi, in dodal, da ni nihče ničesar izdal. Ilegalno delo v mestu je postajalo vedno težje, saj so policisti vedno pazljiveje nadzorovali gibanje prebivalstva. Tako je bilo tudi v okolici, kjer so redno patroljirali. Prvi val aretacij je imel bolj značaj represalije: zapirali so svojce partizanov in osebe, ki so bile že prej evidentirane kot najbolj sumljive. Drugi val je zajel več aktivistov OF. Odhod Jakoba Platiša v Trst, aretacija okrožnega

sekretarja Bezeljaka ter osiromašenost organizacije zaradi aretacije dela članstva – vse to je zrahljalo organizacijske vezi in povzročilo nekaj zastoja v razvoju osvobodilnega boja. Poleg aretacij v mestu in okolici so prebivalstvo prizadele še druge krute, represivne akcije. Najhujša je sledila uspešnemu napadu skupine borcev Gregorčičeve brigade 22. 6. 1943 na policijski avtobus v Razorih. Naslednji dan se je policija maščevala nad civilnim prebivalstvom na Vojškem in v Čekovniku: 30 domačij je bilo požganih, 24 ljudi aretiranih in 3 umorjeni. Vendar OF na Idrijskem ni prenehala z delom. Poročila okrožnega vodstva so v tem času sicer redka, iz njih pa razberemo, da je osvobodilno gibanje prav poleti 1943 dobivalo bolj razvežano podobo: poleg odborov OF, celic in komitejev KPS, nastajajo tudi posebni odbori ženske in mladinske organizacije (SPŽZ, ZSM, SKOJ).

To je bil čas, ko je – po reorganizaciji OF in KPS na Primorskem spomladi 1943 – Idrijsko pripadlo srednjeprimorskemu, Cerkljansko pa severnoprimorskemu okraju.¹⁹

Kapitulacija Italije je bila za osvobodilno gibanje v Sloveniji, še posebej pa za Primorsko, velika prelomnica. Končalo se je dolgoletno obdobje italijanske okupacije, Primorsko je zajela splošna ljudska vstaja, novi okupator – nemška vojska, je zasedel v glavnem večje center in komunikacije. Izven teh okupiranih krajev je nastalo razmeroma veliko svobodno ozemlje, katerega jedro je bil severovzhodni (hriboviti) del Primorske.

Idrija je bila svobodna le od 9. do 23. septembra. To so bili dnevi mrzlične dejavnosti. O tem, kaj se je dogajalo v Idriji v teh dneh, je zbrano le malo pričevanj, iz njih pa je razvidno: prva skrb aktivistov OF je bila izpustitev zapornikov (ko je bila italijanska policija še v mestu). Italijanska vojska je odšla in v vojašnicah pustila mnogo orožja, municije in drugega materiala. Organizirano je bilo odvažanje vojaškega materiala v okolico. Mobilizacija v našo vojsko je stekla v nekaj dneh; iz nastajajočih čet je bil ustanovljen Idrijski odred. Mestni odbor OF je bil razširjen in je prevzel oblastvene funkcije, njegov predsednik je bil Franc Medved-Groga. Iz teh dni sta se ohranila samo dva dokumenta: zapisnik seje mestnega odbora OF in prehranjevalnega odbora, oba z dne 21. septembra 1943. Zapisnik seje mestnega odbora OF je bil objavljen kot Naredba št. 1 in se glasi:

SEJA ODBORA OF DNE 21. SEPTEMBRA 1943.

Odobreni so polnoglasno sledeči sklepi:

- 1) V prehranjevalni odbor so izvoljeni tovariši: Modrijan Josip, Koglot Alojzij, Lipušček Milan, Nagode Franc, Jereb Josip.
- 2) Za podpredsednika odbora OF mesta Idrije je določen tovariš: Bajt Anton, za tajnikovega namestnika pa tovariš Sedej Andrej.

- 3) V rudniški odbor so izvoljeni sledeči tovariši: Bajt Anton, Carl Jakob, Alič Franc in Kolenc Franc.
- 4) V odbor za gozdno upravo so izvoljeni tovariši: Štraus Vinko, Medvedič Franc in Modrijan Hinko.
- 5) Izvedba inventarja v ljudski šoli in realki.
- 6) V občinskem odboru se obdrži tovariš Kovačič Ludvik.
- 7) V skupni odbor se sprejme zdravnik Hribernik Ivan.
- 8) Zapisnike odborovih sej podpisujeta dva člana, in sicer tovariša: Logar Anton in Rupnik Jakob.
- 9) Seja prehranjevalnega odbora se vrši ob 14. uri in sestanek trgovcev (špeceristov) ob 17. uri.
- 10) Oprosti se nekaj delavcev pod vodstvom tovariša Troha Rudija, vojaške obveznosti v svrhu popravil vodovodov ter njih držanja v dobrem stanju.
- 11) Naredba št. 1 se odobri in razglasi.²⁰

Prehranjevalni odbor je sklenil, da je treba ugotoviti količino živeža v trgovinah in pri mesarjih, poskrbeti za delovanje mlekar in okolici itd. Vsem sejam sta prisostvovala Franc Caserman-Tesar in Jakob Štucin-Cvetko. Inicijativa je imel v rokah predvsem Jakob Štucin, je povedal Jože Jereb; Štucin je govoril tudi na velikem zborovanju Idrijčanov na trgu nekaj dni po kapitulaciji Italije. Namen zborovanja je bil predvsem, pozvati vse za vojsko sposobne može, da se pridružijo partizanskim enotam. Po tem kratkem obdobju »prve svobode«, kakor so kasneje poimenovali dneve po kapitulaciji Italije, je nemška zasedba prisilila večino mestnih aktivistov, da so se umaknili v ilegalo; položaj v Idriji se je povsem spremenil.

Kaj se je dogajalo v drugih rajonih idrijskega okrožja? Znano je, da so se po kapitulaciji Italije skoraj vse primorske partizanske enote zbrale okoli Gorice. Tu je bilo tudi vodstvo osvobodilnega boja za Primorsko. 11. septembra 1943 je bil ustanovljen Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo, ki je prevzel zakonodajno in izvršno oblast ter sprejel vrsto odlokov. Po nemškem proboju goriške fronte se je primorsko vodstvo umaknilo z Goriškega na Vojšćico in se ustavilo pri družini Likar. Cerkno, ki ga sovražnikova protiofenziva tedaj ni dosegla, postane »partizanska prestolnica«. Tu se nastani štab Alpske operativne cone, pokrajinska VOS, tu se ustavljajo pokrajinski politični delavci, člani CK KPS, med njimi sekretar Franc Leskošek-Luka. Na osnovi odloka Narodnoosvobodilnega sveta z dne 15. septembra 1943 so bile na Cerkljanskem 10. oktobra izvedene volitve v občinski narodnoosvobodilni odbor (na 13 voliščih). V drugih rajonih idrijskega okrožja so bile te prve volitve izvedene v prvih mesecih 1944. Meje občin so določili naknadno »po želji ljudstva«. Tako sta se od Cerknega tedaj odcepili Bukovo in Šebrelje. Izraz »občinski NOO« je bil v rabi le malo časa. Z uskladitvijo meja med občinami in rajoni (po katerih je bila organizirana OF) je prevladal naziv »rajonski« (okrajni) NOO ali preprosto NOO za Cerkno, Šebrelje itd. (Izraz »občina« se ni obnovil niti po drugih volitvah v organe ljudske oblasti, poleti 1944, ko so

volili krajevne NOO in okrajne narodnoosvobodilne skupščine).

Okrožni organi ljudske oblasti (NOO) naj bi bili po sklepu Narodnoosvobodilnega sveta **postavljeni** z razširitvijo okrožnih odborov OF. Na Idrijskem pa dotlej okrožni odbor OF še ni bil konstituiran in je njegove funkcije izvrševal okrožni komite KPS. Tako je bil v našem okrožju ustanovljen najprej oblastveni organ – okrožni NOO in sicer oktobra 1943. Njegovi člani so bili:

- Franc Medved-Groga, rudar iz Idrije, predsednik
- Franc Bezeljak-Ciril, krojač iz Idrije, podpredsednik
- Gabrijel Peternelj, kmet iz Cerknega, tajnik
- Janko Žagar, župnik iz Ledin, finančni referent
- Marija Treven-Milica, šivilja iz Idrije, referentka za socialno skrbstvo
- Maks Štucin, trgovec iz Cerknega, gospodarski referent
- Adolf Šinkovec, kmet z Vojskega, prosvetni referent

V tem sestavu je okrožni NOO deloval le do decembra 1943, ko je bil cerkljanski rajon priključen baškemu okrožju in so iz odbora izpadli predstavniki iz Cerkljanske. V novembru 1943 je deloval tudi že okrožni odbor OF za Idrijsko; imena članov se niso ohranila. Znan pa je okrožni odbor OF iz januarja 1944, ko je del Cerkljanske severno od Idrije pripadal že baškemu okrožju. Okrožni odbor OF je bil bolj predstavniskega značaja (manj operativen), člane pa je predlagal okrožni NOO (oblastveni organ), čeprav so navodila zahtevala prav obraten postopek.

Februarja 1944 sta se na osnovi navodil Narodnoosvobodilnega sveta oba okrožna odbora združila v okrožni NOO (OF) z naslednjim sestavom:

- Franc Medved-Groga, predsednik
- Alojz Medved iz Šebrelj, podpredsednik
- Janko Klemenčič, ki je predstavljal črnovrški rajon, tajnik
- Janko Žagar, finančni referent
- Alojz Likar iz Zadloga, gospodarski referent
- Adolf Šinkovec, referent za prosveto
- Marija Treven-Milica, referentka za socialno skrbstvo

Do volitev poleti 1944 so nekateri člani tega odbora odpadli, nadomestili so jih drugi. Tako je že marca 1944 Janka Žagarja, ki je bil kot župnik premeščen v Idrijo, zamenjal Stane Logar. Šele tedaj, pravijo poročila, se je finančno poslovanje v okrožju uredilo.

V obdobju od januarja do avgusta 1944 je bil obseg idrijskega okrožja še enkrat zmanjšan: junija so ledinski rajon priključili škofjeloškemu okrožju. Delovanje organizacij osvobodilnega boja in organov ljudske oblasti je bilo v tem času izredno intenzivno. Dograjevali so se rajonski oz. okrajni odbori, organizacije so dobivale svojo specifično podobo in funkcije. Mnogo je bilo okrajnih in okrožnih konferenc. Na temelju odloka SNOS (slovenskega parlamenta) so bile po široki predvolilni kampaniji izvedene nove volitve oblastvenih organov – krajevnih NOO, okrajnih skupščin in okrožne narodnoosvo-

bodilne skupščine. Istočasno so politične organizacije izvedle veliko propagandnih akcij (npr. popularizacijo SNOS) ter t.i. setveno in žetveno kampanjo. Redno se je pobiral narodni davek, izvedena je bila široka posojilna kampanja. Nešteto je bilo nabiralnih akcij za borce, bolnišnice, pogorelce itd. V okviru takratnih možnosti je bila urejena preskrba NOV in civilnega prebivalstva, ki je ostalo brez dohodkov, najrevnejši pa so prejimali skromne socialne podpore. Vse te dejavnosti so potekale v času velikega sovražnikovega pritiska, ko je osvobojeni del okrožja doživljal bombardiranja, sovražnikove vdore in postal tarča treh velikih in strašnih ofenziv – aprila, junija in julija 1944, nad pristaši osvobodilnega boja v okupiranih krajih pa je visela grožnja policijskega pregona z vsemi posledicami.

Kako so se ljudje naprezali, da bi od sebe dali čimveč, nam povedo tekmovalni načrti vaških (mestnih), okrajnih in okrožnih odborov OF, mladinske in ženske organizacije ter oblastvenih organov. Za ilustracijo naj navedem *del okrožnega načrta* za tekmovalje, ki je potekalo od 27. aprila do 27. junija 1944 (temu je jeseni sledilo t.i. »tekmovalje zmage« od 20. avgusta do 20. oktobra 1944). Načrt je bil objavljen v prvi številki okrožnega tekmovalnega vestnika, obsegal pa je, kakor povsod, vse panoge delovanja:

Finance: Prirediti posebne posojilne mitinge in zbrati 1 milijon lir posojila.

Volitve: Prirediti 20 večjih mitingov v okviru volilne kampanje. Izvesti volitve najpozneje do 4. junija, tudi v okraju Ledine in Črni Vrh, kjer so okupatorjevi vdori na dnevnem redu. Doseči najmanj 75 % udeležbo.

Vojaško področje: Mobilizirati najmanj 80 % skrivačev. Spraviti na varno municijo in orožje iz krajev blizu okupatorjevih postojank. Ustanoviti prehodne kuhinje za borce, preskrbeti za NOV tovarno in vprežno živino.

Propaganda: Organizirati najmanj 186 širših propagandnih sestankov, in sicer: organizacija OF – 80, SPZZ – 49, ZSM – 57.

Kultura in prosveta: Doseči 70 % obisk šoloobveznih otrok. Razširiti dopisniško mrežo, tekrovati za najboljšo pesem in kompozicijo, razširiti branje literature OF (vsak izvod naj obišče vsaj 9 bralcev).

Zdravstvo: Povečati nabavo zdravil. Usposobiti več deklet za bolničarke (na tečajih).

Socialno skrbstvo: Podpirati družine žrtev vojne, da nobena ne bo trpela lakote itd.

Kot primer naj navedem še tekmovalne načrte nekaterih vasi na prosvetnem področju:

Vojsko je tekmovalo za najboljši ženski pevski zbor, igralski nastop, najboljšo pesem, deklamacijo in knjižnico. **Gorenja Trebuša** za najboljšo kulturno prireditelje, zborna deklamacijo in najboljši šolski obisk. **Krtovšče** za najlepšo šolsko opremo in najboljši moški zbor. **Kanomlja** je tekmovala z dopisi, naj-

lepše urejenim šolskim vrtom in z učenim uspehom. **Šebrelje** z zbiranjem hrane za bolnišnico; šebreljska šola je napovedala tekmovalje tudi za najboljši učni uspeh, toda po junijski ofenzivi so pouk ukinili, ker so se v šoli morali namestiti pogorelci. Tudi v **Jagrščah**, kjer so otroci napovedali tekmovalje za najlepše okrašeno šolo in najboljšo knjižnico (imeli so že 107 knjig), so se v šoli naselili pogorelci. **Idrijske Krnice** so tekmovali s šolskim obiskom, pevskim zborom in knjižnico, **Masore** pa z dopisi, kulturno prireditelji in pevskim zborom, toda junijska ofenziva je povzročila, da je »marsikaj padlo v vodo«, pravi poročilo prosvetnega referenta. Tekmovali so tudi učitelji. Tako je Dominko napovedal tekmovalje za najboljšo učno enoto, Črtomir (Adolf Šinkovec) pa za najboljšo pesem, reportažo, pravljičico in igro.

Tekmovalni načrt je bil v okrožju v glavnem dosežen, na nekaterih področjih celo presežen, npr. pri volilni udeležbi, številu političnih sestankov in kulturnih prirediteljev.

V vsem tem času so se organi ljudske oblasti s svojimi gospodarskimi komisijami, pa tudi politične organizacije, vsakodnevno ubadali z reševanjem neštetihih problemov, predvsem gospodarskih. Že takoj po kapitulaciji Italije je pokrajinsko vodstvo ugotovilo, da je Idrijsko najrevnejši del Primorske in (poleg Cerkljanske) najbolj obremenjeno z enotami narodnoosvobodilne vojske. Kolikšne so bile gospodarske težave in kako težko je bilo socialno stanje, se na kratko ne da opisati. Naj navedem za ilustracijo le nekaj podatkov:

– **Marca 1944** je okrožni NOO poročal, da prebivalstvo skrbi, kako bo preživelo do prihodnje žetve. Okrožna gospodarska komisija si je močno prizadevala dobiti hrano iz drugih okrožij. Razmišljali so tudi o zamenjavi za živino in les. Toda živine je kmalu začelo primanjkovati zaradi zakolov za NOV, za sekanje lesa pa ni bilo delovne sile. Pa tudi poti je večkrat kontroliral okupator.

– Da bi bile dajatve v hrani za NOV čimbolj racionalno razporejene, so intendant prejel navodila, naj se oskrbujejo prek gospodarskih komisij v kraju oz. okraju, kjer se je enota trenutno nahajala. Na Cerkljanskem je gospodarska komisija odlično delovala in je bil ta sistem uveden takoj po kapitulaciji Italije. Kjer so bile gospodarske komisije šibkejše, so intendant zbirali hrano »na svojo roko« in je prihajalo do nepotrebnih nepravilnosti, ki so med prebivalstvom in pri terenskih odborih zbudile nezadovoljstvo. Vsako nepravilnost so odbori javili na višjo instanco (npr. nekaj rekvizicij v Trebuši, zaplembo moke, ki je bila namenjena revnemu civilnemu prebivalstvu, v mlinu v Stopniku itd.). Da se ne bi s hrano razkošno ravnilo in ker so posamezne enote zahtevale različne količine, je okrožni NOO za Idrijsko že februarja 1944 prosil pokrajinski odbor OF, naj sporoči maksimalno količino hrane na moža za kosilo in večerjo. Konkretno so se s preskrbo NOV ukvarjale, kakor že rečeno, gospodarske komisije, ki so imele na Primorskem pomembno vlogo in precejšnjo samostojnost, čeprav so bile formalno le podaljšana roka organov ljudske oblasti. Delo članov gospodarskih komisij je bilo razdeljeno

na referate: za preskrbo civilnega prebivalstva (aprovizacijo), za preskrbo NOV, za poljedelstvo in živinorejo, za delavnice, žage in skladišča, za finance; okrožna gospodarska komisija je imela tudi referenta »za uvoz«, t.j. za nabavo iz drugih okrožij.

– Gospodarsko že izčrpano okrožje je **aprila 1944** prizadel sovražnik: ofenziva je udarila predvsem ledinski okraj, od koder so nemški vojaki odgnali ok. 100 glav živine. (Cerkljanska je tedaj izgubila 600 glav živine.) Istega meseca sta bila bombardirana Vojsko in Gorenja Trebuša. Socialni referent okrajnega NOO za Vojsko je tedaj poročal, da prebivalstvo prosi za hrano, »ker že strada«.

– **Junija 1944** (od 6. do 12.) se je na okrožje zgrnila nova strašna ofenziva, v kateri so sodelovali SS-ovci iz Trsta, bataljon Heine iz Idrije in SS bataljon za obrambo Krasa in Gradiške. Gorelo je devet vasi: Šebrelje, Reka, Lazec, Jagršče, deloma Idrijske Krnice, Masore, Otalež, Plužnje in Straža. Sovražnik je odkril okrevališče št. 2 v Peklu (Idrijske Krnice), od koder so, na srečo, ranjenci že prej pobegnili. Pri Erjavcu v Masorah je bilo umorjenih 5 ljudi, v Šebreljah 5, na Reki 3, v Otaležu 3, v Žabžah 4 aktivistke itd. V Idrijskih Krnicah sta bila obglavljena dva borca Vojkove brigade. Splošni stiski za prehrano se pridruži stiska pogorelcev. NOO za Šebrelje je tedaj prosil okrožno gospodarsko komisijo za žeblje, komisija pa mu je poslala »nujno priporočilo«, naj iz ruševin poberejo vse železo, da ga bodo kovači predelali.

Pri zasilni obnovi požganih domačij je bilo hudo občutno pomanjkanje delovne sile. Na območju Vojskega, Trebuše, Šebrelj in Ledin je bila namreč že do konca marca 1944 izvedena popolna mobilizacija v NOV. Zato so narodnoosvobodilni odbori pošiljali prošnje, naj vojska pusti »na dopust« domače tesarje, kovače in zidarje. Okrožna gospodarska komisija je poskrbela, da se aktivirajo žage, problem pa je bilo strojno olje, ki so ga dobili le z veliko muko. Vse organizacije v okrožju so se trudile, da bi z nabiralnimi akcijami pomagale pogorelcem. Nabirali so vse: hrano, obleko, posodo, žlice, sukanec itd.

– Velik problem je za civilno prebivalstvo (pa tudi za vojsko) predstavljalo pomanjkanje obutve. To je bil tudi glavni razlog za slabši šolski obisk. Čeprav so pošiljali vse kože od zaklane živine obvezno v strojno, za civilno prebivalstvo obutve ni bilo, saj čevljarke delavnice še operativnih enot niso mogle oskrbovati dovolj hitro. Velike težave so bile s prevozi. Kmetje, ki so imeli vprežno živino, so bili angažirani za NOV in za bolnišnice. Pogosti naporni prevozi orožja, ranjencev in hrane po težkih hribovskih poteh so živino izčrpali.

– Da bi se stanje popravilo, so se julija 1944 vse politične organizacije in organi oblasti angažirali v široki »žetveni kampanji«. Zaradi pomanjkanja delovne sile je bila organizirana medsebojna pomoč pri žetvi in pri košnji nujno potrebna. Ponekod so pomagale tudi zaledne vojaške komande.

– Julija 1944 je pokrajinska gospodarska komisija nakazala idrijskemu okrožju nekaj krušne moke, koruznega zdroba, riža in sladkorja. Gospodarske komisije so bile postavljene pred težko nalogo: kako razdeliti to hrano med okraj in vasi, saj je ni bilo dovolj niti za najbolj potrebne (bolnike, otroke, starce in tiste družine, ki so izgubile vse imetje med sovražnikovimi ofenzivami).

– Kljub tej stiski je idrijsko okrožje prispevalo **dnevno** za NOV 30 kg maščob in 200 kg mesa – poleg redne oskrbe zalednih ustanov (tehnik, kurirskih postaj, bolnišnic itd.), ki so bivale na Idrijskem.

Kolikšna je bila požrtvovalnost civilnega prebivalstva na osvobojenem ozemlju, nam povedo podatki o **posojilu**, ki je bilo razpisano 27. aprila 1944. Za okrožje planirana vsota 1 milijon Lit. sicer ni bila dosežena, ker je bilo v Idriji zbranih le 200.000 Lit. (od planiranih 650.000); na osvobojenem ozemlju pa je bil načrt presežen, čeprav je bil sprejet pred požigalsko junijsko ofenzivo. Tako so na primer Šebreljčani, ki so pred požigom vasi planirali vsoto 60.000 Lit v resnici zbrali 88.000 Lir, Vojskarji so dosegli vsoto 102.000 Lir (planirali 50.000), Dol. Trebuša pa je dosegla 35.000 Lir (planirala 10.000).

Ilustrativna so tudi poročila o predvolilni kampanji in o volitvah, ki so bile izvedene deloma pred, deloma po junijski sovražnikovi ofenzivi. Pokrajinski odbor OF je najprej izrazil dvom, ali so volitve na Primorskem sploh možne, saj je bila nevarnost sovražnikovega vdora na osvobojeno ozemlje stalno prisotna. Predsedstvo SNOS je vztrajalo, češ da so politično pomembne: bližal se je konec vojne, odprto je bilo vprašanje meje. Pokrajinski odbor OF je volitve razpisal **3. maja** (po aprilski ofenzivi). Potekale naj bi od 15. maja do 15. junija. Kako negotov je bil položaj na Idrijskem, je razvidno iz naslednjega: vodstvo idrijskega okrožja je vprašalo pokrajinski odbor, kako bo z volitvami v krajih blizu okupatorjevih postojank. Odgovor se je glasil, naj sami rešujejo ta problem, »saj ni znano, kakšna bo situacija . . . morda bo takrat vse okrožje osvobojeno ali vse okupirano.«

Ko so bile te dileme »razčiščene«, so se aktivisti z največjo vnemo lotili dela: **11. maja** je bila ustanovljena okrožna volilna komisija (potrdil jo je brzojavno SNOS 22. maja). **22. maja** je okrožje izdalo navodila, kako naj se sestavijo volilni spiski, določijo volilne enote, imenujejo okrajne in krajevne volilne komisije, kako naj poteka predvolilna kampanja in nato volitve. Do **2. junija** so bile imenovane že vse okrajne in krajevne komisije. **4. junija** je bila v Gačniku konferenca vseh aktivistov, ki so dobili še zadnja navodila. **11. junija** naj bi se izvedle volitve v 9 volilnih enotah. Medtem je bilo prirejenih veliko število predvolilnih zborovanj, in sicer: 9 velikih mitingov, 34 zborovanj, ki jih je sklicala organizacija OF, 39 je bilo mladinskih sestankov, 14 pa sestankov ženske organizacije. To intenzivno delo je prekinila sovražnikova »požigalska« ofenziva, ki je trajala **od 6. do 12. junija**. Kljub temu so bile volitve **11. junija** izvedene v okraju Črni Vrh z 99 % udeležbo, v večini drugih volilnih enot pa v drugi polovici junija, to je **takoj po**

ofenzivi. Volilna udeležba je bila izjemno dobra: Čekovnik 100 %, Zadlog 99 %, Bela 100 %, Idrijski Log 100 %, Vojsko 95 %, Gor. Trebuša 97 %, Gor. Kanomlja 100 %. Po tedanji oceni so slabo uspele v Jagrščah (62 %), Stopniku (84 %) in Krnicah-Masorah (78 %). V Šebreljah pa so bile izvedene šele v septembru, a tedaj uspešno. Razlog za »zamudo« v Šebreljah in za slabo udeležbo v navedenih vaseh je bil strah pred sovražnikom, saj so prav tu komaj nekaj dni pred volitvami nemški vojaki najbolj divjali.

Avgusta 1944 so bila okrožja na Primorskem ponovno reorganizirana. Idrijsko se je združilo z baškim in kanalskim v severnoprimorsko okrožje. Tudi obdobje od avgusta 1944 do konca vojne je bilo na Idrijskem nabito z dogajanjem. Konstituirali so se novi organi ljudske oblasti, dopolnjevala se je organizacija okrajne in okrožne uprave, svoje funkcije so prevzemali tudi krajevni narodnoosvobodilni odbori. Preurejene so bile politične organizacije OF, ZSM in SPZZ, ki so jim na ravni okrajev in okrožij od jeseni 1944 dalje načelovale **izvojljene** skupščine in (delovna) tajništva.

Pritisk sovražnika se je tudi v tem času stopnjeval. Tako je – poleg pogostih vdorov – osvobojeno ozemlje severnoprimorskega okrožja v decembru 1944 doživelo dotlej najdaljšo sovražnikovo ofenzivo, konec marca in v začetku aprila 1945 pa najhujšo, katere cilj je bil popolno uničenje IX. korpusa in njegovega zaledja. Gospodarsko stanje se je od jeseni 1944 dalje slabšalo iz meseca v mesec, saj so bili nekateri prehranjevalni kanali pogosto prekinjeni (npr. pot na Vipavsko). Glavna skrb vseh terenskih organizacij je bila: **kako preživeti borce in najrevnejše civilno prebivalstvo.** Kolikšna je bila stiska, nam povedo predvsem poročila krajevnih odborov. Spomladi 1945 so se v nekaterih vaseh odločili, da enkrat tedensko ne bodo večerjali in bodo tako prihranjena živila dali najrevnejšim. Zaloge živil, ki jih je dala sicer dobra letina, so hitreje pošle tudi zato, ker je januarja 1945 iz Furlanije prišla na osvobojeno ozemlje vsestransko izčrpana in podhranjena divizija italijanskih partizanov Garibaldi Natisone. Zgodovinar dr. Metod Mikuž je v zvezi s tem napisal, da – če kdo, je tedaj prebivalstvo severnoprimorskega orkožja izpričalo internacionalizem.²¹

Razumljivo je, da je pri tolikšnih potrebah tudi v tem obdobju ljudska oblast »zahtevala« od prebivalstva dajatve v blagu in denarju. Poleg **obvezne oddaje** pridelkov, za katere so kmetje dobivali potrdila, je bil »moralno obvezen« narodni davek, pobirali pa so tudi prostovoljne prispevke in posojila. Kaj je bilo s tem denarjem in pridelki iz obvezne oddaje? **Šlo je za prerazporeditev dobrin:** večji del denarja je ostal na terenu za **najnujnejše podpore.** Socialni referenti (pa tudi organizacija SPZZ) so namreč vedno znova sestavljali spiske najrevnejših, ki jih je bilo iz meseca v mesec več, ter bolnikov, starih in dojenčkov.

Ker je bilo denarja vedno manj (saj je bila trgovina z okupiranim ozemljem ukinjena), so se podpore »izplačevale« v hrani. Večji del hrane pa je bil namenjen operativnim enotam in

zalednim vojaškim ustanovam. »Uradne« dajatve pa niso bile edine. Znano je, da so bile prav redke tiste družine na osvobojenem ozemlju, ki ne bi imele med partizani **svojih osebnih** prijateljev. Največkrat so bili to tisti, ki so z družino nekaj časa živeli pod isto streho (npr. delavci partizanskih delavnic). Tudi če so se preselili, so se vračali in zanje je bilo vedno kaj za pod zob. Prijateljstva so se razvijala tudi zaradi tesnega sodelovanja in preprosto zaradi sorodnosti interesov in mišljenja. Tako je postalo običajno, da so se nekje zbirali zdravniki in bolničarji (npr. pri Zlatoperju v Cerknem, torej na domu bolničarke Lidije Zlatoper in pri Jernu, na domu ekonomata bolnišnice Franja Petra Rojca), drugje (npr. pri Kacinovih v Cerknem – pri družini članice igralske skupine Irme Kacin, kjer je bil doma pevski in igralski talent) so se zbirali člani igralske skupine IX. korpusa, v drugih hišah so se počutili kot doma vosovci ali »štabovci« (kakor so ljudje tedaj imenovali partizanske oficirje), intendanti itd. Zelo gostoljubne družine, pri katerih je bilo partizanskega prometa največ, so že tedaj označevali kot »partizanske«, in na takšno oceno so bili ljudje ponosni. Seveda so si družine in partizani – prijatelji dobrine delili. Dal je tisti, ki je trenutno imel. Če danes govorimo o veliki **solidarnosti**, ki so jo tedaj ljudje izpričali, to ni fraza. Poleg organizirane medsebojne pomoči je močno prišla do izraza tudi tradicionalna soseska pomoč. V požganih vaseh je v hišah, ki so slučajno ostale cele, živelo tudi po pet družin – dokler niso požganih vsaj zasilno obnovili.

Težke razmere so vplivale na **zdravstveno stanje** prebivalstva. Ilustrativno je poročilo zdravnika za severnoprimorsko okrožje dr. Franca Podkoritnika-Očka z dne 1. 3.1945. Poročilo pravi, da so ustanovili ambulante za civilno prebivalstvo v Cerknem, na Šentviški gori, v Dolenji Trebuši, na Vojskem in dve na Čepovanskem. Ker je primanjkovalo kadra, so usposabljali bolničarke na tečajih za civilno bolniško osebje. Februarja 1945 je bilo v ambulantah pregledanih 824 bolnikov. Sistematični zdravstveni pregledi prebivalstva v skoraj vseh naseljih na osvobojenem ozemlju okrožja so odkrili zelo visok odstotek pljučne, sklepne in kostne tuberkuloze; znake prve okužbe so zasledili kar pri 20 do 40 % šolskih otrok. Slabo je bilo zdravstveno stanje dojenčkov (zaradi pomanjkljive prehrane). Na Vojskem in v Lokovcu je bilo mnogo rahitičnih otrok. Dr. Podkoritnik tudi poroča, da je bila ustanovljena porodnišnica in da se civilna zdravstvena služba odločno bori proti grozečemu pegavcu. Na zdravstveni konferenci februarja 1945 je civilna zdravstvena služba sprejela načrt dela tudi za prvo obdobje po vojni. Vseboval je naslednje naloge:

- šolanje bolniškega kadra
- postavitve karantenskih postaj za vračajoče iz taborišč
- zagotovitev zadostne količine zdravil in hrane za dojenčke
- ustanovitev otroških zavetišč (predvsem za številne sirote), sanatorijev za tuberkulozne in domov za onemogle

Vsi odbori političnih organizacij so med vojno na vseh svojih sejah obvezno obravnavali dve temi: politični (in vojaški) položaj v svetu, še posebej v Jugoslaviji, ter politični položaj na

območju, ki ga je odbor pokrival (na vasi, v okraju, okrožju). Za politično usmeritev prebivalstva na svojem območju so bili odbori odgovorni in so zato o tem tudi redno poročali. V poročilih političnih organizacij na Idrijskem se vedno znova ponavlja trditev, da je kljub težki gospodarski situaciji odnos velike večine prebivalstva do narodnoosvobodilnega boja pozitiven; »morala« (beri: razpoloženje ljudstva) pa je nihala. Predvsem v naseljih blizu okupatorjevih postojank je vladal velik strah pred sovražnikovimi vdori, na osvobojenem ozemlju pa je bil pogum ljudi omajan po ofenzivah. Na razpoloženje so slabo vplivale nepravilnosti v naših vrstah. Vsako napačno ravnanje je močno odjeknilo. Tako so npr. aprila 1944 iz Ledin poročali: Ljudje so nezadovoljni, ne toliko zaradi ropanja sovražnika, kolikor zaradi »neodgovornega ravnanja komandantov, ki je povzročilo precej žrtev med borci«. ²² Kvarno je vplivala tudi sovražnikova propaganda predvsem v postojankah in blizu njih. Najbolj dovzetni zanje so bili – po tedanji oceni – v Godoviču, Črnem Vrhu (v vasi) in v Sp. Idriji.

Čeprav so za razpoloženje prebivalstva skrbeli vsi politični aktivisti, so bili za propagandno dejavnost še posebej zadolženi propagandisti oz. referenti za propagando (agit-prop), pri okrajnih in okrožnih odborih OF pa odseki za agit-prop. Njihovo delo je bilo: politična vzgoja, seznanjanje ljudi s cilji in splošno linijo osvobodilnega boja, stalno pojasnjevanje trenutne politične situacije v svetu in doma. Naša propaganda je morala tako rekoč vsakodnevno odgovarjati na sovražnikove, predvsem domobranske »parole«, ki so skušale omajati vero v zmago osvobodilnega boja (češ: zahodni zavezniki nikoli ne bodo dopustili, da bi po vojni pri nas zavladala »komunistična OF«), predvsem pa vero v smiselnost boja (»škoda je žrtev!«); komuniste pa so domobranci slikali kot največje sovražnike slovenskega naroda. Na Idrijskem je propaganda dejavnost Osvobodilne fronte pod vodstvom Milene Strgar-Vesne odlično delovala. Naslanjala se je tudi na vesti s terena. Tako so npr. julija 1944 med ljudmi zasledili dvom o upravičenosti sporazuma Tito – Šubašič in strah, da bi naše vodstvo odstopilo od deklariranih načel. Okrožnica z odgovorom je vsebovala naslednje misli: Treba je zaupati našemu vodstvu. NKOJ (jugoslovanska začasna vlada) ne bo popušča. Molk, ki ga zahteva trenutni diplomatski položaj, nas ne sme begati.

Okrožnice so bile le eden izmed načinov obveščanja propagandistov in političnih aktivistov nasploh. Propagandni odseki so pogosto sklicevali konference aktivistov. Tako je propagandno delo spremljalo vse večje akcije političnih organizacij: tekmovanja, posojilno ter setveno in žetveno kampanjo, mobilizacijo, volitve itd. Propagandisti so skrbeli tudi za proslavljanje pomembnih političnih in kulturnih obletnic, pri čemer so bili angažirani tudi kulturno-prosvetni odseki. Tako so v letu 1944 praznovali tretjo obletnico ustanovitve OF, stoletnico Gregorčičevega rojstva, proslavljali »slovanska brata« Cirila in Metoda (tudi z verskim obredom) itd. Posebna skrb propagandistov je bila širjenje našega tiska. Stremeli so za

tem, da bi vsak izvod časopisa ali brošure prebralo čimveč ljudi. Pomembnejše članke so brali na sestankih.

Kulturna dejavnost med NOB bi zaslužila posebno obravnavo. Ljudje so bili lačni slovenske besede in pesmi. Velika zborovanja z mitingom so bila zato tudi najuspešnejše propagandno sredstvo – tako so v svojih poročilih aktivisti vedno znova ugotavljali. Ohranil se je seznam tistih prireditev, na katerih je v letu 1944 v cerkljanskem okraju nastopala šolska mladina. Bilo jih je kar 79! Tu niso všteti mitingi, ki so jih prirejale brigade ali kulturna skupina IX. korpusa. Ne glede na kvaliteto so bile vse prireditve izredno obiskane. Ljudje so bili navdušeni že nad golim dejstvom, da je bila slovenska beseda zopet na odru. Toliko bolj so z veseljem spremljali kvalitetne predstave. Želja po kulturnem udejstvanju je rodila lepe rezultate. V zadnjem, najtežjem obdobju vojne se je izoblikoval Završnikov dekliški pevski zbor z ok. 120 pevkami iz Kanomlje, Vojskega, Čekovnika in Trebuše, ki so na vaje hodile v najhujši zimi več ur hoda daleč. Ob koncu vojne je bil zbor pripravljen in je nastopil med drugim v Idriji, Gorici, na Bledu, v Beogradu.

Januarja in februarja 1945 je bila v Cerknem zgrajena dvorana z velikim odrom in kulisami, ki so se dvigale s škripčevjem. V njej je od 20. do 24. februarja potekal Teden slovenske kulture, ki ga je priredila Igralska skupina IX. korpusa ob sodelovanju korpusne vojaške godbe. Poleg recitacij, solospjevov, nastopa pevskega okteta in veselega tria je skupina izvajala Borovo Težko uro, Vodopivčevo spevoigro Kovačev študent, Finžgarjevo Razvalino življenja, enodejanko Čehova Snubač itd. Vojaška godba je igrala partizanske in narodne pesmi pa tudi Dvorakov Slovanski ples št. 8 in Čajkovskega Andante iz 5. simfonije. Zadnja prireditev v novi dvorani je bila produkcija Il. pevovodskega tečaja pod vodstvom skladatelja Maksa Pirnika. V zadnji ofenzivi so Nemci dvorano požgali. ²³

Vodstva idrijskega in kasneje severnoprimorskega orkožja so v svojih poročilih vedno posebej obravnavala Idrijo. Od mesta kot proletarskega središča je tudi pokrajinsko vodstvo OF od vsega začetka veliko pričakovalo. V ocenah o delovanju mestne organizacije OF in KPS zasledimo pohvalne besede predvsem v zimi 1942/43, ko se je organizacija izredno hitro razvijala. Kasneje je pohvaljeno predvsem delo žensk in mladine ter »intendanca«.

Hkrati pa so mestni organizaciji OF očitali predvsem naslednje slabosti:

- preskromno sodelovanje srednjega sloja,
- premajhen odziv rudarjev na mobilizacijo v partizane (predvsem v času nemške okupacije),
- oportunistem v zvezi z zahtevo, naj bi rudarji onesposobili rudnik, ki je služil okupatorju. Že v času ko je v mestu deloval Jakob Platiše, je bilo to vprašanje pogosto na dnevnem redu, a je celo mestni odbor OF dvomil v smiselnost takšnega posega, ki bi postavil na kocko eksistenco številnih

rudarskih družin ter povzročil težave pri obnovi rudnika po vojni.²⁴

Za končno oceno o deležu Idrije bi bilo treba najprej podrobneje proučiti zgodovino osvobodilnega boja v mestu v času nemške okupacije (med drugim tudi starostno sestavo rudarjev glede na italijansko mobilizacijo) ter primerjati Idrijo z drugimi proletarskimi središči v Sloveniji, ki so bila prav tako pod nemško okupacijo. Primerjava z agrarno okolico, ki je bila od kapitulacije Italije dalje že osvobodjena, ni objektivna. Na osvobojenem ozemlju je bila namreč mobilizacija v partizane stoodstotna **tudi zato**, ker je bilo to ozemlje pod nadzorom naše vojske ter pod direktnim moralnim vplivom organizacije OF in ljudske oblasti.

Za naše ozemlje je bila NOB velikanska prelomnica, ne le zaradi generalnih sprememb, ki sta jih osvobodilni boj in socialna revolucija prinesla Sloveniji in Jugoslaviji. Močno se je spremenilo politično mišljenje. Od splošne narodne zavesti in antifašizma je bil storjen izrazit preokret na levo (pokazatelj je število članstva KPS ob koncu vojne), prišlo pa je tudi do politične diferenciacije. Premik je bil storjen v kulturnem mišljenju, saj je doživelo naše ozemlje med vojno pravo »invazijo« slovenske inteligence. Splošna mobilizacija »vseh živih in materialnih sil«, stiska in nuja ter zavestna udeležba ljudi v osvobodilnem boju je na svobodnem ozemlju rodila pravi **izbruh ustvarjalnosti** na vseh področjih življenja. Resda Primorska pred in med vojno ni več imela svoje, tu živeče inteligence, imela pa je inteligentne ljudi in iznajdljive samouke, ki zaradi nenormalnih razmer pod fašizmom niso imeli možnosti študija. Potreba po kadrih na vseh področjih – na vojaškem, političnem, gospodarskem, kulturnem, upravnem itd. – pa je naravnost silila ljudi, da razvijajo svoja nagnjenja, svoje skrite talente. Te naše domače »proizvajalne sile«, spojene s »prišleki«, so opravile toliko ustvarjalnega dela v tako kratkem času in v tako nemogočih pogojih, da danes nad tem lahko samo strmimo.

OPOMBE

1. Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1978, str. 1021–1027.
2. Prav tam, str. 541.
3. Prav tam, str. 544.
4. Prav tam, str. 815.
5. Stanko Petelin, Osvoboditev Slovenskega primorja, Nova Gorica 1965, str. 31.
6. Prav tam, str. 5–6, 53, 242–247.
7. O. Lipužič, A. Štucin, Gradivo za zgodovino OF na Idrijskem in Cerkljanskem, Idrijski razgledi – zbornik 1978/79, str. 13.
8. Prav tam.
9. A. Štucin, Iz naših arhivov, Idrijski razgledi – zbornik 1981–1983, Idrija 1985, str. 127–128.
10. Gradivo . . . (nav. d.), str. 5–25.
11. L. 1927 je fašistični tajnik v Cerknem poročal: » . . . Prepričanje . . . da bo prišlo do vojne, ki bo za Italijo usodna, je tod več ali manj splošno.« A. Štucin, Iz naših arhivov, Idrijski razgledi, Idrija 1985, str. 121.
12. Gradivo . . . (nav. d.), str. 81.
13. Prav tam, str. 85.
14. Arhiv Goriškega muzeja, fasc. Idrijsko okrožje.
15. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 4, Ljubljana 1968, str. 178–179 in 103.
16. Ljubljana, Arhiv IZDG, fond ital., fasc. 1008/II.
17. Prav tam, fasc. 1024.
18. Prav tam, fasc. 1008/II.
19. Gradivo . . . (nav. d.), str. 128–132.
20. Arhiv Goriškega muzeja, fasc. Idrijsko okrožje.
21. Dr. Metod Mikuž, Slovensko partizansko gospodarstvo, Ljubljana 1969, str. 248.
22. Tugo Klasinc, Igralska skupina IX. korpusa, Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 16. zvezek –Cerkno, Ljubljana 1980.
23. Dokumenti o delu organizacij OF, KPS in organov civilne oblasti, ki sem jih uporabila, so zbrani v naslednjih arhivih: Ljubljana, Arhiv IZDG, fond partiz., fasc. 467, 542, 553, 559, 570; Arhiv Goriškega muzeja, fasc. Idrijsko in Severnoprimorsko okrožje; Zgodovinski arhiv Ljubljana, odd. Idrija, fasc. Idrijsko okrožje.

Nande Rupnik
GREMO V NEBESA

OKROGLA MIZA O VARSTVU OKOLJA V IDRIJSKI OBČINI

JOŽE ČAR

UVODNE MISLI

Od časov začasnega zapiranja Rudnika Idrija ni bila deležna take pozornosti kot leta 1985. Zanimiva je postala zaradi treh – rečemo lahko – nespodbudnih dogodkov, in sicer:

- pretepa pred Modro dvorano,
- ekoloških problemov v zvezi z odlagališčem radioaktivnih odpadkov pri Zavrnatcu in
- težav z lokacijo deponije komunalnih odpadkov na območju Raskovca.

Čeprav poročanje ni bilo vedno korektno, moramo oceniti odzivnost slovenske javnosti na vse tri idrijske probleme kot veliko. Nikakor pa ne moremo enake ocene zapisati za razpravljanje doma, v občinskem okviru. Medtem ko so o »nacionalističnih« izgrelih razpravljali na najrazličnejših nivojih in organih, sta ostala ekološka problema brez potrebnega formalnega in javnega premisleka. Nekaj težav so imeli pristojni občinski organi le z deponijo v Raskovcu. Že bežna primerjava ekoloških problemov s »primerom – Modra dvorana« pa nedvoumno pokaže, da bo imelo neodgovorno ravnanje z okoljem za idrijsko občino vsekakor težje in trajnejše posledice.

Neodzivnost in nezanimanje za ekološke probleme v preteklih letih je za Idrijo značilno. Medtem ko pretresa Slovenijo že drugi protestni ekološki val – spomnimo se protestov zaradi onesnaženosti izvira Krupe, predvidenih gradenj hidrocentral na Muri, lokacij za radioaktivne odpadke itd. – se Idrijčani šele prebujamo. Ali so morda razmere na področju varstva okolja tako »idealne«, da se z njimi ni potrebno ukvarjati, ali pa gre pri tem za znano idrijsko zamudništvo, za slabo ekološko osveščenost, neinformiranost in neorganiziranost? Resnica je seveda taka, da nas že pestijo številne ekološke zagate, pridružuje pa se jim zamudništvo, ekološka neosveščenost, pa tudi neorganiziranost. Pri trenutni organiziranosti naj bi se na občinskem nivoju ukvarjala z varstvom okolja

– Oddelek za urejanje prostora in varstva okolja pri SO Idrija in

– Svet za varstvo okolja pri SZDL Idrija.

Kako uspešno delujeta omenjena organa, žal ne vemo. Glavno pa je, da vidnih rezultatov ni. Menimo, da izhaja njuna nemoč v prvem primeru iz

- nedodelane normativnosti ter finančnih in strokovnih zagat, v drugem primeru pa iz
- direktivnosti, ki ni odraz resničnih potreb.

Nocojšnja okrogla miza je tako prvi poskus javnega razpravljanja o ekoloških problemih v idrijski občini. Naša želja je, da se v debati ne bi spuščali v izredno široko in zapleteno splošno ekološko problematiko. Namen je skromnejši. Želimo, da bi razpravljali predvsem o naravovarstvenih problemih, torej o področju, kjer se ekologija začena. Glede na to, da smo, tako v pogledu znanja in poznavanja naravovarstvenih razmer v občini, organiziranosti na tem področju in pravilnega obnašanja do okolja, ki nam je dano, šele začetniki, smo bili mnenja, naj bo današnji večer posvečen predvsem naravovarstvenemu osveščanju – to je seznanjanju s problematiko varstva okolja pri nas in njihovo inventarizacijo. Organizatorji si torej ne domišljamo, da se bomo že nocoj dokopali do takih ali drugačnih rešitev, prepričani pa smo, da bomo zbrali številne koristne predloge za nadaljnje razmišljanje in ukrepanje.

Predno se lotimo razpravljanja, želimo opozoriti, da predstavljamo organizatorji nocojšnjega pogovora neformalno skupino. Nihče izmed nas ni strokovnjak za varstvo okolja ali celo ekologijo. Organizatorji torej nimamo niti posebnega znanja niti posebnih izkušenj s področja varstva okolja. To pomeni, da smo si vsi zbrani po znanju iz ekološkega področja bolj ali manj enaki, kar daje potrebno osnovo za široko in odprto debato. Organizatorji tega večera tudi nimamo možnosti niti namena kogarkoli klicati »na odgovornost«, kar so nam nekateri pred tem večerom že prisodili. Želimo pa resno potrpati na vest vseh, ki so kakorkoli odgovorni za neekološko obnašanje v našem prostoru.

Da nocojšnja debata ne bi zvedenela v splošnih problemih, ali pa da se ne bi prelevila v dialog dveh, predlagamo:

- v debati naj bi govorili predvsem o konkretnih domačih naravovarstvenih problemih, ki pa v osnovi seveda niso nič drugačni od slovenskih in svetovnih;
- debata naj bi bila strpna, a prizadeta, vsaka kritična beseda pa dobronamerna;
- vse predloge in koristne ideje bomo zabeležili.

JOŽE JANEŽ

PROBLEMATIKA KVALITETE PODZEMNIH VODA IN OSKRBE S PITNO VODO V IDRIJSKI OBČINI

Kvaliteta podzemne vode je v neposredni zvezi s človekovo dejavnostjo. Posledica sedanjega načina gospodarjenja je stalno večanje količine odpadnih produktov, s tem pa slabšanje življenjskega okolja, seveda tudi podzemne in pitne vode. Meteorna voda, ki z dežjem pade na površje zemlje, deloma odteče po površini, deloma pa pronica skozi prepustne kamnine v notranjost. Pri tem kemično reagira s snovmi, na katere naleti ali pa jih mehansko spirata. Kasneje te snovi spet odlaga oziroma se čisti. Narava ima sicer velike samočistilne in regenerativne sposobnosti, ki pa niso neomejene.

Zadnja leta opazujemo povsod po Sloveniji in tudi na Idrijskem močno poslabšanje kvalitete podzemnih oziroma izvirnih voda. Onesnaženje se pojavlja tudi v krajih, kjer ga ne bi pričakovali. Očitno je koncentracija onesnaženja toliko narasla, da se voda med kratkim zadrževanjem v kamninah ne more več očistiti.

Idrijska občina (predvsem idrijski del, manj Cerkljansko) spada med najbolj namočena območja v Sloveniji. Letno padavinsko poprečje znaša v Idriji okoli 2200 mm, v Trnovskem gozdu, na Črnovrški planoti in Vojskem pa med 2500 in 3000 mm. Za Slovenijo znašajo poprečne letne padavine 1500 mm. Količinsko nam torej vode ne primanjkuje, je pa neenakomerno razporejena. Idrijsko ozemlje je geografsko zelo pestro. Kraške in polkraške planote (Črnovrška, Ledinska, Dolska in Vojskarska planota, Krniško-Masorski greben) so ločene z globoko vrezanimi dolinami Idrije, Belce, Zale in Kanomljice. Tako so planote zbiralniki vode, ki prihaja na dan v izvirih na pobočjih ali v samem dnu dolin. Posledica naravnih razmer, kraške podlage in geografsko-morfološke razčlenjenosti ozemlja je pomanjkanje vode na planotah. S sušami

Zgornje omejitve in predlogi so seveda smiselni le tedaj, če se organizatorji obvežemo, da bomo zaključke nocojšnjega večera posredovali pristojnim občinskim in družbeno-političnim organom in po možnosti – objavili. Sklepi nocojšnjega pogovora naj bi bili obvezujoča osnova za nadaljnje razpravljanje, organiziranje in ukrepanje na področju varstva okolja v občini.

se vsako leto borijo na Črnovrški planoti, v Dolah, Ledinah, Idrijskih Krnicah in še kje.

Poseljenost in vse intenzivnejša urbanizacija kraških planot vpliva na slabšanje kvalitete voda, ki izvirajo v dolinah. Tako stalno pada kvaliteta izvirov Podroteje (predvideno je, da bi se Podroteja popolnoma nadomestila z ustrežnejšimi izviri v zgornji Idriji), velike težave pa nastopajo pri reševanju vodooskrbe na planotah, saj v bližini ni čistih in dovolj izdatnih izvirov. Žal so prav največji izviri najbolj onesnaženi (vpliv velikih zbiralnih zaledij), kar dodatno otežuje vodooskrbo naselij tako na planotah kot v dolini. Vodooskrbo Spodnje Idrije bi lahko rešili z zajetjem izvirov v Bazoviku (cca 20 l/s) ali tistih v Peklenski grapi (cca 30 l/s), vendar so preveč onesnaženi, Ledinsko planoto bi pokrili z vodo iz Pečniških mlinov itd.

Mesto Idrija ima v primerjavi z mnogimi drugimi mesti zadovoljivo oskrbo s pitno vodo. Bakteriološke analize vzorcev vode idrijskih zajetij v letu 1985 kažejo, da se na nekaterih sicer pojavlja občasna bakteriološka oporečnost (stalno onesnaženi so le izviri Podroteja), vendar je voda po ustrezni pripravi večinoma primerna za pitje. Gre za onesnaženje organskega izvora, ki nastopa zaradi:

- fekalnih odpadkov oziroma slabourejene kanalizacije,
- gnojenja kmetijskih površin,
- neurejenih odlagališč.

Onesnaženje z organskimi snovmi (bakteriološka oporečnost) je najpogostejša oblika polucije tudi drugod v Sloveniji. Za saniranje bakteriološko oporečne vode se največ uporabljata metodi:

- kloriranja in
- ozoniranja.

Ozoniranje temelji na razkroju organskih snovi v prisotnosti kisika. Je drag tehnološki postopek, primeren za velika zajetja in vodovode.

V naših razmerah se pretežno uporablja kloriranje (plinski klor, tekoči natrijev hipoklorid). Vendar pa klor ni nekakšno »čudežno zdravilo«, ampak le nujno zlo, strup, ki ga je dovoljeno dozirati le do določene koncentracije (0,5 mg/l), v višjih dozah pa ima stranske učinke (črevesne motnje, rakotvoren). Pri večji koncentraciji fekalnih bakterij v pitni vodi torej čiščenje s klorom odpove.

V večini kraških izvirov (izviri Zale pri Kališah pod Dolsko planoti, izviri pri Bazoviku, Pečniški mlini itd.) opazujemo tudi povečane koncentracije nitritov, nitratov in amoniaka, ki so prav tako pokazatelji onesnaženja z organskimi snovmi. Poleg bakteriološke oporečnosti nam stalno grozi onesnaženje pitne vode z vrsto težko razgradljivih organskih in anorganskih snovi (npr. naftni derivati, fenoli, detergenti, težke kovine itd.). V zajetjih Lačna voda se občasno pojavlja samorodno živo srebro, vendar ne kot posledica človekove dejavnosti, temveč zaradi naravnega spiranja orudnih kamnin. V kraških izvirovih zasledimo detergente in fenole v še dovoljenih koncentracijah. Večje koncentracije teh snovi v pitni vodi so mnogo bolj škodljive, čiščenje vode pa težavno in dolgotrajno.

Zadnja leta je bilo v občini tudi nekaj primerov fizikalnega onesnaženja zajetij pitne vode. Zaradi izgradnje gozdnih cest v zaledju sta začeli kaliti zajetje Čerinovše in zajetje za Zgoranje Lome.

Kje še imamo večja območja s čistimi izvirnimi vodami? Predvsem je to območje zgornje Belce in Idrijce ter deloma Studencev v Kanomlji. Torej odmaknjena, pogozdena področja, stran od naselij.

Nekatere ocene govorijo o tem, da bo Slovenija že leta 2000 ostala brez čiste pitne vode. Da bi se temu izognili, bo nujno obstoječe zajete vodne vire in vse nezajete perspektivne vodne vire zaščititi pred onesnaženjem. Trenutno sta v svetu in pri nas dva trenda zagotavljanja čiste vode:

- določanje varstvenih območij in pasov,
- čiščenje vodnih virov s tehnološkimi postopki.

Kljub še trajajočim teoretičnim polemikam o prednostih in omejitvah obeh metod je jasno, da druga varianta sama zase dolgoročno ni sprejemljiva (razen za vodooskrbo večjih mest), saj je draga, njena uspešnost je vprašljiva in ne zagotavlja odstranitve vira onesnaženja.

V manj urbaniziranih območjih, kot je naše, je bolj smiselna orientacija k zaščiti izvirov z varstvenimi območji in pasovi,

kljub temu, ali pa prav zato, ker njihovo sprejemanje in izvajanje narekuje tudi omejitve v urbanizaciji zaščitenih območij. Njihov namen je torej preprečevanje onesnaženja. Izvajanje varstvenih ukrepov znotraj varstvenih območij temelji danes na naslednjih ukrepih:

- graditvi vodotesne kanalizacije,
- ureditvi odlagališč odpadkov,
- ureditvi in delovanju obstoječih čistilnih naprav (Godovič, Črni Vrh),
- prepovedi nečiste industrije na kraških ozemljih,
- kontroli tranzita in skladiščenja naftnih derivatov in vseh strupenih snovi,
- omejevanju intenzivnega kmetijstva na kraškem svetu.

Pri nas so sicer storjeni prvi koraki v tovrstni zaščiti, saj je izdelanih že 15 poročil o varstvenih pasovih za zajete in nezajete izvire. Pravno sta sprejeta odloka o zaščiti zbiralnega zaledja zajetja Slanice in izvirov Pikeljce za godoviški vodovod.

Poleg že zajetih izvirov bomo morali z varstvenimi območji zaščititi vse za bodočo vodooskrbo perspektivne posamezne izvire in večja vodozbirna območja. Pomembna so predvsem območja zgornje Belce, Idrijce, Studencev in zaradi bližine, celotne Kopalove planine.

Poseben problem so kraške planote. S sledilnim poskusom je dokazano, da vode s Črnovrške planote ne zbirata samo kraška izvira Divje jezero in Podroteja, ampak tudi Hubelj, ki je najvažnejši vodni vir za oskrbo Vipavske doline. Vode iz Ledinske planote odtekajo tako na idrijsko stran kot proti zajetju žirovskega vodovoda v Osojnici. Enaka hidrološka razvodnica gre preko Dolske planote.

Stojimo torej pred širokim spektrom problemov, ki so nam začeli zoževati življenjski prostor. Njihovo reševanje zahteva temeljit interdisciplinarni strokovni pristop, s katerim pa smo komaj začeli.

zaradi onesnaženosti ozračja še daleč od nas in da bo naša manj razvita industrija vsaj za nekaj časa prizanesla našim gozdom.

Žal se pričakovanja in upanja niso uresničila. Spomladi leta 1985 se je po hudi zimi v koroških gozdovih že drugič pojavil močan ožig drevja, ko zaradi strupenih plinov hirajoče drevje ni več preneslo hujšega mraza. Po tej močni pozebi so gozdarski strokovnjaki opravili analizo zdravstvenega stanja gozdov in ugotovili, da je od 102.000 hektarjev vseh gozdov na Koroškem 51.000 hektarjev bolnih v različnih stopnjah obolenosti. Kakor so ugotovili, od teh bolnih gozdov ni imelo več nobenih možnosti za preživetje kar okrog 3000 hektarjev

FRANJO KORDIŠ

ONESNAŽEN ZRAK JE ZELO PRIZADEL NAŠE GOZDOVE

Ko so okrog leta 1980 v Srednji Evropi začeli opozarjati, da gozdovi močno bolehalo, da jim grozi umiranje in celo izgubljanje nekaterih drevesnih vrst, je bilo po tedanjih ocenah na Bavarskem že 70 %, v Švici 34 % in v Avstriji 40 % gozdov, ki so kazali znake postopnega umiranja. Takrat smo bili gozdarji v Sloveniji prepričani, da je tako obsežno umiranje gozdov

smrekovih gozdov. Na 15.000 hektarjih je bila izključena vsaka možnost gospodarskega ukrepanja. Za 33.000 hektarjev bolnih gozdov pa je še vedno obstajala možnost, da bi se jim lahko izboljšale življenjsko pomembne funkcije, toda v čistejšem ozračju. Ta analiza je tudi pokazala, da so gozdovi severovzhodne Slovenije v izredno slabem zdravstvenem stanju.

Med strupenimi plini, ki jih v zelo velikih količinah pošiljajo v ozračje naše tovarne, je žveplov dvokis (SO_2), ki ga je razmeroma mnogo v skoraj vseh naših fosilnih gorivih. Zelo strupeni so tudi nekateri drugi plini in prašni delci, med njimi še zlasti dušični oksidi (NO_x), fluorovodik (HF) ter svinčeni in železni oksidi. Največje emisije strupenih plinov v ozračje zasledimo v večjih industrijskih in rudarskih centrih v Zasavju, Celju, na Jesenicah, v Kidričevem, Velenju in Mežiški dolini; so pa tudi številna manjša središča, ki oddajajo take pline v ozračje.

Ti strupeni plini se v ozračju vežejo z vodo in preidejo v kislino, ki v obliki kislega dežja padajo na tla. Kisli dež je na splošno izredno nevaren za naravo. V gozdovih povzroča močno zakisanje tal in vode v tleh. Zato iz zemlje izginejo bakterije in deževniki, procesi razkrajanja iglic in listja pa se zelo upočasnijo, kar povzroči kopičenje surovega rastlinskega materiala. Hkrati se zaradi prisotnosti kislin sproščajo hranljive snovi, ki jih voda odnaša v globlje sloje tal, kamor korenine dreves ne segajo več. Kisli dež vsebuje tudi nekatere druge strupene snovi, ki se zadržujejo v zgornjih plasteh tal in toksično delujejo na rastlinstvo.

Neposredne poškodbe se pojavljajo na listju, iglicah in skorji. Žveplov dvokis poškoduje listne reže, ki uravnavajo vlažnost in zračnost v listju in iglicah. Rastlinam upade sposobnost asimiliranja in s tem pridelava organske hrane. Tudi množica celic, ki opravlja genetsko vlogo v rastlinah, ni zaščitena pred nekaterimi strupenimi plini. Posebno genotoksični so žveplov dvokis in razni dušični oksidi. Do teh ugotovitev so prišli v citogenetskem laboratoriju Inštituta za biologijo Univerze v Ljubljani, kjer so opazili znatne poškodbe genetskega materiala raznih vrst rastlin s področja ogroženih gozdov.

Zaradi poškodb genetskega materiala se v drevesih zniža frekvenca nastajanja spolnih celic, kar zmanjšuje reproduktivno sposobnost drevja. Zato je na prizadetih področjih zmanjšano ali celo onemogočeno naravno pomlajevanje gozdov. Tudi delitvena aktivnost celic upade, kar vpliva na rast drevja. Zato se zmanjša prirastek oziroma proizvodnja lesa. Prav tako se zmanjša vitalnost ter odpornost proti mrazu in raznim škodljivcem. Taki gozdovi ne morejo več opravljati vsestranskih varovalnih, hiroloških, klimatskih, estetskih in turistično-rekreativnih funkcij v okolju. V takih gozdovih ni več mogoče nadaljnje gospodarjenje.

Na emisijo strupenih plinov so mnogo bolj občutljivi iglavci kakor listavci. Raziskovalci to občutljivost povezujejo z veliko večjo količino genetske mase, ki jo imajo iglavci v primerjavi z listavci.

Najbolj prizadeta drevesna vrsta v Sloveniji in tudi drugod po Evropi je jelka. Jelka ima namreč dvakrat večjo količino genetskega materiala, kakor ga ima smreka. Odtod tudi sledi že večletno hiranje jelke. V preteklih letih sta se ji pridružila še smreka in bor.

Zunanji, vidni znaki obolezlosti se kažejo v redkih krošnjah, porumenelih iglicah in večjem številu suhih vrhov.

Tudi v idrijskih gozdovih jelka že dalj časa umira. Načrtovalci so pri izdelavi gozdnogospodarskih načrtov za enoti Idrija I in Idrija II že leta 1910 opozorili na povečano sušenje jelke. Žal se je ta pojav skozi desetletja samo še stopnjeval. Sedaj se v naših gozdovih posuši več kot 1000 jelk na leto.

Hiranje smreke v preteklosti nismo opazili. Sedaj pa smrekova drevesa tudi v idrijskih gozdovih, kakor drugod po Sloveniji, kažejo znake obolezlosti. Zračni tokovi namreč prenašajo onesnažen zrak na velike razdalje in tako tudi k nam. Dodatni viri onesnaženja zraka, ki slabo vplivajo na okoliške gozdove, pretežno poraščene z iglavci, so še domača kurišča, v katerih zgorevajo fosilna goriva.

Vpliv onesnaženega zraka na gozdove v Sloveniji raziskuje Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo v Ljubljani. Iz gradiva o raziskavah Inštituta je razvidno, da so bile poškodbe v nekaterih naših gozdovih do leta 1976 le akutnega značaja, da pa so po tem letu postale kronične. Po plinski pozebi v Mežiški in Šaleški dolini leta 1985 so ti gozdovi prešli v stadij umiranja. Tako naglo slabšanje zdravstvenega stanja gozdov je posledica naraščajoče onesnaženosti ozračja, do katere prihaja zaradi vedno večje porabe fosilnih goriv, uvajanja umazanih tehnologij in gradnje visokih dimnikov, ki omogočajo, da se strupeni plini širijo na večje razdalje.

Zaradi vse slabšega zdravstvenega stanja gozdov in nezadostnega poznavanja stopnje obolezlosti v posameznih gozdnih področjih so v Inštitutu začeli sistematično proučevati zdravstveno stanje gozdov na vzorčnih ploskvah, t.j. kvadratnih mrežah 4×4 km, položenih v vse slovenske gozdove. Metodologija popisa je podobna metodologijam drugih evropskih dežel, ki proučujejo vplive onesnaženega ozračja na gozdove. Zato bodo izsledki Inštituta primerljivi z izsledki drugih prizadetih dežel in ocene stanja poenotene.

Analize, ki bi nam kaj več povedala tudi o zdravstvenem stanju gozdov v okolici Idrije, žal še nimamo.

Da skozi zdravje gozdov gledamo stopnjo onesnaženosti ozračja, ni naključje. Gozdovi so poleg drugih virov tudi vir zdravega človekovega življenja v okolju. S svojo ogromno listno površino opravljajo zelo važne procese v naravi, kot so asimilacija (fotosinteza) in transpiracija. Z asimilacijo iz zraka sprejemajo ogljikov dvokis in oddajajo v ozačje kisik, brez katerega ni življenja na zemlji. Gozdovi so torej neprecenljiv proizvajalec zdravega zraka.

Znano je, da hektar gozda na leto proizvede 30 ton kisika, človek pa ga v istem času porabi le okrog 300 kilogramov.

Toda žal so dosti večji porabniki kisika od človeka. Osebni avtomobil ga na 1000 kilometrov dolgi vožnji porabi toliko, kolikor ga človek porabi v enem letu. Letalo – jumbo jet ga samo za vzlet potrebuje toliko, kolikor ga vsi Slovenci porabijo v enem letu. Res je to zaskrbljujoče velika količina, toda kljub temu je na naših letališčih vedno več takih velikanov.

Gozdarji ne morejo ozdraviti zaradi onesnaženega ozračja

ANTON VELIKANJE

VPLIVI KOMUNALNIH DEJAVNOSTI NA OKOLJE

Ker pod pojmom ekologija razumemo tudi odnos človeka do okolja, se prav pri ravnanju z odpadki in odpadnimi vodami pokaže odnos družbe do okolja. Ločiti moramo dva vidika tega problema, in sicer:

- razvitost ekološke zavesti ljudi in občanov v njihovem delovnem okolju in okolju, kjer živijo in
- normativno sposobnost in učinkovitost družbe za obvladovanje teh problemov.

S strani komunalnega gospodarstva v naši občini razlikujemo naslednje bistvene vrste odpadkov:

1. Kosovni odpadki: bela tehnika, staro pohištvo, opuščena vozila, embalaža in podobno. Teh odpadkov vidimo največ na črnih odlagališčih (opuščene gramoznice, grape blizu naselij). Kosovni odpadki bi se morali zbirati občasno, vendar se v občini ne pobirajo že nekaj let, ker za to dejavnost niso zagotovljena finančna sredstva.
2. Gospodinjski odpadki: papir, odpadki hrane, steklo, pepel, pločevina, plastika in podobno. Ti odpadki se zbirajo in odvažajo po programu.
3. Strupeni odpadki iz tehnoloških procesov združenega dela. V naši občini jih organizirano ne zbiramo. Iz sredstev javnega obveščanja smo bili seznanjeni, da imamo v naselju Zavratec deponirane radioaktivne odpadke, ki so bili tam menda odloženi brez soglasja občine Idrije. O njihovi škodljivosti na okolje nimamo podatkov.

V občini Idrija je bila izdelana analiza strukture komunalnih odpadkov, ki se organizirano zbirajo. Iz nje je zanimivo opozoriti na podatek, da je bilo v letu 1980 v odpadkih 696 ton papirja, kar predstavlja ekvivalent 2436 tonam zdravega lesa letno.

Najpogostejši načini shranjevanja odpadkov so:

- sanitarne deponije,
- kompostiranje,
- sežiganje in
- reciklaža.

oboelih gozdov. Ozdravi jih lahko le čisto ozračje. Za to pa morajo poskrbeti tisti, ki so do danes pri nas brezvestno uvažali ekološko neustrezne tehnologije.

Zavest o potrebi po ohranitvi zdravega okolja, ki je bila pri dosedanem tehnološkem razvoju potisnjena v ozadje, moramo ponovno razviti, če hočemo zdravo živeti.

Sestavni del vseh teh načinov shranjevanja odpadkov je sanitarna deponija. Na odločanje o načinu shranjevanja vplivajo predvsem cena zbiranja, odvoza in shranjevanja ter količina in struktura odpadkov. V Idriji je glede količine in strukture odpadkov ekonomsko upravičena le sanitarna deponija z reciklažo na izvoru.

V občini Idrija je trenutno največji problem izbira lokacije sanitarne deponije, in sicer iz naslednjih vzrokov:

- zaradi neugodnih naravnih danosti, kot so: morfološko zelo razgiban teren in slabe geološko hidrološke razmere in
- zaradi odpora ljudi do lokacij deponij odpadkov v bližini posameznih kmetij in naselij.

Težave z izbiro lokacije sanitarne deponije se v občini vlečejo že od leta 1972 naprej, posebno intenzivno pa po letu 1980. Poleg predloga sežiganja odpadkov v industrijski coni Godovič so bile obravnavane še lokacije Grda grapa, Kanomlja pri šoli in v Logu, Reka in Raskovec v Doleh. Sedanja lokacija odpadkov v Doleh je še vedno ilegalna.

Kakšno je torej obravnavanje odpadkov v občini s strani občanov, družbeno-politične skupnosti in normativne sposobnosti pristojnih organov?

1. Najprej lahko ugotovimo, da ravnanje ljudi z odpadki ni dovolj osveščeno, kar se vidi iz naslednjega:
  - raznovrstni odpadki se odlagajo na za to neprimerna mesta (na tla v parkih, ulicah in javnih zbirališčih, v potoke blizu stanovanjskih naselij, na divja odlagališča v najbližjih grapah;
  - dostopi do posod z odpadki so največkrat zatrpani z vozili;
  - razbijanje in sežiganje zabojev za smeti na javnih mestih;
  - tudi delavci komunalne delovne organizacije, ki zbirajo odpadke, velikokrat nimajo pravilnega odnosa do uporabnikov.
2. O normativnem obvladovanju naštetih problemov lahko povemo tole:
  - med odgovornimi na tem področju, krajevno skupnostjo, komunalno delovno organizacijo, strokovnimi službami SIS materialne proizvodnje in strokovnimi službami DPS občine Idrija je koordinacija slaba;
  - spremembe na tem področju se prepočasi uzakonjajo, že sprejeti zakoni pa se ne izvajajo oziroma nadzirajo.

Strokovne službe dajejo premajhno pobudo za spremi-njanje in dopolnjevanje zakonskih aktov, kršitev neizva-janja sprejetih zakonov se ne kaznuje, divja odlagališča se ne sanirajo ipd.

Na podlagi navedenega torej lahko ugotovimo, da s stanjem obravnavanja komunalnih in drugih odpadkov v občini ne moremo biti zadovoljni. V zadnjem obdobju so v naši občini le doseženi nekateri pozitivni premiki. Tako je prehod na obračunavanje odvoza odpadkov po kvadratnem metru koristnih površin znatno povečal oddajanje odpadkov (pri-bližno 40 % povečanje). Združeno delo pa združuje precejš-nja finančna sredstva za izboljšanje komunalnih uslug.

Obravnavanje odpadnih voda v občini Idrija je smiselno za-četi s problematiko čistilnih naprav, ki najbolj nazorno prika-že stanje na tem področju. V občini imamo naslednje čistilne naprave:

1. V naselju Cerkno sta dve čistilni napravi, in sicer:
  - centralna čistilna naprava, ki deluje občasno in iz tega ter še nekaterih drugih vzrokov ne dosega zadovoljivih čistilnih rezultatov,
  - gravitacijska čistilna naprava, ki je v začetku obratova-nja dajala zadovoljive rezultate.
2. V Idriji ima lastno čistilno napravo le Psihiatrična bolnica. Mehanski del centralne čistilne naprave za mesto Idrija je v fazi izgradnje.
3. V Godoviču je združeno delo zgradilo čistilno napravo, ki trenutno služi za potrebe industrijske cone, čeprav je di-menzionirana tudi za potrebe naselja.
4. Najbolj zapleteno stanje je s čistilno napravo v naselju Črni Vrh, saj nima ne gradbenega ne obratovalnega do-voljenja in tudi njeno lastništvo je sporno.

Za vse navedene čistilne naprave lahko ugotovimo, da nima-jo zadovoljivih čistilnih rezultatov, predvsem iz teh vzro-kov:

- imajo premajhen dotok fekalij, da bi se v čistilni napravi lahko razvili ustrezni biološki procesi čiščenja;
- za dovod v čistilno napravo so urejeni mešani kanalizacij-ski sistemi, ki v deževnem času dovajajo prevelike količine meteornih voda, te pa porušijo vzpostavljeni biološki čistilni proces in
- čistilne naprave niso ustrezno vzdrževane.

Iz povedanega je razvidno, da je stanje odvajanja in prečiš-čevanja odpadnih voda v občini zaskrbnjujoče slabo. Za celo-vitejše poznavanje problematike je potrebno dodati še:

- da v občini nimamo evidence onesnaževalcev,
- da inventarizacija kanalizacijskega omrežja v celoti še ni izdelana.

Vzrok slabega stanja na področju odvajanja in prečiščevanja odpadnih voda je najbrž treba iskati v tem, da so skoraj vsa večja naselja v občini locirana v zgornjem delu reke Idrije in njenih pritokov. Neposredno slabo ravnanje z odpadnimi vo-dami še ne vpliva na vodne izvire, ki so namenjeni za seda-njo in bodočo vodooskrbo mesta Idrija (razen na izvir Podro-teja, ki pa ga je mogoče nadomestiti s čistimi izviri), in tudi neposredno vidnih posledic na potoke in reko je sorazmerno malo, osveščenosti in sposobnosti evidentiranja sprememb v reki in potokih s strani sosednjih občin pa še ni. Neposredni vpliv na slabo bakteriološko stanje vodnega izvira Podroteja ima neurejeno stanje čistilnih naprav in kanalizacijskih omre-žij v naseljih Črni Vrh in Godovič.

Razreševanje nakopičenih problemov v zvezi z odvajanjem odpadnih voda zahteva velika finančna sredstva, ki jih je možno zagotoviti le dolgoročno. Izdelani so že strokovni pro-grami za izboljšanje kvalitete odpadnih voda in programi združevanja sredstev. Ker je potrebno veliko finančnih sred-stev, se bo stanje na tem področju razreševalo postopoma:

- Najprej bo potrebno sanirati obstoječe čistilne naprave. Za-dovoljive čistilne rezultate je mogoče doseči s priključitvijo čimveč uporabnikov, strokovno usposobljenostjo vzdrže-valcev in vzpostavitvijo ustreznega nadzora nad stanjem prečiščenih odpadnih voda.
- Ogrožene vodne izvire (izvir Podroteja) bo potrebno nado-mestiti z novimi, do takrat pa zagotoviti ustrezno čiščenje.
- Sočasno bo potrebno izdelati kataster, ki bo pokazal število onesnaževalcev, količino in vrsto odpadnih snovi. Na pod-lagi teh podatkov bo mogoče določiti vrstni red sanacijskih ukrepov.

Pri obravnavi srednjeročnih programov sanacije slabega sta-nja na področju odpadnih voda imajo nekatere organizacije združenega dela in krajevne skupnosti odklonilna stališča do združevanja finančnih sredstev za te namene. Menimo, da je tako stališče bolj posledica nepoznavanja problemov, kot pa pomanjkanje ekološke zavesti. S seznanjanjem javnosti s temi problemi tudi pričakujemo, da se bodo delovni ljudje in občani bolj tvorno kot doslej vključevali v njihovo reševanje.

IZJAVA PODANA V ZAVRATCU 10. 12. 1985

»Na pobudo novinarja Janeza Škrlija (za tednik MLADINA) in zaradi televizijske oddaje o skladišču radioaktivnih odpadkov v Zavrattu smo danes izmerili radioaktivnost (v strokovnem jeziku: hitrost doze ionizirajočih sevanj) v okolici skladišča. V televizijski oddaji so namreč nepravilno prikazali, da je radioaktivnost v okolici skladišča visoka, kar je izzvalo strah med krajanji Zavratta.

Današnje meritve so pokazale, da zaradi uskladiščenih radioaktivnih odpadkov radioaktivnost v okolici skladišča ni povišana in je enaka naravni radioaktivnosti ozadja na tem mestu. Praktično povedano: na vseh preiskanih mestih na stenah, vratih, hodnikih v notranjosti kaverne, na poti do skladišča, se je na merilniku znamke BERTHOLD LB 1210 B kazalec odklonil največ do vrednosti 10 cps (udarcev na sekundo), na merilniku BERTHOLD LB 1200 pa največ do 10 mikrorentgenov na uro (to ustreza hitrosti doze 0,1 mikrogreja na uro), kar je enako naravnemu ozadju.

SAMO BEVK

PROTI GRADNJI VODNE AKUMULACIJE ZA HE TREBUŠA

Ideje o energetskem izkoriščanju reke Idrijce (in njenih pritokov: Trebušice, Hotenja in Cerknice) so že zelo stare, saj so o tem razmišljali že Italijani v času med obema svetovnima vojnama. Obsežne inženirske, energetske in prostorske študije in raziskave pa so bile opravljene prvič že v petdesetih letih. Te ideje so ponovno oživele v času priprav in sprejemanja družbenega plana SR Slovenije za obdobje 1981–1985. Tako je bilo na predlog elektro in vodnega gospodarstva sprejeto, da bosta občini Tolmin in Idrija začasno zavarovali površine za morebitno akumulacijsko jezero z nestalno gladino, katerega nihanje bo znašalo 40 metrov (kasneje se je izkazalo, da je prostor za akumulacijo rezerviral samo Skupščina občine Idrija, medtem ko je bilo s pregledom planskih dokumentov za občino Tolmin ugotovljeno, da izgradnja obravnavanega sistema ni predvidena).

Poleg zelo obsežnega ozemlja za HE Trebušo (poplavljenih bi bilo 1076 ha zemljišč, širše ogroženo območje pa bi zajemalo še dodatnih 5754 ha, skupno torej 6830 ha) so bila v

Ker je znano, da so v večini umetnih gnojil povišane vsebnosti nekaterih naravnih radioaktivnih snovi (npr. urana in radija), smo na kmetiji pri Radu Gantarju izmerili sevanje na površini vreč z umetnimi gnojili. Izmerjene vrednosti so bile okoli petkrat višje (okoli 50 udarcev na sekundo) kot na področju, kjer so nad vasico shranjeni radioaktivni odpadki.

Prebivalcem Zavratta je treba čimprej povedati, jasno, nedvoumno in strokovno podkrepljeno, da skladišče radioaktivnih odpadkov nad vasjo ne škoduje okolju in ni nevarno za njihovo zdravje. Povedati pa jim je treba tudi to, da so meritve radioaktivnosti v televizijski oddaji opravili laiki, strokovno povsem nepravilno, prikazali so visoko radioaktivnost v skladišču, kar so kasnejše strokovne meritve ovrgle, vse skupaj pa je po nepotrebnem izzvalo vznemirjenje med krajanji in širšo javnostjo.

Glede na naše izkušnje pri meritvah radioaktivnosti, z gotovostjo trdim, da je bil tisti del oddaje, ki prikazuje merjenje radioaktivnosti (piskanje merilnika) zmontiran oziroma ponarejen. Problem skladišča radioaktivnih odpadkov v Zavrattu je bil prikazan na tendenciozen in senzacionalističen način in je zavajal javnost. Na odgovornost bi morali poklicati novinarja, ki je oddajo pripravil in urednika TV Tednika.«

Sloveniji zavarovana oz. bolje rečeno rezervirana tudi druga območja – Planina, Cerkniško jezero, Radovljica itd.

V zadnjih letih pa so potekale tudi izredno drage študijske in raziskovalne naloge o t.i. sprejemljivosti izgradnje vodnogospodarskega in energetskega sistema HE Trebuša – Doblar II. Naročnika študij, pri katerih je sodelovalo sedem ustanov (Inženirski biro Elektroprojekt, Vodnogospodarski inštitut, Projekt Nova Gorica, Geodetski zavod, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja, in Hidrometeorološki zavod SRS), sta Zveza vodnih skupnosti Slovenije in Elektrogospodarstvo Slovenije. Z izsledki teh študij je bil informiran tudi Izvršni svet Skupščine občine Idrija in sicer že oktobra 1985. leta.

Za študije o t.i. sprejemljivosti gradenj hidroenergetskih objektov sta bili v zadnjih treh letih porabljeni kar 2 mlrd. dinarjev, čeprav je Zveza društev za varstvo okolja Slovenije (ZVOS) že v marcu 1981 na podlagi znanih dejstev odločno odsvetovala kakršno koli novo proučevanje za nove vodne akumulacije. V sedaj znane rezultate študij o sprejemljivosti sistema HE Trebuša – Doblar II se ne bi spuščal, ker še niso bile prezentirane javnosti. Znano pa je, da so bile nekatere druge podobne študije brez eksaktnih zaključkov, ki bi jih znanost lahko dala oz. jih od nje pričakujemo, na podlagi rezultatov pa različno ali celo enostransko interpretirane.

Tako je zaradi strokovnega in javnega odpora predsedstvo SRS julija 1985 odklonilo načrtovani poseg v Cerknisko jezero in tudi Planinsko polje, občani Radovljice in njihove DPO pa tudi akumulacijo v samem osrčju Gorenjske (v Blejskem kotu).

Svoje odklonilno mnenje do načrtovane akumulacije utemeljujem s preprosto predpostavko, da ta poseg niti v enem svojem elementu ne bo koristil prebivalcem Tolminske, še manj pa prebivalcem idrijske občine; edino korist, vendar še to povsem minimalno, bi imelo elektrogospodarstvo Slovenije. V času javnih razprav iz leta 1979 je prof. dr. France Avčín z Elektrotehniške fakultete v Ljubljani izračunal in nato zapisal, da bosta HE Kobarid in HE Trebuša (takrat je bila v igri tudi zgornja Soča) leta 1985 dali 1,12 % vse potrebne energije v Sloveniji, leta 2000 pa le še borih 0,63 %. Zelo tehtno je prof. Avčín ovrgel tudi vse teorije o tako zelo žlahtni »konični energiji«, ki naj bi jo ti dve elektrarni proizvajali. Po teh njegovih ugovorih so zagovorniki načrtovanih objektov popolnoma utihnili, če bi imeli kakršnekoli argumente, bi ga gotovo zmleli v prah, kakor se je profesor sam slikovito izrazil.

Odločitev o gradnji HE Trebuša je odložena do konca 1987. leta. Tu naj navedem samo nekaj znanih posledic tega največjega posega v naravo v naši in tolminski občini:

- uničenih bi bilo 140 kmetij in preseljenih 700 prebivalcev,
- uničeno bi bilo prvo strnjeno naselje v Sloveniji (Dolenja Trebuša bi bila zbrisana z vseh zemljevidov), v celoti bi bila izseljena tudi Reka in Stopnik, preseljena pa bi bila skoraj polovica prebivalcev Straže in pomemben delež prebivalcev Masor, Otaleža, Pluženj, Sp. Kanomlje in G. Trebuše,
- voda bi zalila področje od Dolenje Trebuše pa skoraj do Spodnje Idrije, segala bi tudi v neposredno bližino Cerknega (občina bi bila razpolovljena, Posočje pa bi bilo še bolj odmaknjeno od ostale Slovenije in Jugoslavije),

ZAKLJUČKI OKROGLE MIZE O VARSTVU OKOLJA

1. Na področju osveščenosti, obveščenosti in informiranosti prebivalstva bo potrebno storiti še mnogo več kot do sedaj, ko opažamo, da odločitve o velikih posegih v okolje ali odločitve, ki neposredno vplivajo na slabšanje kvalitete okolja, gredo mimo javnosti.
2. Na področju varstva okolja se bo potrebno bolj učinkovito organizirati. Tu mislimo predvsem na normativnost, nadzor in sankcioniranje.

- gladina bi nihala 40 metrov, kajti akumulirano vodo bi v sušnem obdobju potrebovale Soške elektrarne. Dolina Idrije bi se za več mesecev spremenila v dolino blata in smradu, saj bi se voda najbrž tedne in tedne nabirala, da bi dosegla prejšnjo raven (gladina vode bi v D. Trebuši dosegla koto 282, danes pa kraj leži na nadmorski višini 183 metrov!!),
- spremenilo oz. porušilo bi se klimatsko ravnotežje, ki bi najbrž vplivalo tudi na Idrijo, brez dvoma pa na Cerknjo in Spodnjo Idrijo ter na okoliške vasi,
- ljudje pod pregrado bi živeli v stalnem strahu pred grozečo jim katastrofo, saj bi se pregrada nahajala prav na idrijski potresni prelomnici,
- akumulacije ne bi mogli izkoristiti za turizem, ker bi bila voda za kopanje oporečna, prav tako tudi za vodne športe, uničeno bi bilo tudi avtohtono življenje v vodi (realizacija tega megalomanskega projekta bi pomenila za Ribiško družino Idrija to, da njen obstoj ne bi bil več potreben, saj bi bil uničen njen najbogatejši in najdaljši del od Sp. Idrije do Dol. Trebuše),
- občina Idrija bi izgubila prav vse potencialne za uspešen razvoj turizma, na katerega toliko polagamo v vseh naših razvojnih dokumentih (dolina Idrije bi se za najmanj deset let spremenila v veliko gradbišče).

Popolnoma se zavedam, da brez posegov v okolje ne bomo mogli, niti se ne bomo mogli odpovedati hidroelektrarnam, najbrž tudi na Idrijci ne, vsekakor pa bi manj škode napravili z gradnjo manjših pretočnih elektrarn, ne pa da nas posiljujejo z gradnjo velikih, nevarnih, nekulturnih in nehumanih megalomanskih vodnih pregrad.

»Kurs sodobnih industrijskih družb je naravnani na katastrofo. Če se ji hočemo izogniti, potrebujemo drugačen napredek in nov cilj: ekosocializem. V njem je združen boj proti izkoriščanju ljudi z bojem proti izkoriščanju narave.« (Hubert Požarnik: Alternative, Ljubljana 1985.)

3. Skupščina občine Idrija oz. pristojni oddelek za varstvo okolja naj se kadrovsko okrepi s strokovnjakom za to področje, tako da bo v resnici lahko prevzel koordinativno in nadzorno funkcijo. Preveriti je potrebno normativnost, predvsem pa usklajenost občinskih aktov z republiškimi. Poostri je potrebno kontrolo izvajanja predpisov, delegatom skupščine pa predstaviti problematiko varstva okolja (tematska skupščina).
4. Šole in družbenopolitične organizacije morajo več narediti za krepitev ekološke in naravovarstvene zavesti ljudi.
5. Zaradi učinkovitega, pravičnega in jasnega definiranja problemov na področju varstva okolja v občini Idrija, zaradi

smotrnosti študij, ki se naročajo zunaj, zaradi učinkovitega izvajanja zaključkov študij, naj se s tem ukvarja posebna strokovna inštitucija. Predvsem se naj za to usposobi in razvije raziskovalni team, ki že sedaj uspešno deluje (na področju raziskave vodnih virov) v okviru Rudnika živega srebra.

6. Skrb za varstvo okolja naj postane gibanje oz. sestavni del načina našega življenja, razmisli naj se o ustanovitvi društva za varstvo okolja ali ekološke sekcije v okviru mladinske organizacije. Društvo ali sekcija naj bi pomagala za to področje pristojnim inštitucijam, društvo bi opozarjalo, svetovalo in se borilo proti nesprejemljivim posegom v naše okolje.
7. V okviru Muzejskih večerov se organizirata dve okrogli mizi o problemih Rudnika živega srebra oz. vpliva, ki ga ima le-ta na naše okolje, in o načrtovani akumulaciji za HE Trebušo.

8. O zaključkih okrogle mize se obvesti javnost preko sredstev javnega obveščanja, obvesti se tudi Skupščino občine, družbenopolitične organizacije, samoupravne interesne skupnosti, podjetja in šole.

Naj naše poročilo z okrogle mize zaključimo z mislijo iz tehne razprave prof. Marije Bavdaževe: »Prav tako bi si lahko prizadevali in sčasoma tudi dosegli, da bi vsak onesnaževalec moral zajemati lastno vodo za svojo tehnologijo in podobno, kar bi avtomatično preprečevalo še večjo onesnaženost.

Kajti čeprav je posamezen vir onesnaženja sam na sebi zanemarljiv (to je marsikdo v razgovoru tudi poskušal dokazati – op. ur.), pa so vsi skupaj velika obremenitev. Vsak hip vsako živo bitje in prav tako ljudi bremeni vsota vseh teh vplivov, ki je usodna.«

BORIS MLAKAR

I. Splošno o kolaboracionizmu in narodnem izdajstvu

Ko govorimo o kolaboracionizmu, narodnem izdajstvu, kontrarevoluciji in kar je še podobnih pojavov, se moramo predvsem zavedati, ali bolje rečeno, sprijazniti s tem, da so vsi naštetih pojavi v določenem smislu povsem normalni in celo zakoniti fenomeni v burni zgodovini človeške družbe. Če se tu zaenkrat omejimo samo na razglabljanje o kolaboracionizmu, se pravi o sodelovanju z okupatorjem oziroma narodnim sovražnikom, potem lahko ugotovimo, da je kolaboracionizem v najširšem smislu toliko star kot človeška družba. V zgodovini imamo namreč opraviti z različnimi vrstami nasilja oziroma uporabe sile s strani ene skupine ljudi nasproti drugi. Načeloma seveda to velja tudi za odnose med posameznimi ljudmi. No, na to uporabo sile, danes bi temu lahko rekli tudi na politiko sile, lahko prizadeti ljudje oziroma skupine reagirajo različno, predvsem pa na dva temeljna načina – z odporom ali pa s sodelovanjem. Nam se danes in na tem prostoru lahko resda postavlja vprašanje, kako je mogoče, da posamezniki ali pa cele skupine ljudi sodelujejo z okupatorji, izdajajo svoj lastni narod ali se celo borijo proti sonarodnjakom v korist okupatorja. Vprašanje je upravičeno, toda samo če hkrati tudi mislimo, da so vsi ljudje enaki, da je narodna zavest enkrat za vselej dana in pri vseh enaka vrednota, da je narod monolitna skupina ljudi, ki ni na različne načine notranje razslojena itd. Vsi vemo, da to ni tako in da se narodna skupnost notranje cepi, n.pr. na različne razrede, sloje, stranke, ideologije, interese, vere, kulture, dialekte, religije. V primeru uporabe sile proti tej narodni skupnosti, v našem primeru mislimo na vojaško agresijo in na okupacijo, lahko vse te razlike stopijo dramatično v ospredje. Ob tem je treba upoštevati še razne individualne, psihološke in značajске razlike med ljudmi, ki so važne predvsem pri odločitvah raznih vodilnih oseb. Družba oziroma narod, ki je objekt napada in nato še okupacije, je torej notranje razklana, razslojena, polna notranjih nasprotij. Različne skupine in tudi posamezniki to okupacijo doživljajo različno intenzivno, z različno prizadetostjo. Odziv na okupacijo med prizadetim prebivalstvom je seveda v mnogočem odvisen od vojnih ciljev oziroma namenov, ki jih

ima okupator s tistim ozemljem oziroma narodom. Če okupator namerava, ali se to vsaj pričakuje, to ozemlje priključiti k svoji državi, okupirani narod pa uničiti in potujčiti, je seveda ogromna večina okupiranega prebivalstva proti okupatorju vsaj intimno sovražno razpoložena. Posamezniki brez narodne zavesti se sicer najdejo povsod in zmeraj prihaja v takšnih položajih tudi do pojavov pete kolone, renegatstva, ovaštva ipd. Seveda pa teh pojavov ni mogoče razložiti samo s pomanjkanjem narodne zavesti. Zgoraj omenjeno skoraj splošno sovražno razpoloženje do okupatorja bi bila torej osnova za enodušen, vsaj pasiven odpor proti okupatorju. Toda ponavadi so situacije bolj zapletene in zato do takega odpora ne pride, niti ne do pasivnega, kaj šele do aktivnega, oboroženega. Če govorimo predvsem o vojnih razmerah v Evropi in to med 2. svetovno vojno, je seveda takoj potrebno reči, da je bila to predvsem vojna agresivnega in totalitarnega fašizma proti komunizmu, proti demokraciji in celo proti fizičnemu obstoju celih narodov. Ta vojna je bila dejansko nasilno reševanje številnih razrednih, ideoloških in nacionalnih nasprotij, ki so v Evropi obstajala že pred vojno. Okupator na zasedenem ozemlju skuša vsa ta in še druga nasprotja izkoristiti sebi v prid, predvsem zato, da bi ne prišlo do odpora in da bi lahko v miru izkoriščal materialne in človeške potencialne okupiranega prebivalstva. Na prebivalstvo skuša vplivati s propagando, z ugodnostmi, ki imajo odmev predvsem med raznimi, prej ogroženimi skupinami, bodisi med izkoriščanim delavstvom, med srednjim slojem, ki si želi več reda, med nacionalnimi manjšinami ipd. Pred vojno je bil glavni borbav fašizma – sploh politične desnice – pričakovani pohod azijskega boljševizma proti zahodu, in fašizem, ki se je razglasil za prvega borca proti komunizmu, je tudi v okupiranih državah to na veliko razglasil in si skušal še na tej podlagi pridobiti podporo med prebivalstvom. Seveda pa fašistično pobarvana propaganda sama nikakor ne zadostuje, da bi prišlo do kakšne močnejše in bolj razširjene kolaboracije z okupatorjem. Ponavadi na tej osnovi pride le do osnivanja oziroma mobilizacije manjših fašistično orientiranih političnih skupin, ki so že pred vojno simpatizirale s silami Osi in ki so z okupacijo nenadoma dobile priložnost, da prevzamejo vodilno vlo-

go. Take pojave smo med 2. svetovno vojno imeli skoraj v vseh okupiranih deželah; najbolj poznan je položaj v Franciji, kjer so nastajale nove politične profašistične skupine pa tudi razne protikomunistične milice, ki so dajale celo prostovoljce za boj proti boljševizmu na vzhodni fronti. Taka primera sta bila tudi ustaštvo in ljotičevci v Jugoslaviji. Prihajalo je do neke vrste fašistične internacionale, kar si je želela ustvariti predvsem nacistična Nemčija, ko je svoja imperialistična osvajanja in svojo antisemitsko in protikomunistično kampanjo skušala prikazati kot boj za emancipacijo prave Evrope in boj za ustvaritev novega reda oziroma nove Evrope. Glavni sovražnik te nove Evrope naj bi na vzhodu bil seveda azijski boljševizem, na zahodu pa plutokratski kapitalizem, v obeh primerih pa naj bi zadaj stal pretkani žid kot personifikacija sovražnika človeštva št. 1. Iz vsega tega, pa tudi iz drugih momentov, ki jih zaradi pomanjkanja časa niti ne moremo omeniti, je jasno, da je 2. svetovna vojna imela tudi zelo močan ideološki predznak. Zato sta vsak odpor proti fašističnemu okupatorju in na drugi strani vsaka kolaboracija z njim nujno, izrecno ali pa le posredno, delovala v okviru in pod vplivom teh splošnih razrednih in ideoloških nasprotij. Lokalne razmere, položaj v posameznih deželah in pri posameznih narodih so ta nasprotja iz različnih vzrokov in v različnih oblikah pospeševali ali pa tudi zavirali. Do profašistične kolaboracije je zato prihajalo iz različnih vzrokov, ponavadi se je več vzrokov pojavljalo istočasno oziroma prepletalo.

Kolaboracij je več vrst; tako ločimo politično, vojaško, gospodarsko in kulturno sodelovanje z okupatorjem, nadalje imamo aktivno ali pasivno ter še nujno ali izsiljeno kolaboracijo. Ločili pa bi lahko še kolaboracijo kot rezultat taktiziranja in kolaboracijo iz prepričanja. Vse te različne vrste se seveda v danih razmerah ponavadi kombinirajo in prepletajo in se ne pojavljajo v čistih oblikah, od katerih smo jih nekaj navedli.

Na tem mestu nas zanimajo predvsem tiste glavne oblike kolaboracije, ki jih je mogoče enačiti tudi z narodnim izdajstvom, kajti že med vojno pa vse do danes je očitek narodnega izdajstva pravzaprav glavni politični madež na vseh ljudeh in skupinah, ki so med vojno sodelovale z okupatorjem. To velja tako za položaj v Sloveniji in Jugoslaviji kot tudi drugod po svetu. Izdajstvo je kot prelom in zanikanje pripadnosti k neki naravni ali dogovorjeni skupnosti vedno doživljalo najstrožje moralne pa tudi fizične obsodbe. Postavlja se torej vprašanje, katera kolaboracija je hkrati tudi narodno izdajstvo in zakaj. Najlaže je ta problem odpraviti s trditvijo, da je pač narodno izdajstvo vsako tisto početje, ki je škodljivo narodu oziroma narodnim interesom. Iz tega že takoj sledi zaključek, da vsaka kolaboracija ni nujno tudi škodljiva, da je torej v tem pogledu lahko tudi vsaj nevtralna, če že ne koristna. To je pravzaprav občutljivo in zapleteno vprašanje. Zgoraj smo omenili pojav nujne kolaboracije z okupatorjem. K tej bi šteli n.pr. stanje, ko delavci, uradniki in drugi odvisni sloji prebivalstva tudi med okupacijo še naprej hodijo v službo, saj morajo nekako prehraniti sebe in svoje družine. Toda kako uvr-

stiti delo v proizvodnji, ki koristi vojnim naporom okupatorja, ti napor pa so med drugim usmerjeni tudi v uničenje okupiranega naroda, kot je bil primer z nacistično okupacijo na Slovenskem. Kako ovrednotiti delo visokih domačih uradnikov v okviru okupacijske uprave, ki je pravzaprav bila izvrševalec dolgoročne okupatorjeve politike ter je pomagala izkoriščati poenciale zasedenega ozemlja. Druga stvar so recimo nižji uradniki, tudi župani in podobni, ki so med vojno, tudi v Idriji, skrbeli za distribucijo hrane in drugih potrebščin, posredovali okupatorjeve ukaze in predstavljali nekakšno tamponsko blazino, ki je blažila pritisk na prebivalstvo. Bili so kolaboracionisti, toda mnogi menijo, da so izvršili koristno delo in da bi bil brez njihovega delovanja okupacijski sistem veliko bolj oster. Toda ravno tak argument sta v opravičevanje svoje vloge med vojno uporabljala tudi francoski maršal Pétain in slovenski general Rupnik. Tako bi zanju povojna sodišča vsekakor našla dovolj olajševalnih okoliščin, če bi pri svojem kolaboranstvu ostajala samo pri tem. Toda ni bilo tako. Leon Rupnik je sicer ves čas na glas ponavljal, da je bil njegov edini interes, ko je med vojno prevzel odgovorne funkcije v okupatorski upravi, da bi čim bolj zaščitil interese slovenskega naroda, da bi ta narod čim manj trpel, predvsem pa, da bi od njega odvrnil največjo nevarnost, to je grozeči prihod komunizma. Tu smo torej spet pri vprašanju, kaj so to bistveni narodni interesi in katero delovanje tem interesom nasprotuje, bodisi kratkoročno, predvsem pa dolgoročno. Prav pri teh interesih je namreč prihajalo med vojno do bistvenega razhajanja med narodnoosvobodilno- revolucionarno in kolaboracionistično-kontrarevolucionarno stranjo. Narodnoosvobodilno gibanje je na Slovenskem resno jemalo fašistično grožnjo obstoju slovenskega naroda, poudarjalo je strogo narodno moralo ter se zavedalo moralnega kapitala, ki ga prinesejo žrtve v boju za osvoboditev. Bilo je povezano z bojem drugih protifašističnih sil po svetu, povezuje s Kominternom in navezanost na Sovjetsko zvezo pa je njegovemu vodstvu dajalo posebno revolucionarno udarnost in samozavest. Druga, kolaboracionistična stran, je moralo smatrala za postransko stvar, svojo kolaboracijo pa je utemeljevala s fizično ogroženostjo naroda v primeru oboroženega odpora in zato naj bi bilo po njenem NOG v nasprotju s praviimi interesi slovenskega naroda. Pri NOG je poudarjala vodilno vlogo komunistov ter opozarjala na nesrečo, ki bi zadela narod v primeru zmage komunistov. Šlo je v bistvu za protirevolucionarni strah pred revolucijo, ta strah pa je kmalu prerasel tudi v protirevolucionarno akcijo. Tako je že v letu 1942 prišlo do organiziranja belogardističnih čet in Vaških straž, ki so se skupaj z Italijani v Ljubljanski pokrajini borile proti NOG. Eden glavnih pobudnikov in pozneje tudi voditeljev kolaboracionističnih oboroženih oddelkov je bil prav Rupnik, idrijski rojak. Prihajalo je torej do zametkov državljanske vojne, ki je zajela predvsem osrednje slovenske pokrajine. Vodstvo protirevolucije je seveda ocenilo, da so njegovi razredni interesi v primeru zmage NOG in s tem tudi revolucije ogroženi, zato je svoje ozke interese v propagandi proti NOG predstavljalo kot splošne narodne interese. Proti-

revolucionarna akcija je bila zaradi že omenjenih ideoloških nasprotij podpirana tudi s strani dela Cerkve oziroma duhovščine. Vera, ki naj bi bila ogrožena od komunizma, se je zaradi vernosti slovenskega ljudstva kar sama ponujala, da so jo začeli izrabljati kot argument v boju proti NOG oziroma komunizmu. (Mimogrede rečeno, posploševati tu sicer ne moremo, toda raziskave kažejo, da je danes vera – ne Cerkev, močnejša v vrsti vzhodnih t.i. komunističnih dežel, kot pa v zahodnoevropskih.) Poudarjanje, da se bore za Kristusa oziroma za vero, je bilo posebno izrazito v obdobju belogardizma, v letih 1942/1943 na Dolenjskem in Notranjskem, medtem ko je ta element propagande pozneje med domobranstvom v letih 1944/1945 stopil v ozadje, čeprav seveda ni izginil. To je pripisati tudi dejstvu, da novi, nacistični gospodar ni imel toliko smisla za religijo in je to poudarjanje včasih celo oviral. Različno težo je verska komponenta imela tudi po posameznih slovenskih pokrajinah, vsekakor pa najmanj na Primorskem.

Vodstvo bele garde oziroma pozneje domobranstva (tukaj izpuščamo obravnavo slovenskega četništva, ki je bilo šibko, sicer pa tudi tesno povezano z glavnimi tokovi oborožene kolaboracije na Slovenskem) je predstavljalo dokajšnje število veljakov nekdanjih meščanskih strank, kapitalistov, bivših oficirjev, nekaterih cerkvenih oseb, nekaj intelektualcev ter precej študentov in duhovnikov. Glavna koncentracija le-teh je bila seveda v Ljubljani, na podeželju pa je bil poudarek na vaških veljakah in duhovnikih. Politiki so ponavadi ostajali v ozadju, čeprav smo imeli primere, ko so se prav ti neposredno pogajali z okupatorskimi funkcionarji pri ustanavljanju domobranstva. Najbolj izrazit tak primer predstavlja dr. Albin Šmajd, ki se je septembra 1943 v Ljubljani pogajal z generalom Erwinom Rösenerjem o ustanovitvi Slovenskega domobranstva. Važno vlogo so igrali bivši oficirji jugoslovanske kraljevske vojske, brez katerih seveda ni bila mogoča nobena prava vojaška informacija. Ker je teh primanjkovalo, so Nemci organizirali več oficirskih tečajev, kjer so nekaj sto študentov in raznih zagretilih klerikalnih aktivistov usposobili za domobranske častnike. Nemški okupator je pri organiziranju domobranstva seveda imel glavno besedo, prav tako pri njegovem operativnem vodstvu in uporabi, toda brez ponudbe in pomoči slovenskih protirevolucionarnih politikov in oficirjev bi organizacije ne zmogetel. Okupator je pri tem upošteval administrativne in politične meje med posameznimi slovenskimi pokrajinami in je za vsako pokrajino ustanovil posebno vrsto domobranstva ter s tem preprečil, da bi prišlo do enotne domobranske organizacije za vso Slovenijo, pri čemer domobranstva na Štajerskem ni bilo, saj je okupator to pokrajino smatral za nemško in ni dopuščal niti kolaboracionističnih organizacij, ki bi imele javen slovenski značaj. Uradni naziv domobranstva v t.i. Ljubljanski pokrajini je bilo Slovensko domobranstvo, na Gorenjskem Gorenjska samozaščita in na Primorskem Slovenski narodni varnostni zbor. Razlikovali so se tudi ustrezni nemški uradni nazivi. Tudi okupatorska politika do teh pomožnih domačih policijskih enot ni bila usklajena

ali enotna, saj je n.pr. domobranstvo na Primorskem spadalo pod vrhovno policijsko in SS komando v Trstu oziroma v Italiji, ono v Ljubljani in na Gorenjskem pa pod že omenjenega Rösenerja. Med temi komandanti je prihajalo do raznih sporov in prestižnih nastopov, v kar so bili včasih vpleteni tudi problemi v zvezi z organiziranjem domobranstva. Tako so n.pr. organizatorji domobranstva na Primorskem stalno tožili, da okupatorjeva poveljstva in oblasti v Ljubljani ovirajo pritekanje pomoči iz Ljubljane. Iz istih razlogov so se nad okupatorjem pritoževali tudi protirevolucionarni voditelji v Ljubljani, ki so se zavedali, da ima domobranska akcija neke upe na uspeh samo v primeru, če bo vseslovenska. Tu je seveda mišljen uspeh v boju proti NOG oziroma, kot se je tedaj reklo z nemško-policijsko terminologijo, šlo je za vzpostavitev reda in miru v deželi. Ta red in mir pa so seveda rušili partizani, ki so ropali, pobijali in zavajali ljudi. Omenjeni voditelji so se nad Nemci pritoževali še iz enega razloga, in sicer, da le-ti omejujejo razvoj domobranstva, tako v pogledu kvantitete kot kvalitete. Dejansko je število domobrancev v Ljubljanski pokrajini doseglo okrog 13.000 moških, pri čemer pa bi bilo mogoče mobilizirati še nekaj tisoč moških. Domobranci so bili v veliki večini kmetje, mnogo pa je bilo med njimi tudi delavcev in dijakov. Rekrutirali so se iz bivših belogardistov, pomagala jim je in jih organizirala t.i. Kmečka pisarna. Ti begunci so s svojih domov bežali bodisi zaradi vojnih operacij bodisi pred partizanskimi oblastmi.

Predaleč bi zašli, če bi zdaj pričeli z raziskovanjem natančnih vzrokov, zakaj so nekateri ljudje šli k domobrancem, in v čem se le-ti razlikujejo od onih, ki so šli v partizane. Seveda bi taka analiza nekaj povedala samo v primeru, če bi bili tako domobranci kot partizani zgolj prostovoljci. Toda to je veljalo za partizane samo prvi dve leti, medtem ko pri domobrancih oziroma belogardistih tudi v začetku, to je v letu 1942, ni prevladoval prostovoljni pristop. Zmeraj so namreč nanje delovale različne oblike fizične ali moralne prisile, v prikriti ali jasno izraženi obliki. Npr., nikakor ni mogoče imeti za prostovoljni pristop k beli gardi v položaju, ko so italijanske oblasti nekoga izpustile iz zapora ali internacije pod pogojem, da se vključi v Vaško stražo. Kot vemo, je tudi na partizanski strani zadnji dve leti prevladovala prisilna mobilizacija, čeprav ne povsod enako dosledno. Prav zato so se na obeh straneh množili dezertjerji in skrivači. Vsekakor so o vstopu v domobranstvo igrale vlogo tudi slučajnosti, vpliv in intenzivnost propagande za vstop oziroma pomanjkljivo delo aktivistov NOG med prebivalstvom. Ni mogoče zanemariti tudi dejstva, da je domobranstvo zahtevalo manj fizičnih naporov, da je bila oskrba pri njem boljša in redna, da so bile izgube manjše. Domobranstvo je v notranjem – organizacijskem pogledu uživalo neko mero samostojnosti, vendar je oblike njegove organiziranosti vedno določala okupatorjeva policijska oblast. V popolni odvisnosti od okupatorja je bilo domobranstvo v pogledu opreme, orožja in prehrane, v kolikor seveda ni prihajalo do ropanj; vsekakor to ni bil redek pojav. Domobranci je okupator uporabljal za varovanje komunikacij, raz-

nih objektov in naselij, poleg tega pa še za ofenzivne akcije proti partizanskim enotam ter za policijsko dejavnost v manjših krajih. Prav pri slednjem početu so domobranske enote napravile veliko škodo NOG, saj so, zahvaljujoč poznavanju terena in ljudi, odkrile in aretirale veliko število aktivistov. Le-te so predajale nemškim oblastem, toda pri tem zagrešile tudi veliko zločinov, predvsem v obliki mučenj in umorov. Posebno na deželi so med domobranci večkrat prihajala do izraza različna patološka zločinska nagnjenja, okrepljena z versko ali drugačno ideološko zagrizenostjo. Sicer so bili domobranci kar dobri vojaki, kar so na posreden način priznavali tudi partizanski viri. Na Dolenjskem je v bistvu nekaj domobranskih bataljonov stalno zaposlovalo celotni partizanski 7. korpus.

Tako domobranci kot tudi njihovi vojaški in politični voditelji so se seveda šteli za Slovence in to celo za dobre Slovence. Toda skupaj z nacisti, ki so imeli v svojem programu uničenje slovenskega naroda, so se borili proti NOG, ki je imelo za cilj osvoboditev prav izpod teh nacistov. To je vsekakor moč okvalificirati kot narodno izdajstvo, vprašanje pa je, koliko so se domobranci tega zavedali. Intimno vsekakor mnogi, toda takrat je odločal zunanji videz, podprt z bučno propagando. Politično vodstvo, ki je stalo za domobranci, je grozečo zmago revolucije razglasilo za bistvenejšo nevarnost za slovenski narod, kot pa naj bi bila le začasna fašistična okupacija. Reči je namreč treba, da vodstvo protirevolucije, z izjemo prvega obdobja, ni verjelo v zmago fašistične Osi, ter so bila njegova subjektivna pričakovanja usmerjena v zavezniško zmago ter v prihod Angležev kot osvoboditeljev. Medvojno kolaboracijo pa naj bi potem opravičilo ravno z grozečo nevarnostjo komunizma. Prav zato se je protirevolucija s tako vehemenco zagnala v boj proti NOG, kajti če bi verjela v fašistično zmago, bi tak boj ne bil potreben, saj bi bila z zmago Nemčije hkrati poražena tudi slovenska in jugoslovanska revolucija. Zato je treba dodati, da je pri tej slovenski protirevoluciji s stališča narodne pripadnosti, pravniško rečeno, manjkal t.i. hudobni naklep, se pravi, da se ni bojevala proti NOG z namenom fašizirati ali celo uničiti slovenski narod, temveč zgolj uničiti revolucijo. Seveda so nekatere manjše skupine imele neke fašistične ideje in načrte o Sloveniji v okviru zmagovite nacistične Nemčije, toda to je bil obrozen pojav. Subjektivno so protirevolucionarji ostajali Slovenci, med njimi pa je bilo (med voditelji!) celo nekaj koroških in štajerskih Slovencev, ki so v Ljubljano pribežali pred nacisti. Svojo zavest so pokazali tudi po vojni v emigraciji z ohranitvijo slovenskega jezika in kulture, čeprav s povsem ideološkim predznakom.

II. Nekaj značilnosti domobranstva na Primorskem

Primorski Slovenci so se pri nas prvi neposredno seznanili s fašizmom ter njegovimi načrti s slovenskim narodom. Dvajsetletna italijanska in fašistična okupacija ter raznarodovalna

politika sta pustili globoke sledi v politični, gospodarski, socialni in kulturni podobi Primorske. Vodilni politični in kulturni sloj je bil povečini na tak ali drugačen način prisiljen emigrirati, ostali so le še duhovniki in redki izobraženci v mestih. Slovenski jezik je bil tako rekoč v ilegali, kar je med Primorci ustvarjalo generacije polpismenih mladih ljudi. Vendar pa je narodna zavest ostajala živa, na nek način je postala še bolj izostrena. Prav to dejstvo je lahko s pridom uporabljala OF, ko je pričela organizirati odpor tudi na Primorskem v skladu s svojim programom Združene Slovenije. Zaradi kadrovskih težav je odpor pridobival na moči z zamudo, vendar so vsi njegovi neizmerni poenciali prišli do izraza po kapitulaciji Italije. Na Primorskem se je seveda skušala organizirati tudi protirevolucionarna stran, saj se je zavedala strateškega pomena dežele, če prej ne, ob koncu vojne. Pred kapitulacijo Italije pa so bile možnosti za pojav bele garde tako rekoč minimalne. Po eni strani italijanske oblasti iz prestižnih razlogov niso bile pripravljene priznati nobene slovenske organizacije, pa čeprav belogardistične, po drugi strani pa je pri primorskih ljudeh prav fašistično zatiranje izključevalo vsako aktivno sodelovanje z italijansko oblastjo, kaj šele da bi bilo to usmerjeno proti sonarodnjakom. Posamezni renegati so se seveda našli tudi na Primorskem, tudi v Idriji.

Položaj se je precej spremenil po kapitulaciji Italije, ko je fašistična oblast skoraj povsem izginila in se na različne načine obdržala le v največjih mestih. Nacistični okupator, ki mu je že na vseh koncih primanjkovalo materialnih in človeških sil, si seveda v novookupiranih pokrajinah ni mogel privoščiti, da bi pričel s podobno sovražno politiko nasproti slovenskemu prebivalstvu kot npr. na Štajerskem, ter je, da bi pomiril prebivalstvo, pričel s taktiko dajanja raznih ugodnosti. Za primorske Slovence pa so glede na prejšnje stanje te ugodnosti bile predvsem slovenske šole, slovenska lokalna uprava, boljša preskrba; skratka, priznanje slovenstva kot subjekta sploh. S tem so se nacisti seveda zamerili italijanskim fašistom, ki so jim očitali, da vodijo prosllovansko in protiitalijansko politiko, toda okupatorske oblasti so seveda izračunale, da veliko več pridobijo, če pomirijo odpor Slovencev, kot pa izgubijo s protesti fašistov, ki jim tako in tako ni drugega preostalo kot sodelovanje z Nemci. Toda, tudi ta račun se je nacistični upravi izšel le v majhni meri, saj je do kolaboracije prihajalo le v večjih središčih, pa še to v glavnem le iz oportunitizma in lagodnosti, manj pa iz odpora do NOG ali pa celo hotenja boriti se proti njemu. Zato je bila tudi akcija organiziranja domobranstva na Primorskem, ki se je nekako novembra 1943 pričela iz protirevolucionarnega središča v Ljubljani, soočena s hudimi začetnimi težavami. Že kmalu po kapitulaciji Italije in po izbruhu splošne ljudske vstaje so iz Primorske v Ljubljano prihajale posamezne intervencije in prošnjje za vzpostavitev domobranstva. To je bilo delo nekaterih bivših voditeljev iz Gorice ter nekaterih belogardistično nastrojenih duhovnikov na deželi, posebej gre tu omeniti župnika Stanka Žerjala s Kala nad Kanalom. Po veliki nemški ofenzivi jeseni 1943 se je oborožena vstaja znašla v začasni krizi, kar se je med drugim

kazalo tudi v velikem številu neizkušenih borcev, ki so zbežali iz enot domov, se skrivali ipd. Prav te skupine skrivačev so omenjene protirevolucionarne intervencije navajale kot glavni dokaz, da so Primorci siti komunizma in da so nastopile ugodne možnosti za nastop domobrancev. V Ljubljani je akcija protirevolucionarne pomoči Primorski stekla v glavnem z dveh strani, s strani generala Rupnika ter nato še posebej političnega vodstva, ki je organiziralo posamezne oficirje pa tudi propagandiste in navadne vojake domobrance, da so odhajali na Primorsko. Vendar je bilo za bistvenjši premik potrebno poslati dol večjo enoto, ki je nastopala kot nekakšen zgled in ki je hkrati igrala propagandno vlogo, ob tem pa so jo organizatorji uporabljali še za mobilizacijo Primorcev v domobranstvo. To je bila t.i. propagandna četa, ki jo je v soglasju z nemškimi oblastmi na Primorsko poslal organizacijski štab SD iz Ljubljane, in sicer na pritisk omenjenega političnega vodstva. Še pred tem je podobno četo, že novembra 1943, poslal tudi Rupnik, vendar je bilo to očitno prezigodaj, saj jo je nemška policija uporabljala za svoje namene in ji ni omogočila organiziranja domobranstva. Že iz omenjenega se vidi, da pri tem ni bilo neke centralno usklajene akcije, pač pa je vsaj v začetnem obdobju pri organiziranju primorskega domobranstva skoraj vsaka protirevolucionarna skupina v Ljubljani lahko pristavila svoj lonček. To je imelo pozneje posledice tudi v stalnih notranjih sporih in razhajanjih v vodstvu SNVZ. Prave enotnosti pri tem ni bilo niti pri nacističnem okupatorju, čeprav je višji SS in policijski vodja Odilo Globocnik uradno ustanovil SNVZ že 16. 11. 1943. Domobranstvo, kakor si ga je zamišljal policijski poveljnik na Primorskem, je bilo še manj samostojno kakor ono v Ljubljanski pokrajini, saj so bile posamezne čete v vseh pomembnih pogledih podrejene krajevnim nemškim poveljstvom, izjeme so v tem pogledu predstavljale le samostojne domobranske postojanke, ki pa so bile na Primorskem redke. Kot izjemo, ki je potrjevala to pravilo, gre omeniti prav domobransko postojanko na Veharšah. Poleg tega je bilo celotno primorsko domobranstvo podrejeno še t.i. vodstvenemu štabu za pobijanje partizanstva v Trstu. Prav v Trstu je bil tudi organizacijski štab SNVZ, ki mu je načeloval inšpektor polk. Anton Kokalj, ki ga je prav v ta namen iz Ljubljane poslalo vodstvo klerikalne SLS. Se pravi, domobranstvo ni imelo svojega poveljnika, pač pa le inšpektorja, štab pa se je do konca imenoval organizacijski, kar kaže na odvisen položaj od ustreznih nemških poveljstev. Začetno jedro moštva primorskega domobranstva sta predstavljali omenjeni propagandni četi, novinci pa so v SNVZ dotekali na več načinov. Nekaj so jih še pozneje zbrali v Ljubljani iz dolenjskih beguncev, ki so jih tako rekoč skrivaj prepeljali v Trst k Sv. Ivanu, kjer je bila regrutna šola za domobrance. Nekaj domorancev je štab SD v Ljubljani zbral izmed tistih, ki so bili po rodu iz Primorske, ter jih z uradnim dovoljenjem Nemcev poslal Koklju. Tako se je zgodilo, da so še pozno v pomlad 1944 večino moštva SNVZ predstavljali domobranci, ki so prišli s Kranjskega, kar je seveda še v veliko večji meri veljalo za častnike in podčastnike, saj takega kadra na Pri-

morskem skoraj ni bilo. Zanimivo je, da je bilo tudi med temi oficirji kar nekaj takih, ki so bili po rodu iz Primorske, ali pa so to bili vsaj njihovi starši, ki so po 1. svetovni vojni pred fašizmom pribežali v Jugoslavijo. Tu je neka paralela z aktivisti NOG, ki so prav tako odhajali v pomoč na Primorsko in med katerimi je bilo precej primorskih rojakov. Glavnina pripadnikov SNVZ naj bi seveda po zamisli njegovih organizatorjev kmalu morala biti iz domačinov, njihovo število pa naj bi stalno raslo. Po nekaj načrtih naj bi primorsko domobranstvo doseglo moč vsaj 10.000 vojakov. Toda dejansko stanje je bilo povsem drugačno. Primorci so v SNVZ prevladali šele konec pomladi 1944, medtem ko je ob višku razvoja, to je nekako septembra 1944, SNVZ štel okoli 2000 mož. Primorci so za organizatorje domobranstva predstavljali veliko razočaranje, pač zato, ker je NOG že pred tem med njimi doseglo množično podporo, tudi po zaslugi močne in specifične narodne zavesti. Spomladi 1944 so t.i. nabiralne domobranske čete hodile po Primorski in skušale mobilizirati čimveč mož in fantov v domobranstvo, predvsem seveda one, ki so po prej omenjenih poročilih zbežali od partizanov in se skrivali doma. Le v redkih območjih je bil uspeh omembne vredne – do prostovoljnega vstopa v SNVZ je prišlo predvsem na Idrijskem, na Pivki, v zgornji Vipavski dolini in ponekje v Soški dolini, toda to so bile le skupine po nekaj deset ljudi, z izjemo jugovzhodne okolice Idrije. Zato so domobranci s pomočjo nemške propagandne službe morali pristopiti tudi k nasilni mobilizaciji. Formirane so bile posebne propagandne skupine, ki so z avtomobili in zvočniki krožile po dolini Soče in drugod, prirejale kino predstave in delile propagandni material, po končanih prireditvah pa so prisotne moške enostavno zajeli ter odpeljali v Gorico ali Trst. Seveda so pred tem opravili tudi zdravniške preglede. Med njimi je bilo res tudi precej partizanskih dezertirjev in simpatizerjev NOG, tako da se je dogajalo, da so ti prisilno mobilizirani domobranci ponavadi že po končani vojaški vzgoji zbežali spet domov ali k partizanom. Mnogi od njih so za NOG opravljali obveščevalno službo, prišlo pa je celo do večkratnih prebegov na partizansko in potem spet na domobransko stran. Tako je bilo vpisanih v kartoteko SNVZ veliko več domorancev, kot jih je v kateremkoli konkretnem trenutku ta formacija dejansko štela. Resnično maksimalno število je sicer nemogoče ugotoviti, ker kartoteka v celoti niso ohranjene. Vsekakor pa je bil to eden od pokazateljev, da primorsko domobranstvo moralno ni bilo na posebni višini, pa tudi njegove borbene sposobnosti so bile z redkimi izjemami na nizki ravni. Nemški okupator ga je uporabljal za stražo in varovanje komunikacij in raznih objektov, vsaj v začetku pa le redko v vojaških operacijah proti partizanom. Maloštevilne in med seboj nepovezane čete so se namreč vse do konca morale ubadati s svojim glavnim problemom, to je, kako bi dobile med prebivalstvom vsaj nekaj zaslonbe in predvsem, kako povečati svoje število. Kar se tiče števila, je ob že omenjenem višku število čet doseglo 16 (četa na Colu je imela sicer zaporedno številko 17, toda očitno iz praznoverja v SNVZ niso imeli 13. čete!). Več posamez-

nih čet se je po posameznih pokrajinah združevalo v t.i. Skupine SNVS in tako smo imeli ilirskobistriško, postojnsko in goriško skupino SNVS. Izjema je bilo spet na Idrijskem, kjer se je zaradi izoliranosti in oddaljenosti od Gorice formirala posebna skupina SNVS, ki pa se kmalu prične imenovati tudi Idrijski udarni bataljon. Sestavljale so ga postojanke oziroma čete na Veharšah, Gorah, Črnem Vrhu in Colu. Da bi razpršenim domobranskim četam dal večjo operativno uporabnost in mobilnost, je okupator v jeseni 1944 le-te združil v 4 bataljone v okviru t.i. 1. slovenskega udarnega polka na Primorskem. Bataljoni so za operacijsko območje dobili ozemlje med Ajdovščino, Postojno, Idrijo in bivšo mejo. Tu so ostali do konca ter potem tudi sodelovali v velikih sovražnih ofenzivah proti 9. korpusu pozimi in spomladi 1945.

Zanimivo se je seveda vprašati, kakšen je bil pravzaprav program primorskih domobrancev. Jasno je, da je bil njihov poglaviti cilj uničiti NOG, predvsem pa KP, kar je izhajalo iz prvotne protirevolucionarne naravnosti domobranstva sploh. Toda, da bi to dosegli, bi, kot že rečeno, morali doseči podporo prebivalstva, kar bi po eni strani slabilo vpliv in številčno moč NOG in po drugi strani krepilo domobranstvo. Toda, kako to doseči. Rekli smo že, da je bila prisilna mobilizacija dvorezen meč, pa tudi možnosti take mobilizacije so bile silno omejene, saj so bili za bojevanje sposobni letniki Primorcev bodisi v partizanih, bodisi v italijanski vojski oziroma tedaj že v zavezniškem ujetništvu in prekomorskih brigadah. Zato je bilo edino orožje, ki je domobrancem ostajalo, čimbolj intenzivna in čimbolj prepričljiva propaganda. V ta namen so izrabljali specifični položaj in preteklost Primorske, predvsem dvajsetletno fašistično zatiranje z vsemi njegovimi posledicami. Nemška okupacijska politika z raznimi kulturnimi ugodnostmi za Slovence jim je prišla ravno prav, da so se lahko predstavljali kot tisti, ki na Primorsko spet prinašajo slovensko kulturo, jezik, časopise, knjige, ustanavljajo šole, društva, pevske zборе, prirejajo koncerte, razvijajo slovensko zastavo, seveda neoskrunjeno z rdečo zvezdo. V bistvu so se predstavljali kot osvoboditelji Primorske izpod italijanske oblasti, pri čemer so jim Nemci dopuščali, da so brez skrbi udrihali po t.i. badoljanskih izdajalcih, s čimer se je mislilo na kapitulante, ki so povzročili 8. september 1943. Da bi si pridobili naklonjenost prebivalstva, so s pravo šovinistično vehemenco pisali o Italijanih, ki da so na Primorskem glavna nevarnost in glavni sovražnik Slovencev, medtem ko pa naj bi vodstvo NOG z njimi sklepalo različne pogodbe o prodaji Primorske itd. Po deželi so trosili neštete letake, izdajali so kakih deset lokalnih domobranskih listov, v Gorici pa je kot glavno protirevolucionarno glasilo izhajal Goriški list. S tem svojim kulturnim in propagandnim delovanjem so primorski domobranci dejansko v večjih krajih, ki so bili pod kontrolo okupatorja, vzpostavili zunanji slovenski videz, ki je bil z raznimi proslavami in zborovanji včasih še bolj izrazit. Tako so do neke mere dosegli v teh krajih določeno podporo med prebivalstvom, saj so bili ljudje željni slovenske besede in so jo sprejemali, čeprav je bila domobranska. Toda to je bila bolj

pasivna podpora, podpora sredincev in oportunistov, nikakor pa ne podpora iz aktivnega domobranskega prepričanja. Prostovoljni pristopi k SNVZ so bili redki še naprej. Uspehi NOG, predvsem pa mednarodni razvoj, ki je peljal v neizogibni poraz nacistične Nemčije, vse to je vedno bolj slabilo že tako šibko moralo in samozavest domobrancev, ki so vse bolj spoznavali, da so doživeli popoln neuspeh. Podpora prebivalstva v nekaterih omejenih območjih te slike ni mogla spremeniti. Politično vodstvo domobranstva je zato načrtovalo, da se mu bo račun izšel vsaj s pomočjo prihajajočih Angležev, toda kot vemo, se je tudi to izkazalo za prazen up.

III. Domobranci na Idrijskem

Idrijsko območje imamo lahko za enega izmed centrov domobranstva na Primorskem. Seveda ne po zaslugi samega mesta Idrija, ki ga tajna domobranska obveščevalna služba v letu 1944 označuje za komunistično gnezdo, temveč zaradi orientacije prebivalstva v vaseh med Colom in bivšo italijansko-jugoslovansko mejo. To je imelo za posledico tudi razmeroma veliko domobransko vojaško moč v teh krajih. Naj navedemo le primer 10. čete na Veharšah, ki je bila sicer s strogo vojaškega stališča nedisciplinirana, a se je številčno stalno krepila in uspešno odbijala vse napade partizanskih brigad; predvsem Vojkova je imela z njo slabe izkušnje. Četi, ki je postala jedro poznejšega I. idrijskega bataljona, je poveljeval por. Ignac Hladnik, sicer doma iz Rovt. Veharški domobranci so zaradi poznavanja terena in ljudi napravili veliko škode organizacijam NOG, ujeli mnogo terenskih aktivistov in posameznih partizanov ali kurirjev. Pri tem so zagrešili nekaj grdih zločinov. Del domobrancev se je na čelu s por. Hladnikom v teh krajih zadrževal še po končani vojni in šele ko je bilo popolnoma jasno, da ne bo nobenega sicer pričakovane ga preobrata v škodo nove oblasti, so se odpravili v Italijo. Tudi oni so bili pogosti raznašalci propagandne literature, po vaseh pa so ustanovili tudi nekaj šol. Nekaj časa, preden se je preselilo v Idrijo, so na Veharšah razmnoževali tudi lokalno domobransko glasilo pod naslovom »Mi gremo naprej«. Vzroke za tak domobranski uspeh v teh vaseh gre iskati predvsem v bližini in vplivu »domobranske republike« v Dolomitih, v napakah s strani organov NOG, v pomanjkljivem delu aktivistov NOG, pa tudi v njihovi premajhni iznajdljivosti, saj se npr. kot vzrok za nepriljubljenost NOG npr. na Colu in v Črnem Vrhu navaja lakota in tu so prebivalstvu prvi priskočili na pomoč domobranski aktivisti. Nekateri iščejo globlje vzroke za tak razvoj celo v obnašanju tamkajšnjega prebivalstva pred vojno oziroma v njegovi večji dojemljivosti za fašistično penetracijo. Glede vloge duhovnikov je treba reči, da so le-ti vsekakor delovali v prid ideji domobranstva, so pa bile tudi izjeme, npr. duhovnik v Črnem Vrhu, za katerega številna poročila organov NOG pravijo, da je skoraj edini v vasi, ki podpira NOG. Povsem drugače so ta poročila govorila o kaplanu Brglezu v Idriji ter župniku Likarju v Spodnji Idriji. Posebno prvi je bil očitno zelo vnet organizator in propagator protiko-

munistične akcije in to celo proti volji nemške in slovenske uprave v mestu. Idrijskega dekana ta poročila v tem pogledu označujejo za nevtralnega. Prvi domobranski organizatorji so v Idrijo prihajali sicer že kmalu po kapitulaciji Italije, bolj intenzivno pa spomladi 1944, toda ni jim uspelo ustvariti postojanke, saj za to niso mogli najti dovolj domačinov. Okupacijska uprava je bila zainteresirana predvsem za dobro funkcioniranje rudnika, rudarje je zato varovala pred vsakršno vojaško mobilizacijo. Brglez in njemu podobni so uspeli pridobiti le nekaj maloštevilnih pristašev, ki so se potem zbirali na pogostih sestankih, Brglez pa je potoval v te namene tudi v Ljubljano. Najpogosteje se na teh sestankih omenjajo ime Pavla Zazule in imena članov družine Jazbar. Šele septembra 1944 je v Idrijo prišla stalna domobranska stranka, ki sicer nikdar ni štela več kot dva voda, posadka podobne jakosti pa je delovala od tedaj pa do konca vojne tudi v Spodnji Idriji. V Idriji so domobranci, vodil jih je por. Franc Srebotnik, znan po procesu izpred desetih let, izvajali predvsem dvoje nalog – policijsko in propagandno. Kar se tiče prve, so seveda sledili, lovili in tudi pretepali pripadnike NOG v mestu, jih predajali ali ovajali nemškimi oblastem, ki so jih nato ponavadi odvedle v delovna taborišča ali v zapore. Ta domobranska enota je bivala v t.i. palacini za občino. Druga skupina, propagandni vod ali kulturno prosvetni odsek, je bivala v gradu, in reči je treba, razvila prav široko kulturno dejavnost. Vodil jo je nadpor. Bogdan Pušenjak, predvojni novinar, doma iz Celja. Ta vod je izdajal list »Idrijčan«, obnovil oziroma ustanovil pevski zbor, prosvetni dom, dramatski krožek, godbeno društvo Lira,

šahovski in telovadni krožek, organiziral predavanja, učiteljski tečaj in večerno šolo, socialno pomoč po bombardiranjih, preimenoval idrijske ulice itd. 29. 5. 1944 je bilo na trgu celo protikomunistično zborovanje, ki se ga je udeležilo nekaj sto domobrancev iz Rovt, Hotedršice in Veharš, toda izredno malo domačinov. Tega zborovanja naj bi se po napovedih udeležil tudi general Rupnik, toda to se ni zgodilo. Morda bi bilo potem na zborovanju vsaj več prisotnih radovednežev.

Čas nam ne dopušča, da bi se pomudili še ob drugih zanimivih epizodah in dejanjih domobrancev v prostoru med Črnim Vrhom in Kanomljo. Vsekakor ne bi smeli pri tem izpustiti najbolj odmevnega poraza domobranstva na Primorskem, to je uničenja postojanke 15. čete v Črnem Vrhju 1. 9. 1944. Naj zaključimo z navedbo dela poročila iz marca 1945, ki nazorno kaže, kako je protirevolucionarno vodstvo videlo mesto Idrijo in kaj si je lahko od njega obetalo. Poročilo je napisal prof. Srečko Baraga iz Ljubljane, ki je v tistem času poučeval v učiteljskem tečaju oziroma v večerni šoli v Idriji.

- »a) Idrija ima danes približno 4000 prebivalcev. Sodi se, da bi bilo od teh 70 % nad 15 let starih občanov partizanom naklonjenih.
- b) Rudarjev je okrog 550. Od teh je rudečih, oziroma njim naklonjenih, približno 85 %.
- c) Trgovcev, obrtnikov in sličnih pridobitnikov je v Idriji 80. Od teh je 60 % direktno rudečim naklonjenih, 20 % bi bilo smatrati za nekake sredince in 20 % naklonjenih domobranstvu.«

Jože Janež

Pesmi

Jože Janež se je rodil 4. 3. 1958 v Dolnji Brigi pri Kočevju. Zaposlen je pri Raziskovalni enoti Rudnika živega srebra v Idriji kot geolog-raziskovalec. Leta 1983 je svoje pesmi objavil v zbirki ANGEL NA BANKETU.

*Prikazen poti se spušča
z vodenih hribov proti dnu.
Dno se blesti,
blesti se sipina,
sipina spočetja,
spočetja spomina.
Spušča se mrak.*

*Zavit sem,
v sebi izpeljan, obelodanjen.
Zapeljan kakor glasilo,
kakor ekonomsko odšteta ljubezen.
Čutim nekaj ali nič.
Ni zapisa moje ravnice. Spomin statira.
Podajam roko, ki se siplje kot zakristija,
kot že zdavnaj postлана postelja.*

*Zven najinih zapletov
je stkal in bo še dolgo vodil bolečino.
Kot brezno stojim,
kot hodnik padem na rjavi linolej.
Stopinja tvoje duše se je odtisnila.
Posmeha dni ne dosežem
in čakam pošiljko,
ki napolni ulice z njihovim pomenom
in tvoj dotik sprijazni z mano.*

*Ostro zasije pozlačeni prod bodočnosti
in vidi skožme.
Dvignem roke,
srajco odtrgam z ramen.*

*Zahtevam prilogo časa.
Tudi povzetke potvarjam,
recepte previdno spreminjam.
Blatni ljudje na enotnih plečih.
Številni pomeni.*

*v prispodobi so se odprle
kljubovalno potisnjene v napis*

*prav kljubovalno odprle
in zazvonile na dvom in
na ne jebat ga tlakovane ulice počez
in v sever jug smeri*

*kot naložene tihote
kot sklenjene in
kot nočno spuščanje
v domet so se odprle in izletele
v dotik
naravnost v dim
oči prek filtra*

*zakleniti ni imelo smisla
odpeti še manj
pogovorno izraziti
pa prav zares gotovo
za dvoje pijanih
še bolje
neznanih*

*Že dolgo nič,
samo brezno.
Zajeta usta
preko noči.
Dno mesta je
hladna miza.
Pivo,
da se odpreš.
Vojaki tišine
so strti koraki,
pojoči možje.
V odmevu iz roke
vonj dela.
Večer meče besede.
Življenje bulji
iz izložbe.*

*zabitost se obrestuje v daljnosežnih pobudah
ki nas odnašajo
prav v center lokalnega dogajanja
da prebadamo ženske
da prebadamo njihove moške
in potem prebadamo tovarno
in potem prebadamo republiko
kasneje tudi državo
in sejemo dopoldne do dveh
sejemo in popoldne ob štirih
žanjemo žalostni žanjemo
besede se razširijo
in se stopimo se zašvasamo kako se reče zavarimo
in smo in smo še kaj popijemo
sonce se dviga visoko nad
strehe in vame se vsede
dežni plašč
in žanjemo ob štirih
in smo utrujeni in smo zamišljeni
in smo razrajcani
kolonjska voda nas premetava
v penečih valovih
po že precej erodiranih skalah*

*Kot noj, kot zmaj
si režem nohte,
ki se potihno zaraščajo v nasprotje jutrišnjosti.
Obravnavajo me skupaj z zdesetkanimi vodnjaki
mirnosti.
Ponavljam: mirnosti.*

*In ne zasedem izbranih stopenj,
in ne povem katerih.
Svetilke, pripete na rdeče cevi,
se v loku sklanjajo.
Kar naj se sklanjajo.
Potihno se zaraščajo
v nasprotje jutrišnjosti.
Obravnavajo jih skupaj
z zdesetkanimi vodnjaki mirnosti.*

*Ali propade vsakdo
kdor ne loči,
kdor potihno zarašča v oltarje preteklosti?*

*Ti in jaz pa sva globok vodnjak,
zastrti mrak.
Nikjer naju ne najdejo,
a jutri naju poiščejo.*

*Preganjajoč ure streš,
zakriješ blaginjo,
usmiljeno mizo zaokrožiš.
In se pneš, padaš.*

*Briljantni čas asfaltira porozno trgovino
tebi edinega bivanja,
jo gladi z ruskimi stroji.
Dan se toči.
Hlepiš v drago svetilko,
v oplojeno šumenje,
zavesa bedede misli izginja.*

*Loviš še zadnje prikazni,
ki se v posodah papirja topijo,
odletavajo.
Ljudje, še živi, se obračajo.
Fant z brado, dekle v bluzi.
Roza izjema, pomisliš,
nad mizo sklonjen.
Vsepovsod pritajena moč,
zapljenjena krila, bencin na prostem.
Mehko zbujen izstopiš v večerni hlad,
rad bi nekaj rekel.
Osebni plakati, steklenice utripa
so že na licu.
Glas je slišati kot spočeto upanje,
ki se širi.*

*nihče ni rekel ne
ali odkimal ko si spolzel
ko si se raztopil zmolil svojo zadnjo vero
rekli so da bo boljše
toda če si se že enkrat razbil
ti je težko peti zborovske madrigale
ali risati metalogenetske karte*

*naredi bog da se bodo dvignili snežni oblaki
brez vseh opomb
aprila pošlji telegram*

*gradijo železniško postajo
ti pa se sprašuješ kako boš umrl
ali kot predhodnik slovesa
ali kot izhod iz sanj, ali kot, ali kot*

*zaveznik države hlapec
psihiater preobrazbe
kapituliral točno ob drugi uri*

*številne zvezde združujejo izreden umetniški občutek
za lepoto
za obliko
z veliko prepričljivostjo misli najbolj znanih tragedij
in spet in spet nebo nad tabo
gledaš v nebo in nebo gleda nate
kako bo zanimivo še življenje
kot svilena zavesa se bo zibalo*

RAZISKAVE VODNIH VIROV NA IDRIJSKEM IN CERKLJANSKEM

JOŽE ČAR

Številni in zapleteni nerešeni problemi oskrbe s pitno vodo severne Primorske so se pokazali v vsej svoji razsežnosti v lanskem izjemno sušnem poletju in jeseni. Razpoložljivi podatki iz vseh štirih severnoprimorskih občin povedo, da smo imeli sorazmerno najmanj problemov prav na Idrijskem in Cerkljanskem, čeprav tudi pri nas tu in tam ni šlo brez težav. Vodo je bilo potrebno voziti v nekatere vasi in zaselke na Črnovrško, Dolsko in Ledinsko planoto. Pri vrednotenju tega podatka moramo spomniti, da je bila zadrega z zadovoljivo oskrbo s pitno vodo v prejšnjih sušnih obdobjih še bistveno večja kot letos. Brez vode so ostali tudi na Vojskem, v Krnicah, Jagrščah in Godoviču, občasne redukcije pa so doletele tudi Idrijo, Spodnjo Idrijo in Cerkno. Iz primerjave težav letošnjega leta in težav iz sušnih obdobjih preteklih let lahko zaključimo, da v idrijski občini sicer še vedno ni povsod na razpolago dovolj pitne vode, da pa so razmere bistveno boljše kot pred leti. Odločilni delež k hitrejšemu in smotrnemu reševanju vodooskrbe v zadnjih letih v naši občini so prispevali rezultati hidrogeoloških raziskav, ki jih na kratko predstavljamo v naslednjih odstavkih.

Študija »Vodno gospodarstvo občine Idrija«, ki je bila pripravljena leta 1980 za potrebe prostorskega plana občine Idrija, je pokazala, da je bilo naše znanje o hidrogeoloških razmerah pri nas preskromno za smiselne in strokovno neoporečne ukrepe na področju oskrbe s pitno vodo. Na podlagi zgornjega zaključka je pripravila Skupina za geološke raziskave pri Ateljeju za projektiranje Razvojno projektivnega centra Idrija petletni (1981–1986) raziskovalni projekt z naslovom »Raziskave vodnih virov na Idrijskem in Cerkljanskem«. V utemeljitvi projekta je bila poleg utemeljitve, delovnih izhodišč raziskav ter programa in načina dela podana še kratka obrazložitev raziskovalnih ciljev. V obrazložitvi je bilo poudarjeno, da želimo s hidrogeološkimi raziskavami ugotoviti razpoložljive količine pitne vode na Idrijskem in Cerkljanskem, določiti najprimernejše izvire za bodočo vodooskrbo, ugotoviti njihovo kvaliteto, opredeliti varstvena območja in pasove, predlagati način in režim zaščite zajetij za oskrbo s pitno vodo ter zastaviti smotrno gospodarjenje z vodo v naši občini.

Sočasno z utemeljitvijo projekta je bil pripravljen tudi vsebinski program raziskav, ki je bil strokovno preverjen in potrjen na Inštitutu za raziskovanje krasa Znanstveno raziskovalnega centra SAZU in Hidrometeorološkem zavodu Slovenije.

Občinska raziskovalna skupnost Idrija (ORS) je sprejela projekt hidrogeoloških raziskav v svoj petletni plan kot enega izmed osnovnih delovnih usmeritev. Raziskovalna skupnost je prevzela tudi samoupravno in finančno izpeljavo raziskovalnega projekta. Že pri pripravi programa raziskav se je pokazalo, da bo finansiranje tako obsežne in zahtevne naloge prevelik zalogaj za skromna finančna sredstva ORS Idrija. Zato je bil pripravljen Samoupravni sporazum o združevanju sredstev in izvajanju raziskovalnega projekta, ki so ga podpisali Občinska raziskovalna skupnost Idrija, Skupščina občine Idrija, Samoupravna komunalna interesna skupnost občine Idrija, »Komunala« Idrija in Vodna skupnost za območje Soče iz Nove Gorice. V letu 1983 je pristopila k finansiranju vodnih raziskav še Raziskovalna skupnost Slovenije.

Hidrogeološke raziskave na Idrijskem in Cerkljanskem so strokovno zahtevne, zato poleg geologov Raziskovalne enote Rudnika živega srebra Idrija (RE RŽS), ki je hkrati tudi nosilka raziskovalnega projekta, pri raziskavah sodelujejo še Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU iz Postojne, Hidrometeorološki zavod iz Ljubljane in »Komunala« Idrija, ki skrbi za odzem vzorcev.

V naslednjih vrsticah naštevamo le nekaj najpomembnejših zaključkov dosedanjih raziskav. O vseh seveda ni mogoče poročati, saj so zbrani kar v 22 raziskovalnih poročilih (glej priloženi seznam). V tabeli 1 in 2 pa prikazujemo pregled združenih sredstev po posameznih letih in pregled porabljenih sredstev po posameznih nalogah.

Hidrogeološke raziskave so bile doslej končane na Vojskarški, Dolski in Črnovrški planoti ter Krniško-Masorskem grebenu. Za vsako omenjeno področje so bile poleg padavin, klimatskih razmer in površinskih voda podrobno obravnavane geološke in hidrogeološke značilnosti. Poseben poudarek je veljal registraciji in klasifikaciji vseh stalnih izvirov, njihovim

fizikalno kemijskim in bakteriološkimi posebnostim, merjenju pretokov in ugotavljanju izdatnosti vseh pomembnejših virov, analizi stanja vodooskrbe, izbiri izvirov za bodočo oskrbo s pitno vodo ter stopnji ogroženosti zajetih in nezajetih izvirov. Na koncu vsakega poročila so podani še predlogi za zavarovanje izvirov in smotrno gospodarjenje z njimi.

Na Vojskarski in Ledinski planoti sta bila izvedena tudi obsežna sledilna poskusa (barvanje vode). S tem smo ugotovili, kam odtekajo onesnažene vode iz obeh planot.

V letošnjem letu nadaljujemo z raziskovanjem na Ledinski planoti, s preučevanjem hidrogeoloških razmer v zgornji Idriji, dolini Belce, Čekovniku in Slaniškem grebenu.

Razumljivo je, da s tako široko zastavljenimi raziskavami kot so v okviru našega projekta, ni mogoče rešiti vseh drobnih vodnogospodarskih problemov (npr.: zavarovanje za zajetje predvidenega izvira, vpliv različnih gradenj in odlagališč na kvaliteto izvirov itd.). Vsak tak poseg v naravo predstavlja svojski problem in so za njegovo smotrno rešitev skoraj vedno potrebne dodatne raziskave. Tako so bili v okviru raziskovalnega projekta zbrani tudi vsi podatki, potrebni za ugotovitev zbiralnih zaledij, določitev varstvenih pasov in območij ter režim zavarovanja za vse izvire, ki so že bili ali pa še bodo zajeti za vodovode, in sicer:

- Gačnik za vojskarski vodovod
- Slanice za idrijski vodovod
- izvir v Košancovi grapi za vodovod rekreacijskega centra Črni vrh nad Cerknim
- izvir pod Urlekom za cerkljanski vodovod
- izvir pod Lomom za krniški vodovod
- izvir Melinarske tamre za jagrški vodovod in
- Bazovik za spodnejdrijski vodovod

Poleg tega so se podatki, zbrani v okviru projekta, koristili še za pripravo naslednjih zajetij za oskrbo s pitno vodo:

- vodovod Bukovo
- vodovod pri spodnji postaji sedežnice na Črni vrh nad Cerknim in
- Lepajžerca in Mokrška grapa za spodnejdrijski vodovod

Na preiskanih terenih smo doslej pregledali kar 720 izvirov in izdelali zanje katastrske liste. Od tega smo 160 stalnih večjih in pomembnejših izvirov podrobno raziskali. Zanje smo izdelali bakteriološke in kemične analize ter opravili večkratna merjenja vodnih količin ob različnih pogojih (ob suši, srednjih in visokih vodah).

Čeprav z dosedanjimi raziskavami – kot smo že omenili – ne rešujemo vseh hidroloških problemov, pa je potrebno poudariti, da bomo v prihodnosti pri iskanju najustreznejših rešitev za tak ali drugačen poseg v prostor, na podlagi že znanih globalnih hidrogeoloških razmer prihajali bistveno hitreje do odločitev kot sedaj. Poleg tega se bomo lahko zanesljivo izognili drugim napačnim odločitvam, ki so bile v preteklosti tudi pri nas že storjene.

V maju 1986 se je petletni projekt »Raziskave vodnih virov na Idrijskem in Cerkljanskem« iztekel. Takrat je bilo hidrogeološko raziskano približno polovica idrijske občine. Spričo kvalitativnih in vsestransko uporabnih podatkov bomo s hidrogeološkimi raziskavami nadaljevali tudi v naslednjem srednjeročnem obdobju in tako ustvarili pogoje za smotrno gospodarjenje z vodo na območju celotne občine.

Finančni podatki so prikazani v priloženih tabelah 1 in 2.

Seznam raziskovalnih poročil:

Čar J., 1982: Pregled in vrednotenje dosedanjih raziskav vodnih virov v idrijski občini. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 149 str., 124 cit. del.

Juren A., Čar J., 1982: Raziskave vodnih virov Vojskarske planote in njenega obrobja – Faza I. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 25 str., 3 slik. pril., 1 tekst. pril.

Juren A., Čar J., 1982: Predlog varstvenih pasov na zajetjih idrijskega vodovoda v Slanicah. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 16 str., 2 tekst. pril., 8 slik. pril., 14 cit. del.

Juren A., Čar J., 1982: Predlog varstvenih pasov na zajetjih vojskarskega vodovoda na potoku Gačnik. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 8 str., 2 tekst. pril., 9 slik. pril., 9 cit. del.

Čar J., Juren A., 1983: Predlog varstvenih območij in varstvenih pasov na zajetju na Črnem vrhu. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 5 str., 2 tekst. pril., 6 slik. pril., 6 cit. del.

Juren A., Čar J., 1983: Hidrogeološke raziskave Črnovrške planote in Križne gore. Faza I. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 14 str., 3 tekst. pril., 1 slik. pril.

Čar J., Albreht A., 1983: Raziskave vodnih virov Dolske planote in Jeličnega vrha. Faza I. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 10 str., 2 slik. pril.

Juren A., Čar J., 1983: Raziskave vodnih virov Vojskarske planote in njenega obrobja. Končno poročilo RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 107 str., 23 tabel, 26 slik. pril., 42 cit. del.

Janež J., 1983: Predlog varstvenih območij in pasov na zajetju za vodovod Idrijske Krnice. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 9 str., 2 tekst. pril., 6 slik. pril., 3 cit. dela.

Janež J., Čar J., 1983: Poročilo o hidrogeoloških raziskavah izvirov pod Urlekom za cerkljanski vodovod in predlog varstvenih območij in varstvenih pasov. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 8 str., 2 tekst. pril., 6 slik. pril., 3 cit. del.

Janež J., Čar J., 1983: Predlog varstvenih območij in varstvenih pasov na zajetju za vodovod Jagršče. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 8 str., 2 tekst. pril., 6 slik. pril., 4 cit. dela.

Janež J., 1984: Poročilo o hidrogeoloških raziskavah izvirov na območju Bazovika za spodnejdrijski vodovod. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 4 str., 2 tekst. pril., 3 slik. pril.

Janež J., Čar J., 1984: Raziskave vodnih virov Dolske planote. Končno poročilo. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 50 str., 2 tekst. pril., 9 slik. pril., 34 cit. del.

Janež J., Čar J., 1984: Raziskave vodnih virov Ledinske planote in njenega obrobja. Faza I. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 10 str., 1 tekst. pril., 2 slik. pril.

Janež J., Čar J., 1984: Hidrogeološke raziskave Črnovrške planote, Godoviškega podolja, Javornika in Križne gore. Faza II. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 13 str., 5 slik. pril., 14 cit. del.

Janež J., 1985: Raziskave izvirov pod Breničem na Veharšah za vodooskrbo Dolske planote in predlog varstvenih pasov. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 15 str., 2 tekst. pril., 6 slik. pril., 11 cit. del.

Janež J., 1985: Raziskave vodnih virov Krniškega in Masorskega grebena. Faza I. RPC Idrija TOZD Atelje za projektiranje. 30 str., 4 tabel. pregl., 2 tekst. pril., 9 slik. pril., 15 cit. del.

Janež J., 1985: Raziskave vodnih virov Ledinske planote in njenega obrobja. Faza II. Raziskovalna enota RŽS Idrija. 10 str., 1 tekst. pril., 6 slik. pril., 7 cit. del.

Janež J., 1985: Hidrogeološke raziskave Črnovrške planote, Godoviškega podolja, Javornika in Križne gore. Faza III, končno poročilo. Raziskovalna enota RŽS Idrija. 45 str., 2 tabel. pregl., 2 tekst. pril., 9 slik. pril., 34 cit. del.

Čar J., 1986: Priprava elementov za plan hidroloških raziskav v srednjeročnem obdobju 1986–1990. Raziskovalna enota RŽS Idrija, 23 str., 1 priloga.

Janež J., 1986: Raziskave vodnih virov Krniškega grebena. Faza II, končno poročilo. 24 str., 2 tabel. pregl., 8 slikov. pril., 16 cit. del.

Janež J., 1986: Hidrogeološke raziskave zgornje Idrijce. I. faza. 20 str., 5 tabel. pregl., 8 slik. pril., 7 cit. del.

Opomba: Vsa raziskovalna poročila so na razpolago pri Občinski raziskovalni skupnosti Idrija.

Pregled združevanja sredstev za projekt »RAZISKAVE VODNIH VIROV NA IDRIJSKEM IN CERKLJANSKEM«

Tabela 1

Finanserji	1981	1982	1983	1984	1985	Skupaj
ORS Idrija	100.000	228.585	460.000	420.000	600.000	1.808.585
RS Slovenije				314.000	520.000	834.000
Območna vodna skupnost	200.000	228.700	300.000	400.000	600.000	1.728.700
SKIS Idrija	100.000	200.000	250.000	300.000	400.000	1.250.000
Komunala Idrija	100.000	100.000	150.000	200.000	300.000	850.000
IS SO Idrija	100.000	200.000	250.000	300.000	400.000	1.250.000
Skupaj:	600.000	957.285	1.410.000	1.934.000	2.820.000	7.721.285

		Tabela 2	
Zap. št.	Raziskovalna naloga	Leto izdelave	Vrednost
1.	Pregled in vrednotenje dosedanjih raziskav vodnih virov v idrijski občini	1981	163.800
2.	Raziskava vodnih virov Vojskarske planote in njenega obrobja – I. faza	1981	322.485
3.	Raziskave vodnih virov Vojskarske planote in njenega obrobja – II. faza	1982	362.000
4.	Hidrološke raziskave Črnovrške planote, Godoviškega podolja, Javornika in Križne gore – I. faza	1982	620.000
5.	Raziskave vodnih virov Dolske planote in Jeličnega vrha – I. faza	1982	60.000
6.	Hidrološke raziskave Črnovrške planote, Godoviškega podolja, Javornika in Križne gore – II. faza	1983	550.000
7.	Raziskave vodnih virov Dolske planote in Jeličnega vrha – II. faza	1983	290.400
8.	Raziskave vodnih virov Ledinske planote in njenega obrobja – I. faza	1983	480.000
9.	Hidrološke raziskave v zvezi z novimi zajetji	1983	140.000
10.	Hidrološke raziskave Črnovrške planote, Godoviškega podolja, Javornika in Križne gore	1984	420.000
11.	Raziskave vodnih virov Ledinske planote in njenega obrobja – II. faza	1984	400.000
12.	Raziskave vodnih virov Krniškega in Masorskega grebena – I. faza	1984	500.000
13.	Hidrološke raziskave v zvezi z novimi zajetji	1984	284.000
14.	Raziskave vodnih virov Krniškega in Masorskega grebena – II. faza	1985	900.000
15.	Raziskave vodnih virov Cekovnika, Slaniškega grebena in Nikove – I. faza	1985	370.000
16.	Hidrološke raziskave zgornje Idrijce	1985	370.000
17.	Analiza rezultatov hidroloških raziskav v obdobju 1981–1986	1985	400.000
18.	Priprava elementov za hidrološke raziskave v obdobju 1986–1991	1985	270.000
19.	Raziskave vodnih virov Ledinske planote in obrobja – III. faza	1985	310.000
SKUPAJ:			7.162.985

PREGLED PORABE SREDSTEV ORS IDRIJA PO DEJAVNOSTIH

Zap. št.	Vrsta stroškov	1981		1982		1983		1984		1985	
		Plan	Real.	Plan	Real.	Plan	Real.	Plan	Real.	Plan	Real.
1.	RAZISKAVE	477.154,15	280.000,00	563.585,00	388.585,00	1.145.100,00	765.000,00	990.000,00	745.000,00	1.960.000,00	1.540.000,00
-	projekt	297.154,15	100.000,00	228.585,00	228.585,00	665.100,00	460.000,00	420.000,00	420.000,00	600.000,00	600.000,00
-	geološka karta	180.000,00	180.000,00	75.000,00	-	255.000,00	180.000,00	-	-	50.000,00	50.000,00
-	parametri kem. analize	-	-	50.000,00	50.000,00	75.000,00	75.000,00	100.000,00	-	150.000,00	100.000,00
-	razis. idrijskega zdrav.	-	-	30.000,00	30.000,00	50.000,00	50.000,00	50.000,00	50.000,00	20.000,00	90.000,00
-	načrt izrabe prost. površin	-	-	100.000,00	-	100.000,00	-	100.000,00	-	150.000,00	-
-	idrijski gozdovi	-	-	-	-	-	-	-	-	50.000,00	50.000,00
-	kirurgija govedi	-	-	-	-	-	-	-	-	100.000,00	100.000,00
-	optimalna organ.	-	-	-	-	-	-	-	-	200.000,00	-
-	geol. transverzala	-	-	-	-	-	-	-	-	50.000,00	50.000,00
-	motivacija učencev	-	-	-	-	-	-	-	-	20.000,00	-
-	monografija RZS	-	-	-	-	-	-	100.000,00	155.000,00	200.000,00	200.000,00
-	krajevne kronike NOB	-	-	-	-	-	-	20.000,00	20.000,00	-	-
-	Divje babe	-	-	-	-	-	-	100.000,00	100.000,00	150.000,00	150.000,00
-	turizem v Idriji	-	-	-	-	-	-	100.000,00	-	-	-
-	zgodovina NOB	-	-	80.000,00	80.000,00	50.000,00	-	-	-	-	-
-	arhiv dr. Verbičeve	-	-	-	-	-	-	-	-	150.000,00	150.000,00
	Skupaj raziskave:	477.154,15	280.000,00	563.585,00	388.585,00	1.145.100,00	765.000,00	990.000,00	745.000,00	1.960.000,00	1.540.000,00
2.	Inovacijska dejavnost	190.000,00	-	200.000,00	36.240,00	150.000,00	122.419,00	450.000,00	111.070,00	500.000,00	434.872,00
3.	Raz. dej. mladih	20.000,00	20.000,00	60.000,00	60.000,00	50.000,00	50.000,00	150.000,00	150.000,00	200.000,00	200.000,00
4.	Idrijski razgledi	80.000,00	80.000,00	80.000,00	80.000,00	100.000,00	100.000,00	-	-	-	-
5.	Astron. društvo Javornik	30.000,00	30.000,00	40.000,00	40.000,00	40.000,00	40.000,00	40.000,00	40.000,00	60.000,00	60.000,00
6.	Skupni program RSS	69.500,00	78.229,00	81.000,00	65.571,00	97.700,00	97.700,00	167.000,00	167.000,00	343.900,00	342.108,00
7.	Stroški delovanja ORS	70.000,00	70.110,00	82.000,00	118.011,75	132.000,00	113.202,25	160.000,00	186.628,00	410.000,00	445.484,00
	SKUPAJ:	916.654,15	728.339,00	1.106.585,00	788.407,75	1.664.800,00	1.288.321,30	1.807.000,00	1.399.698,00	3.273.900,00	3.022.464,00
	PRIHODKI:										
1.	Izviri	695.000,00	783.383,15	810.000,00	655.710,35	1.694.000,00	1.671.352,00	1.670.000,00	1.809.186,60	3.439.000,00	3.421.086,00
2.	Združena sredstva	200.000,00	100.000,00	730.000,00	991.886,00	1.410.000,00	834.007,50	1.614.000,00	1.000.000,00	2.834.000,00	2.234.000,00

Opomba: Tabela k članku Delovanje Občinske raziskovalne skupnosti.

DELOVANJE OBČINSKE RAZISKOVALNE SKUPNOSTI IDRIJA

MARKO CIGALE

UVOD

Pomembno vlogo pri procesu prestrukturiranja gospodarstva bo morala odigrati raziskovalna dejavnost. Kajti izvozna usmeritev delovnih organizacij ne more temeljiti le na količinskem povečevanju proizvodnje, temveč predvsem na učinkovitejšem načinu dela in uvajanju novih tehnologij in proizvodov, ki so rezultat lastnega znanja. Raziskovalna dejavnost pa si vse prepočasi pridobiva mesto, ki naj bi ji glede na navedene cilje pripadalo.

Glede na naravo dela in uporabo rezultatov delimo raziskave na temeljne, uporabne in razvojne. Temeljne raziskave dajejo nove teoretične dosežke in pomenijo prispevek k splošnemu znanju človeštva. Uporabne raziskave temeljijo na dosežkih temeljnih raziskav, ki jih razvijajo do take mere, da je možna njihova uporaba v praksi. Razvojno-raziskovalno delo sloni na temeljnih in uporabnih raziskavah in je namenjeno prenosu raziskovalnih dosežkov v prakso.

Da bi zagotovili enakomeren razvoj in kvalitetno rast vseh vrst raziskovalne dejavnosti, je bila ustanovljena Samoupravna interesna skupnost za raziskovalno dejavnost. Razvoj raziskovalne dejavnosti je prehitel njeno organiziranost, zato je bil v letu 1979 sprejet »Zakon o raziskovalni dejavnosti in raziskovalnih skupnostih«, ki je predvidel tri vrste raziskovalnih skupnosti. V Raziskovalni skupnosti Slovenije združeni uporabniki in izvajalci usklajujejo raziskovalno dejavnost in razvoj posameznih znanstvenih disciplin v republiki in načrtujejo raziskovalno dejavnost splošnega pomena. Iz sredstev, združenih v Raziskovalni skupnosti Slovenije, se financirajo predvsem temeljne raziskave. Za uporabne in razvojne raziskave pa se povezujejo uporabniki in izvajalci po posameznih področjih. Ustanovljeno je bilo 12 Posebnih raziskovalnih skupnosti (PoRS). Zaradi vse večje krize v preskrbi z energetskimi in drugimi mineralnimi surovinami in ker smo se v Sloveniji odločili, da je potrebno preiskati vse možnosti za oskrbo z lastnimi surovinami, je bila v okviru Raziskovalne skupnosti Slovenije ustanovljena še Enota za odkrivanje in raziskovanje surovin splošnega družbenega pomena. V Enoti združena

sredstva naj bi omogočila učinkovitejšo raziskavo in proizvodnjo vseh mineralnih in energetskih surovin.

Da bi raziskovalno dejavnost približali občanom, pa so bile ustanovljene Občinske raziskovalne skupnosti. Te skupnosti so namenjene predvsem zadovoljevanju raziskovalnih potreb občanov, popularizaciji znanosti in spodbujanju inovacijske dejavnosti.

Občinska raziskovalna skupnost Idrija je bila ustanovljena že leta 1974, vendar je do leta 1981 le životarila. Z novim načinom financiranja, ki se je pričelo s srednjeročnim obdobjem 1981-1985, so bila že leta 1981 na razpolago sredstva tudi za raziskovalno dejavnost (tabela 1).

RAZISKOVALNA DEJAVNOST ORS IDRIJE

V letu 1981 je ORS Idrija prvič razpolagala z lastnimi sredstvi, ki so se združevala po enotni prispevni stopnji 0,04 % (tabela 1) od dohodka delovnih organizacij. V planu za leto 1981 smo predvideli sofinansiranje hidroloških raziskav v okviru projekta »Raziskave vodnih virov na Idrijskem in Cerkljanskem« in financiranje raziskovalne naloge »Osnovna geološka karta občine Idrija v merilu 1:25.000«. Cilji in rezultati raziskav, ki so v celotnem srednjeročnem obdobju potekali v okviru »Projekta«, so prikazani v sestavku **dr. J. Čarja**.

Cilj raziskovalne naloge »Izdelava osnovne geološke karte občine Idrija v merilu 1:25.000« je bil po enotnem kriteriju ovrednotiti vse obstoječe geološke karte in izdelati tolmač h karti. Zaradi prevelikih finančnih obremenitev ORS Idrija in prezasedenosti raziskovalcev je bila naloga končana šele v letu 1985. V tolmaču je detaljno prikazan stratigrafsko litološki razvoj in tektonska zgradba občine. Podan je tudi pregled mineralnih surovin, ki jih najdemo na tem območju, ocena njihove perspektivnosti in stopnja raziskanosti. Na Geološki karti, ki je dostopna vsem uporabnikom, so prikazani vsi glavni stratigrafski in tektonski elementi, pomembni za poznavanje geologije tega prostora.

Že v razpisu za leto 1982 smo poudarili, da želimo razširiti raziskovalni program. Poleg nalog iz leta 1981 smo planirali še

finansiranje raziskovalne naloge »Izraba že zazidljivih površin na območju mesta Idrija v stanovanjske in druge namene«, ki jo je predlagal Razvojno-projektivni center Idrija, TOZD Atelje za projektiranje. V utemeljitvi naloge je bilo poudarjeno, da je namen študije z merljivimi in primerjalnimi parametri ovrednotiti še proste površine, primerne za stanovanjsko in ostalo gradnjo na območju mesta Idrija in njenem obrobju. Naloga je bila že v izhodišču zastavljena kot projekt, za izdelavo katerega bo potrebno zbrati sredstva tudi od drugih interesentov. Do realizacije omenjenega projekta ni prišlo kljub večkratnim razgovorom s predstavniki Razvojno-projektivnega centra, ki so v tem času določili tudi drugega nosilca raziskav, in kljub temu, da je ORS rezervirala sredstva za pričetek omenjene raziskave tudi v letih 1983, 1984 in 1985.

V letu 1982 je ORS pričela sofinansirati tudi raziskovalno nalogo »Nekateri parametri kemične analize zemlje, krme, krvnega seruma in plodnosti pri govedu v občini Idrija«. Naloga, ki jo je predlagal Kmetijsko veterinarski zavod Nova Gorica – Veterinarska ambulanta Idrija, je večletna in bo končana v letu 1986. Njen namen je ugotoviti povezanost med kemično sestavo zemlje, rastlinsko hrano, živaljo ter njeno plodnostjo.

Med pomembne dejavnike pri vrednotenju našega okolja spada tudi njegova zgodovina. Da bi pomagali razsvetliti posamezne delčke naše zgodovine, je ORS Idrija od leta 1982 sofinansirala tudi naloge s tega področja. V letu 1982 so bila namenjena sredstva (tabela 1) za izdelavo raziskovalnih nalog »Zgodovina NOB na območju Severnoprimskega okrožja« in »Raziskave zgodovine idrijskega zdravstva«.

Monografija o osvobodilnem gibanju na območju Severnoprimskega okrožja nastaja že več let. Pri njeni izdelavi sodelujejo sodelavci Mestnega muzeja iz Idrije in Domicilni odbor nekdanjih aktivistov SPO. Končni cilj ni le tiskana monografija, temveč tudi ureditev stalne razstave v prostorih Mestnega muzeja. Delo je v zaključni fazi.

Zgodovina zdravstva v Idriji je tesno povezana z zgodovino Rudnika. **Dr. Jože Pfeifer**, avtor naloge »Zgodovina idrijskega zdravstva«, že več let proučuje posamezna obdobja v zgodovini idrijskega rudnika. Namen je, da bi celoten material v obliki monografije publiciral v samostojni knjigi. Posamezni tematsko zaključeni deli pa so že bili objavljeni v »Zborniku – Idrijski razgledi«.

Omejena finančna sredstva so v letu 1983 dopuščala le nadaljevanje nalog iz leta 1982. Na razpis smo dobili sicer nove prijave in sicer »Male hidroelektrarne v občini« in »Dolgoročna oskrba potrošnikov z energijo v občini«, ki jih zaradi prepslošne formulacije nalog nismo upoštevali, ter prijavo za izdelavo naloge »Priprava monografije ob 500-letnici idrijskega rudnika«. Predlog poslednje naloge je bil strokovno utemeljen in po mnenju skupščine nujen, vendar ga zaradi pomanjkanja sredstev nismo mogli financirati. Nalogo smo prenesli v leto 1984.

Dosedanje monografije o RŽS Idrija so obravnavale predvsem splošno zgodovino in zgodovino trgovanja z živim srebrom, tako da manjka k splošni osvetlitvi zgodovine rudnika še celovit montangeološko-tehnični pregled. V okviru predlagane večletne raziskave bo podan zaokrožen pregled razvoja odkopavanja v idrijskem rudišču, razvoj jamskih in površinskih rudniških naprav, pregled razvoja topilnice in pregled geoloških spoznanj o idrijskem rudišču. Poseben poudarek bo veljal originalnim tehničnim rešitvam ter spoznanjem, ki presegajo lokalne okvirje.

Leta 1984 smo predvsem zaradi finansiranja »Projekta hidroloških raziskav« s strani Raziskovalne skupnosti Slovenije planirali, da bomo lahko financirali poleg nalog, ki so se nadaljevale iz prejšnjega leta, in Monografiji o RŽS, še »Raziskave možnosti razvoja turizma v občini Idrija«, »Arheološko izkopavanje v jami Divje babe pod Šebreljami« in »Urejanje krajevnih kronik NOB« (s simbolično vsoto 20.000 din). Raziskovalno nalogo »Raziskave možnosti razvoja turizma v občini Idrija« je na pobudo ORS predlagala tovarna Eta Cerkno – TOZD Dom, vendar samo za cerkljansko območje. S tem pa se predsedstvo ni strinjalo ter je postavilo zahtevo po celoviti obravnavi celotnega območja občine. TOZD Dom pa je raje odstopil od izvedbe naloge. Smatramo, da je omenjena raziskava potrebna, zato smo jo planirali tudi za leto 1986, vendar še vedno iščemo ustreznega izvajalca.

Arheološka izkopavanja v paleolitski postaji »Divje babe« pod Šebreljsko planoto potekajo že več let, izvaja jih Inštitut za arheologijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti iz Ljubljane. Rezultate dosedanjih raziskav je nosilec naloge **dr. Turk** podal na predavanju v okviru Idrijskih muzejskih večerov (in so v skrajšani obliki podani tudi v tej številki). Dogovorjeno pa je tudi, da bo Inštitut po končanih raziskavah uredil v idrijskem Muzeju posebno zbirko.

Nominalno povečanje sredstev v letu 1985, ki je nastalo kljub znižanju prispevne stopnje na 0,03 od dohodka TOZD, je omogočilo znatno razširitev raziskovalnega programa. V planu smo tako predvideli sofinansiranje 13 raziskovalnih nalog, od tega šest novih (tabela 1).

V okviru priprav na praznovanje 500-letnice idrijskega Rudnika je Mestni muzej Idrija prijavil študijo o gospodarjenju z idrijskimi gozdovi v preteklosti. Študija je v zaključni fazi in bo v letu 1986 tiskana. V sklop geoloških nalog, ki jih sofinansira ORS Idrija, spada tudi nadaljevanje trasiranja ter izdelava vodnika za »Geološko transverzalo Slovenije«. Geološko transverzalo, ki je do sedaj markirana na območju med Jezerskim, Jesenicami in Tolminom, naj bi v naslednjih letih nadaljevali. V naši občini bo potekala mimo geološko najbolj zanimivih lokacij od Cerkljanske skozi Idrijo do Trnovskega gozda. Zahteva ORS je, da pri trasiranju sodelujejo strokovnjaki s tega področja, ki teren zanesljivo najbolj poznajo.

Kljub prizadevanju ORS, da bi s sofinansiranjem pripomogla k širjenju raziskav z vseh področij kmetijstva, smo v letu 1985

prejeli le prijavo naloge »Kirurško zdravljenje govedi – laporatomije s posebnim poudarkom na travmatske indigestije govedi v letih 1975–1985 na področju občine Idrija«. Prijavo je poslal Kmetijsko veterinarski zavod Nova Gorica – Veterinarska ambulanta Idrija. Naloga je dvoletna in bo predvidoma končana do konca leta 1986, njen namen pa je na podlagi podatkov v obdobju 1975–1985 ugotoviti, v kakšni meri je kirurško zdravljenje travmatskih indigestij ekonomsko opravičljivo.

Prav tako nam je v tem letu uspelo za simbolično odškodnino od **dr. Verbičeve** dobiti prevode starih arhivskih dokumentov, ki so kakorkoli povezani z Rudnikom živega srebra in z Idrijo.

Na razpis za leto 1985 smo prejeli tudi prijavo Iskre TOZD Montaža Spodnja Idrija za izdelavo raziskovalne naloge »Optimalna organizacija delovne organizacije«. Naloga je bila podjetniško usmerjena, zato jo kot celoto nismo mogli sprejeti v sofinansiranje. Pripravljeni pa smo bili sofinansirati splošni del, ki bi ga bilo možno uporabiti tudi v drugih delovnih organizacijah, vendar predlagatelj na naš predlog ni odgovoril.

INOVACIJSKA DEJAVNOST

Spodbujanje inovacijske dejavnosti je ena izmed temeljnih nalog občinskih raziskovalnih skupnosti. V letu 1981 je Odbor za pospeševanje inovacijske dejavnosti pri ORS Idrija pripravil predlog vzorčnega pravilnika o inovacijski dejavnosti. Skupaj z Občinskim sindikalnim svetom pa je bila organizirana tudi prva podelitev nagrad in priznanj najboljšim inovatorjem. Nagradjenih je bilo sedem inovatorjev iz štirih delovnih organizacij (seznam vseh nagrajencev je v prilogi).

V letu 1982 se je Občinska raziskovalna skupnost po volitvah ponovno konstituirala. Zaradi nesklepčnosti skupščine v pomladanskem terminu je prišlo do izvolitve novih članov odborov šele na zasedanju koncem novembra 1982, kar se je gotovo poznalo pri delu ORS v tem letu.

Maja 1983 je Odbor za pospeševanje inovacijske dejavnosti organiziral za inovatorje in strokovne delavce iz naših delovnih organizacij strokovno ekskurzijo v TAM in Metalno Maribor. Organizirana je bila tudi druga podelitev občinskih priznanj za najboljše inovatorje. Pri tej podelitvi smo nagradili 19 inovatorjev iz petih delovnih organizacij.

V letu 1984 se je Odbor vključil v splošna družbena prizadevanja za oživitvev in boljše organiziranje inovacijske dejavnosti. S tem namenom so bili opravljeni skupaj s predstavniki Občinskega sindikalnega sveta in Občinskega komiteja ZKS razgovori v nekaterih organizacijah združenega dela. Tema razgovorov je bila, kako se organizirati in kaj storiti, da bi v delovnih organizacijah dosegli hitrejšo rast inovacijske in raziskovalne dejavnosti.

20. 12. 1984 je bila tretja podelitev nagrad oz. priznanj najboljšim inovatorjem v občini. Nagrade je prejelo 11 inovatorjev iz štirih delovnih organizacij. Glede na odziv na prvo

strokovno ekskurzijo, smo sklenili, naj bi postala ta oblika izpopolnjevanja tradicionalna. V tem letu je bil tako organiziran ogled tovarne zdravil Krka – Novo mesto.

Že v planu za leto 1985 smo predvideli, da bi poleg inovatorjev nagradili tudi najuspešnejše raziskovalce in mlade raziskovalce. Glede na ne dovolj konkreten razpis, so posamezne delovne organizacije prijave po več raziskovalcev in inovatorjev, ne pa le najboljših. Ob podelitvi, ki je bila 18. 12. 1985, smo tako nagradili 28 raziskovalcev, tri mlade raziskovalce in 12 inovatorjev. Tudi v tem letu smo organizirali strokovno ekskurzijo in sicer v tovarno TOMOS Koper.

Vsakoletno podelitev nagrad in priznanj smo izkoristili za razgovor o problemih inovacijskega in raziskovalnega dela. Splošna ugotovitev je bila, da zavirajo inovativno dejavnost neustrezni (predvsem predolgotrajni) postopki za ugotavljanje koristnosti inovacij in neustrezne stimulacije inovatorjev.

DELO Z MLADIMI

Osnovna naloga »Odbora za popularizacijo znanosti« naj bi bila pomoč pri izvajanju masovnega programa v smislu razumevanja znanstveno-tehnoloških dosežkov in dognanj ter odkrivanje in sistematično vzgajanje mladega znanstveno-raziskovalnega kadra. V ta namen se je Odbor vsa leta uspešno vključeval v organizacijo in izvedbo naravoslovnih dejavnosti v srednjih in osnovnih šolah. Namen teh dejavnosti je razširiti in poglobiti šolsko znanje s področja naravoslovja preko okvirov učnih programov, predvsem pa prikazati, kako to znanje uporabiti pri reševanju problemov iz neposrednega okolja. Člani Odbora so pri naravoslovnih dnevih sodelovali kot mentorji, pri naravoslovnih dnevih na osnovnih šolah pa so z mentorji sodelovali tudi dijaki SNMŠ Jurija Vege. Sprejeta je bila tudi pobuda, da bi pri načrtovanju delovne prakse učencev naravoslovno-matematične usmeritve najsposobnejše učence vključevali v razvojno raziskovalno delo v delovnih organizacijah, kjer so učenci na delovni praksi. Skrb odbora je tudi spodbujanje mentorjev po šolah, da so se učenci v čimvečjem številu udeleževali občinskih in republiških tekmovanj v znanju.

V letih 1983–1985 pa je bila osrednja naloga Odbora organizacija in izvedba mladinskega raziskovalnega tabora »Krekovše«.

Mladi raziskovalci so v tem času obdelali naslednje teme:

- Ekologija gozda (floristični in fitocenološki popis, proučevanja pedofavne, prirastoslovje in izdelava litološko-stratigrafske zbirke ter geološke karte);
- Naravovarstveno vrednotenje krajine (evidentiranje in vrednotenje naravne dediščine);
- Etnološko vrednotenje krajine (topografija Vojskega).

Pregled nagrajenih inovatorjev, raziskovalcev in mladih raziskovalcev v letih 1981–1985

Priimek in ime	Delovna organizacija	Naslov inovacije ali raziskovalne naloge
Leto 1981:		
Prezelj Albin	ETA	Vibrator za doziranje nastavnih čepov
Kogej Boris	Kolektor	Kombinirano rezilno-krivilno-kovalno orodje za Cu lamele 10190
Mlakar Franc	Iskra	Izboljšava postopka za priklučitev veznih kablov na tuljave motorja
Kenda Boris	Kolektor	Fotocelična zaščita z rešitvijo problema natiskovanja kolektorjev na hidravličnih stiskalnicah
Simonič Ivan	Iskra	Izboljšanje odzemanja rotorjev na stroju za zalivanje
Razpet Metod Novak Samuel	ETA ETA	Stroj za čiščenje plošč
Lapajne Milovan	Avtoprevoz	Izboljšava na stroju za valjanje navoja
Leto 1983:		
Tratnik Rajko	Iskra	Izdelava srčnega vijaka M 14
Bizjak Jože	ETA	Nova izvedba obkljukavanja in navijanja kolektorskih motorjev
Klasinc Stjepan Vidmar Franc, Carli Janez, Nenard Cveto, Gantar Ciril	ETA Kolektor	Izdelava čutil Ø 3 brez polnilne cevke
Kržišnik Boris Makuc Živko, Lapajne Vinko, Mlakar Franc, Jereb Franc, Simonič Ivan	ETA Iskra	Izboljšava vlivnega sistema
Konjar Ciril Mrak Niko	Slovenijales Slovenijales	Povečanje avtomatiziranosti delavnic končne obdelave
		Stručni avtomat disco nova
		Ureditev linije za izdelavo statorjev kompresorskega motorja
		Predelava štanice
		Stroj za vrtnanje lukenj v podboje, izdelava stroja za vlaganje vrvice v podboje, stroj za zarezovanje kartona

Priimek in ime	Delovna organizacija	Naslov inovacije ali raziskovalne naloge
Rupnik Jože	Slovenijales	Izdelava valjšnega transporterja
Kobal Silvij	Gostol	Sprememba varjenja toplotnih izmenjevalcev
Jereb Danijel, Jereb Jurij	Gostol	Izdelava modela za varjenje filternih klotk
Leto 1984:		
Bizjak Jože	ETA	Izboljšava diastata
Rustja Dušan, Močnik Tone	ETA	Izboljšava orodja za izrez bimetala
Mohorič Gorazd	Kolektor	Sprememba predpisa za izdelavo tulk s posnetim robom
Benčina Stanislav	Kolektor	Ureditev preizkusa kolektorjev z vrtenjem na stružnici v laboratoriju, predlagal je ureditev za zmanjšanje ropota v delavnici stružnih avtomatov
Lapajne Milan, Gantar Emil, Stamos Danijel	Iskra	Ohranitev spomina na navijalkah Essex v slučaju izpada električnega toka
Lapajna Vinko	Iskra	Sprememba bandažirne igle na bandažirnem stroju
Ozbič Jože, Pivk Alojzij	Slovenijales	Izboljšava vibracijske mize pod sekiro – strojem
Leto 1985: Nagrajeni raziskovalci:		
Šturm Miloš, Kogej Rafael, Bizjak Milan, Erjavec Slavko, Sedej Vojko, Lapajne D.	Iskra	Uporaba nelegiranih polpredelnih pločevin v električnih strojih II. del
Zajc Franc, Mažgon Andrej, Willer Zdravko, Likar Rajko	Iskra	Standardizacija rezov elektromotorjev za hermetične kompresorje

Priimek in ime	Delovna organizacija	Naslov inovacije ali raziskovalne naloge	Priimek in ime	Delovna organizacija	Naslov inovacije ali raziskovalne naloge
Goran Petek, Milan Likar, Valter Bončina, Evgen Likar, Ivan Menared	Iskra	Razvoj motorja za ventilatorsko pečico	Likar Rajko	Iskra	Konstrukcija lovilca zvezde – vložka na vlagalnem stroju
Čerin Franc, Kofol Franc, Brus Oskar, Potočnik Jože, Deinstman Janez, Leskovec Ivan	Kolektor	Razvoj tehnologije iztiskanja hladnega preoblikovanja surovcev	Žgavec Vilje, Stefanovič Živorad	Iskra	Konstrukcija za spihovanje in pranje plošč jarmov
Danilo Rejc	ETA	Termostat za hladilnike s konstantno in nastavljivo izklopno temperaturo. Izum je že patentiran v več državah (prva nagrada).	Kuralt Drago	ETA	Uvedba izvirnega načina popravila cilindrov za stiskalnico tip V 200 HS, ki sicer niso bile več uporabne
dr. Alfred Kobal	RŽS	Za večletno uspešno raziskovanje problemov preventive in kurative, vezane z zastrupitvami z živim srebrom	Pajntar Marko, Lapajne Andrej	ETA	Uvedba izvirnega načina lotanja bakrenih grelcev brez uporabe talila
Lapanja Bojan, Ogrič Stanko, Kobal Silvij, Čibej Rihard, Čar Bojan, Bizjak Pavel	Gostol	Dopolnitve in spremembe zasnov pekarskih peči	Nagrajeni mladi raziskovalci: Tomaž Karčnik Miranda Leban		Kemijska nomenklatura organskih spojin Kemijski prispevek k poznavanju širokolistnega mumca in Eterično olje sivke
Nagrajeni inovatorji: Pavšič Ivan, Spacapan Miran	Gostol	Poenostavitev detajlov peči Maestral in Senator	Vesna Cerkvenik, Igor Križaj		Poskus uvedbe prirejenega načina za ugotavljanje koncentracije ogljikovega dioksida v Idriji in Prispevek k ugotavljanju stopnje onesnaženosti zraka v Idriji
Žgavec Drago	Slovenijales	Brušenje masivnih profilov z brusnimi koluti			
Kumer Ludvik	Kolektor	Priprava za avtomatično orientacijo surovcev			
Ogril Albert	Kolektor	Konstrukcija omejilca vzdolžnega suporta (zadnjega) na stružnici Wailer			
Čerin Ivan	Kolektor	Lupljenje surovcev za kolektor G.M.			

SREDNJEROČNI PROGRAM MESTNEGA MUZEJA IDRİJA 1986 – 1990

Uvod

Konec tega srednjeročnega obdobja sovпада s praznovanjem 500-letnice Rudnika živega srebra in mesta Idrije in to bo naše glavno vodilo za delo. V Mestnem muzeju Idrija podpiramo razmišljanja, da bi prihodnji krajevni samoprisevek namenili za obnovo kulturnih spomenikov in mestnega jedra stare Idrije, predvsem pa za kompleksno prenovu idrijskega gradu. Ker bo za realizacijo teh zamisli potrebno združiti veliko znanja, osebne angažiranosti in materialnih sredstev, bo potrebno imenovati poseben odbor za prenovu idrijskega gradu.

Mestni muzej v Idriji je po obsegu svoje dejavnosti med najpomembnejšimi muzeji v Sloveniji. Prvotno je bil zasnovan kot tehniški muzej, sčasoma pa je prerasel v muzej splošnega značaja s tremi usmeritvami: tehniški oddelek, oddelek NOB in etnološki oddelek. Pečat posebnosti in pomembnosti pa mu še povečujejo spomeniki nepremične kulturne dediščine (»Franja«, »Slovenija«, Klavže, Kamšt, Idrijski grad, Rudarska hiša in Bevkova domačija v Zakojci) in prirodna znamenitost »Divje jezero – muzej v naravi«.

V sistemu slovenske muzejske mreže idrijski muzej sicer ni uvrščen v skupino muzejev republiškega pomena in tako bi predvidoma s 1. 1. 1987 celotno breme finansiranja prešlo na samo občino Idrija. Čeprav idrijski muzej formalno pokriva samo področje naše občine, pa se je zaradi zgodovinskega razvoja na tem majhnem ozemlju skoncentriralo 8 % celotne slovenske kulturne dediščine oz. 10 % vseh spomenikov in spominskih obeležij iz časa narodnoosvobodilne borbe.

Končna usoda muzeja v tem srednjeročnem obdobju še ni znana, vendar predvidevamo in upamo, da bo zaradi odpora, tudi številnih drugih slovenskih muzejev, ta sistem finansiranja uveljavljen šele v naslednjem srednjeročnem obdobju.

Sedanji sistem finansiranja temelji na naslednjih načelih: muzejski del finansirata Kulturna skupnost Idrija (dve tretjini sredstev) in Kulturna skupnost Slovenije (ena tretjina sredstev), medtem ko akcije na objektih nepremične kulturne dediščine prav tako finansirata obe skupnosti enakovredno (raz-

merje 50:50). Ker iz rednega finansiranja ne moremo pokrivati vsega programa, stopamo tudi v neposredno svobodno menjavo dela predvsem z naslednjimi delovnimi organizacijami v občini Idrija (Kolektor, Iskra, Slovenijales, Gozdarstvo in Eta).

Nad obema največjima spomenikoma iz časa NOB (»Franja« in »Slovenija«) pa so novembra 1985. leta prevzele pokroviteljstvo vse večje gorenjske in primorske bolnišnice (Gorenjska bolnišnica Jesenice, Psihiatrična bolnišnica Idrija, Splošna bolnišnica dr. Franc Derganc Nova Gorica, Zdravstveni center Koper in Univerzitetni inštitut za pljučne bolezni in tuberkulozo Golnik) in dve največji založniški in časopisni hiši v Sloveniji oz. zamejstvu (ČGP Delo iz Ljubljane in Založništvo tržaškega tiska iz Trsta).

Kulturna skupnost občine Idrija naj v svojem srednjeročnem planu 1986–1990 obravnava varstvo naravne in kulturne dediščine kot dejavnost posebnega družbenega pomena in jo postavi v svojem finančnem planu na prioriteto mesto.

Muzejska dejavnost

Muzejska dejavnost je osnovna dejavnost Mestnega muzeja Idrija in vsebuje naslednje elemente:

1. Raziskovalno delo
2. Priprava stalnih in občasnih razstav
3. Pedagoško delo z obiskovalci in sodelovanje s šolami
4. Urejanje muzejske strokovne dokumentacije
5. Publicistična dejavnost
6. Muzejski večeri in Muzejsko društvo

Raziskovalno delo

A. Tehniška zgodovina in geologija

Tesna povezava med geološko zgradbo rudišča, načinom rudarjenja in predelavo rude ter številne geološke posebnosti nas obvezujejo čimprej pripraviti natančno stratigrafsko – petrografska in rudno zbirko. Ker se za to področje zanimajo tudi številni domači in tuji strokovnjaki, bo potrebno zbirko pripraviti na tak način, da bodo dobili neoporečne odgovore.

Strokovna obdelava starih rudniških naprav, razen Kamšti in Klavž, se še ni začela. Med številnimi spomeniki bo potrebno obdelati vsaj tiste, ki imajo širši pomen.

Ker spada idrijski rudnik med najbolj znane znamenitosti Slovenije, pričakujejo obiskovalci nazoren prikaz zunanjih in jamskih naprav (rovi, jaški) ter načinov rudarjenja (nosilec dr. Jože Čar).

B. Starejša zgodovina

Doslej je Mestni muzej pospeševal raziskovalno delo starejše zgodovine tako, da je objavljala izsledke zunanjih sodelavcev v Idrijskih razgledih. V tem srednjeročnem obdobju bomo nadaljevali začeta dela na področju zgodovine medicine (dr. Jože Pfeifer), zgodovine rudnika in Idrije (dr. Marija Verbič) in zgodovine gozdarstva (dr. Franjo Kordiš). Sistematično delo na tem področju bi terjalo namestitvev kustosa.

C. NOB

Mestni muzej Idrija z oddelkom NOB v Cerknem je zadolžen za raziskavo zgodovine na celotnem nekdanjem severnoprimorskem okrožju, ki je obsegalo Idrijsko, Baško, Cerkljansko in Kanalsko.

Kompleksen pregled zgodovine SPO bo opravila naša zunanja sodelavka Anica Štucin, posamezna izbrana poglavja pa kustos Samo Bevk (kadrovska struktura SPO, partijsko šolstvo, »Franja«, »Pavla« in »Slovenija«).

D. Etnologija

Glede na značilnosti in pestrost idrijske občine, je premalo, da bi bili celotna podoba načina življenja teh ljudi in njihova kultura predstavljeni samo s posameznimi tematskimi razstavami kot so čipke, laufarija . . . To sta vsekakor zelo pomembna kulturna elementa, ki ju je potrebno ustrezno raziskati in predstaviti (ker sta zaradi svoje izjemnosti zelo zanimiva in privlačna za obiskovalce), vendar širše gledano bo potrebno poskrbeti za stalno etnološko postavitev, ki bo odražala celostno kulturno podobo naše občine oz. posameznih zaključenih geografskih in kulturnih enot (Idrijsko-Cerkljansko). V tem srednjeročnem obdobju bo izdelana raziskava Etnološka topografija občine Idrija, ki bo predstavljala temeljito osnovo za kasnejše tematske razstave in raziskave.

E. Arheologija

V sodelovanju z ZRC SAZU – Inštitutom za arheologijo predvidevamo v tem srednjeročnem obdobju izdelavo arheološke topografije idrijske občine.

2. Priprava stalnih in občasnih muzejskih razstav

Cilj raziskovalne dejavnosti so stalne in občasne zbirke s tiskanimi katalogi, ki naj občinstvu predstavijo našo zgodovino in kulturno dediščino.

A. Tehniška zgodovina in geologija

- Uvodni oddelek v tehniško zbirko, ki bo postavljen pred stratigrafsko-petrografska zbirko.
- Stratigrafsko-petrografska zbirka. Osnova je že pripravljena, zahteva pa dokončno ureditev prostorov v gradu.
- Rudna zbirka, ki vključuje mineraloško, je v glavnem pripravljena, zahteva pa dokončno ureditev v gradu.

B. Starejša zgodovina

- Kompleksna zgodovinska zbirka: Pet stoletij Rudnika živenga srebra in Idrije. Glavnina dela redno zaposlenih strokovnjakov in zunanjih sodelavcev bo usmerjena v to razstavo, ki bo predstavila zgodovino rudnika in mesta s tehnološko-tehniškega, kulturnega, političnega, socialnega in znanstvenega vidika.
- Življenje in delo znamenitih Idrijčanov. Na tej razstavi bodo predstavljeni domači in tuji strokovnjaki, ki so delovali v Idriji.
- Življenje in delo dr. Aleša Beblerja. Vdova dr. A. Beblerja je pripravljena oddati njegovo zapuščino, takoj ko bodo urejeni prostori za razstavo (vse tri razstave terjajo ureditev prostorov).

C. NOB

- Razvoj OF na Idrijskem do kapitulacije Italije s posebnim poudarkom na delovanju Janka Premrla-Vojka in Jakoba Platiša-Franca. Zahteva dodatno ureditev prostorov v gradu.
- Razstava Severnoprimorsko okrožje, ki bo urejena v drugem nadstropju oddelka NOB v Cerknem.
- Razstava Partizanska bolnišnica »Franja«. Prostori so urejeni, gradivo in scenarij že izdelana, potrebna pa je izdelava panojev in vitrin.
- Partizanske delavnice na Cerkljanskem. Osnovni pregled nad delavnicami je pripravljen, zbranega je že veliko gradiva in predmetov, potrebna pa je ureditev prostorov v oddelku NOB Cerkno.
- Dopolnitev že obstoječe razstave Saniteta v Sloveniji.

D. Etnologija

- V rudarski hiši (Bazoviška 4) se postavi že deponirana zbirka življenja idrijskega rudarja. V bodoče se v delu hiše načrtuje prostore za stalno etnološko zbirko o načinu življenja in kulturi idrijskega področja.
- Reprezentativna razstava Idrijske čipke, ki bo predstavila razvoj idrijske čipke in najlepše izdelke te obrti od prvih znanih začetkov do danes. Priprave zanjo so v polnem teku in bo predvidoma odprta v letu 1986.
- Etnološka predstavitev življenja pisatelja in politika Franceca Bevka v njegovi hiši v rojstni Zakojci.
- Cerkljanska Laufarija. Prvenstveno terja ureditev prostorov v kleti muzeja NOB v Cerknem, prav tako pa tudi izdelavo novih mask.

E. Arheologija

- Ob zaključku izkopavanj in raziskovalnih del v paleolitskem najdišču Divje babe blizu Šebrelj se v muzeju NOB v Cerknem v sodelovanju z ZRC SAZU – Inštitutom za arheologijo postavi stalna razstava.

3. Pedagoško delo z obiskovalci in sodelovanje s šolami

Pri urejanju naših prostorov in zbirk si prizadevamo, da bi bil njihov ogled možen tudi brez posebnega vodstva. Ob obisku šolskih skupin in drugih organiziranih skupin pa je vodstvo po muzeju v vsakem primeru potrebno. Prav tako naši vodiči in kustosi spremljajo obiskovalce k drugim našim spomenikom (Klavže, Kamšt, Divje jezero, Slovenija, Franja, v tem obdobju pa bodo tem spomenikom priključili še obiske k Rudarski hiši v Idriji in Bevkovi hiši v Zakojci). Mestni muzej Idrija z oddelkom v Cerknem in spomeniki, s katerimi upravlja, spada med tiste, ki so v Sloveniji najbolj obiskani. Nekaj številk podatkov: Mestni muzej Idrija (8000 obiskovalcev), oddelek NOB Cerkno (7000), Franja (40.000 do 50.000), Slovenija (1000), Galerija Idrija (2000 do 3000), za Kamšt, Klavže in Divje jezero pa ne vodimo podatkov, ker to ni mogoče.

Muzej opravlja tudi pomembno pedagoško funkcijo, na katero je postal pozoren širok krog obiskovalcev, predvsem pedagogi in učitelji zgodovine. Oddelek NOB v Cerknem namreč uspešno sodeluje z Osnovno šolo – Spomenik NOB Cerkno. Krožek mladih zgodovinarjev že več let zbira gradivo, ki ga nato izroča muzeju. Na ta način smo pridobili mnogo originalnih dokumentov, literature in muzejskih predmetov. Na drugi strani pa oddelek pomaga šoli pri vsakoletnem tekmovanju mladih zgodovinarjev. Rezultat teh tekmovanj sta dve razstavi v oddelku v Cerknem. V zadnjih letih muzejski delavci pripravljajo študente in dijake za samostojno vodniško službo, v šolskem letu 1985/1986 pa sta dva kustosa (zgodovinar in etnolog) prevzela tudi krožek turističnih vodičev na Osnovni šoli v Cerknem.

Ta dejavnost se polagoma širi na vse ostale šole v občini. Vse doslej popisano pedagoško delo opravljajo ravnatelj in kustosi – strokovnjaki za posamezna področja in s tem je okrnjeno njihovo redno delo. Zato je potrebno razmišljati o namestitvi posebnega kustosa – pedagoga.

4. Urejanje dokumentacije

Za to področje dela imamo nameščenega posebnega kustosa – dokumentarista, vendar je nujno, da vsak kustos skrbi za dokumentacijo s svojega delovnega področja.

- Ureditev knjižnice (knjižni fond se prenese v primernejše in lažje dostopne prostore, vzporedno s tem pa se uredi prostor za interno čitalnico).
- Ureditev depojev in popis predmetov v gradu (stanje skladiščenih predmetov / vlažnost, natrpanost, nepreglednost,

temperaturne spremembe / ni zadovoljivo). Potrebno je ustrezno urediti nove depojske prostore in hkrati s tem popisovati oz. dokumentirati muzealije in jih ustrezno zaščititi. Na to se navezuje ureditev vsaj zasilne preparatorske in konzervatorske delavnice, dolgoročno pa tudi namestitvev kustosa – preparatorja.

- Popis predmetov in kompletna dokumentacija inventarja »Franje«.
- Popis predmetov in kompletna dokumentacija inventarja »Slovenije«.
- Sistematična ureditev oz. dopolnitev že obstoječe dokumentacije (Kamšt, Klavže, Divje jezero, fototeka).
- Fotolaboratorij in avdiovizuelna oprema. Sedaj se poslužujemo uslug fotografov v Idriji, Cerknem in Fotokluba Diana v Cerknem, kar pa se je v mnogih primerih pokazalo za neažurno. Velik razvoj muzeologije pa terja tudi nabavo avdiovizuelne opreme, tako za dokumentacijo kot tudi za prezentacijo.

Muzejski delavci menimo, da je prvi pogoj za kakršnokoli znanstveno in raziskovalno dejavnost muzeja, ureditev notranje dokumentacije. Glavna usmeritev muzejskega dela, tudi zaradi slabše finančne možnosti postavitve novih razstav, bo dokončanje dokumentacije.

5. Publicistična dejavnost

Vzporedno z raziskovalnim delom in urejanjem novih razstav bo potekala publicistična dejavnost, ki ob obsegala naslednje vrste publikacij:

- Idrijski razgledi. V tem zborniku se objavljajo strokovne raziskave muzejskih in zunanjih sodelavcev.
- Vodniki po stalnih zbirkah in katalogi za občasne razstave.
- Propagandne publikacije. V ta sklop spadajo brošura Franje v slovenščini in tujih jezikih, brošura tiskarne Slovenije itd.
- Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – občina Idrija.
- Sodelovanje pri monografiji o Rudniku živega srebra (tehnoški in tehniški razvoj).
- Brošura Severnopriforsko okrožje (in po možnosti druge tematske predstavitve iz časa NOB).
- Ponatisi: brošura Divje jezero, Arkova Zgodovina Idrije, Božičev Naš Idrijski kot, slovarček idrijskih besed).
- Mestni muzej se bo tvorno vključil v priprave vseh publikacij, propagandnega materiala in spominskih izdaj, ki se bodo navezoval na praznovanje 500-letnice rudnika in Idrije.

6. Muzejski večeri in Muzejsko društvo

Ciklus predavanj »Muzejski večeri«, ki smo jih začeli v sezoni 1984–1985 bomo nadaljevali tudi v tem srednjeročnem programu. Doslej sta se zvrstila dva cikla s skupno 22 prireditvami (3 okrogle mize in 19 predavanj), ki se jih je udeležilo več

kot 2000 obiskovalcev. Program predavanj ostane tudi v prihodnje v dosedanjih okvirih, saj je njihov namen, da se na ta način predstavi delo muzejskih delavcev, domačih strokovnjakov, pa tudi strokovnjakov iz drugih krajev.

V letošnjem letu je bilo ustanovljeno »Muzejsko društvo Idrija«, katerega namen je združiti vse tiste občane, ki so pripravljene sodelovati pri varstvu naravne in kulturne dediščine in pri razvoju muzejske dejavnosti v občini.

Galerijska dejavnost

Galerija Idrija se je v letih obstoja že afirmirala in si je zlasti po Černigojevi razstavi (1978) pridobila sloves galerije slovenskega pomena. Sodelujemo z mnogimi priznanimi galerijami doma in v tujini. Npr. z Galerijo savremene umetnosti v Beogradu in Zagrebu, Narodnim muzejem v Beogradu, Deželnim muzejem v Gorici, z ustanovami – italijanskimi in slovenskimi – v Trstu, ter z umetniškimi krogi v Vidmu in Celovcu.

Sedaj še ne moremo predvidevati, kateri avtorji bodo razstavljali v galeriji v petletnem obdobju (pet do šest razstav letno), ker se za normalno razstavno dejavnost dogovarjamo sproti ali največ za eno leto naprej, za razstavljanje v naši galeriji pa lahko pridobimo vsakega slovenskega avtorja.

Za normalno funkcioniranje galerije bi ob zadostnih sredstvih potrebovali tudi galerista – umetnostnega zgodovinarja.

Nepremična kulturna dediščina in investicijska dejavnost

Kot je bilo poudarjeno že v uvodu, Mestni muzej Idrija upravlja tudi z velikim delom nepremične kulturne dediščine (njen najkvalitetnejši del) na območju idrijske občine.

Za normalno dejavnost muzeja je nujno, da se mu finančno omogoča uresničevanje ne samo spomeniško-varstvenih del, temveč tudi investicijska dela na sledečih objektih:

1. IDRIJSKI GRAD
2. KLAVŽE (na Idrijci, Belci in Kanomljici)
3. KAMŠT
4. »FRANJA« s Čufarjevo domačijo
5. »SLOVENIJA«
6. RUDARSKA HIŠA
7. BEVKOVA HIŠA
8. ODDELEK NOB CERKNO
9. DIVJE JEZERO – MUZEJ V NARAVI

1. Idrijski grad

Kot najpomembnejšo nalogo na področju varstva nepremične kulturne dediščine izpostavljamo sanacijo idrijskega gradu in novo postavitev muzejskih zbirk. V ta namen smo izdelali predlog za prenovo idrijskega gradu in njegove nove vsebinske zasnove. Ta predlog naj bi služil kot spodbuda za jav-

no razpravo v Krajevni skupnosti Idrija. (Glej prilogo: Odbor za prenovo idrijskega gradu in predlog nove vsebinske zasnove.)

2. Klavže (na Idrijci, Belci in Kanomljici)

Sanacijska dela na Klavžah na Idrijci in Belci se nadaljujejo po predvidenem programu, potrebno pa je začeti tudi s sanacijo Klavž na Kanomljici, ki so delno že propadle.

3. Kamšt

V preteklih letih so bila opravljena sanacijska dela, ki zadržujejo nadaljnje propadanje tega objekta. Stavba je bila povezana z betonskim vencem, zidovje injektirano, streha pa obnovljena s škodlami.

V tem petletnem obdobju je potrebno urediti dostop do tega objekta in tako omogočiti njegovo prezentacijo. Začeti pa je potrebno s sanacijskimi deli, kajti zgoraj omenjena dela so bila opravljena v sedemdesetih letih, v prejšnjem srednjeročnem obdobju (1981–1985) za ta spomenik ni bilo predvidenih nobenih sredstev. Zavzemati se moramo, da se ta akcija uvrsti na seznam Kulturne skupnosti Slovenije in Idrije.

4. »Franja« s Čufarjevo domačijo

V tem srednjeročnem obdobju je potrebno ta spomenik začeti obravnavati kompleksno – tako sam objekt »Franje« kot tudi njegovo bližnjo okolico, ki je zavarovana s posebnim zazidalnim načrtom.

(Glej prilogo: Dolgoročni program o zaščiti, urejanju, obnovi in vzdrževanju ter turistično-vzgojni predstavitvi partizanske bolnišnice »Franje« in tiskarne »Slovenije« ter njenega okolja.)

5. »Slovenija«

Tudi tu se nadaljuje že z začetimi akcijami, predvsem pa moramo dati poudarek na saniranju poškodb, ki jih je povzročil požled v letih 1984 in 1985, ter povečati dostopnost spomenika in dvigniti število obiskovalcev.

(Glej prilogo: Dolgoročni program o zaščiti, urejanju, obnovi in vzdrževanju ter turistično-vzgojni predstavitvi partizanske bolnišnice »Franje« in tiskarne »Slovenije« ter njenega okolja.)

6. Rudarska hiša

Sanacija ter vzdrževanje že odkupljene rudarske hiše in njenega ožjega okolja, v njenih prostorih pa postaviti že deponirano zbirko o življenju idrijskega rudarja. Eno nadstropje se rezervira za kasnejšo stalno etnološko zbirko o načinu življenja in kulturni podobi na Idrijskem.

7. Bevkova hiša

Sanacija že odkupljene Bevkove domačije in ureditev spominskega muzeja Franceta Bevka (etnološka in literarna predstavitev) ter neposredne okolice.

8. Oddelek NOB Cerkno

Sanacija ostrešja in strehe, vodovodnega priključka in ureditev novih razstavnih prostorov (klet in bivša glasbena šola).

9. Divje jezero – muzej v naravi

Nadaljevati z vzdrževalnimi deli in skrbeti za ustrezno prezentacijo Divjega jezera ter ga vključiti v pot idrijskih naravoslovcev, ki se razteza od Kamšti v Mejci, po Rakah in se zaključuje z Divjim jezerom.

Za strokovni nadzor nad spomeniško-varstvenimi deli na teh objektih je pristojna spomeniška služba v Novi Gorici (Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine), poleg tega pa sodelujemo še z Zavodom SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Ljubljane in Restavratorskim centrom SRS, prav tako iz Ljubljane.

O dokumentaciji, ki je potrebna za navedene spomenike, smo spregovorili že v poglavju: Muzejska dejavnost (Urejanje dokumentacije).

Kadrovska politika

Mestni muzej spada v okvir slovenske tipologije muzejev kot »splošni muzej, ustanovljen za območje ene občine«.

Pogoji za obstoj »občinskega muzeja« pa so: 1. Muzejsko gradivo, 2. Prostori z opremo in 3. Kadri. Mestni muzej Idrija v glavnem ustreza prvima dvema pogojema, najbolj pereča pa je kadrovska problematika. Normativi za strokovne kadre v »občinskem muzeju« so sledeči: 1. Ustrezno usposobljene kadre za tista muzejska gradiva, ki so večinska po obsegu ali pomenu, in sicer mora imeti oziroma pokrivati vsaj dve muzejski področji z vsaj enim kustosom za vsako področje; 2. Preparatorja glede na pretežnost gradiva in 3. Knjižničarja (delno, glede na število knjig). Čeprav Mestni muzej Idrija obstoja že od leta 1953, je tem minimalnim pogojem (razen preparatorja) zadostil šele v letu 1984. Glede na množino in pestrost gradiva ter na bogato kulturno preteklost in dediščino so zahteve in potrebe mnogo večje.

Izpostavljamo sledeče najnujnejše zahteve po kadrih: kustos za tehniško zgodovino in zbirko, kustos za kulturno oz. starejšo zgodovino in vodja investicijskega vzdrževanja (devet objektov!), glede na normative muzejske dejavnosti pa še tehniškega delavca – preparatorja. V Galeriji Idrija pa je za normalno delo nujna namestitve galerista – umetnostnega zgodovinarja.

Ker tudi v tem srednjeročnem obdobju najbrž ne bomo pokrili vseh potreb po strokovnih kadrih, smo nujno navezani na zunanje strokovnjake za posamezna področja.

Tudi ob optimalni kadrovski zasedbi se ne bomo mogli odreči sodelovanju zunanjih sodelavcev (dr. Marija Verbič – starejša zgodovina, dr. Jože Čar – tehniška zgodovina in geologija,

dr. Jože Pfeifer – zgodovina medicine, dr. Franjo Kordiš – gozdarstvo, prof. Ana Štucin – zgodovina NOB).

(Kadrovska problematika: Glej »Muzejska mreža in tipologija muzejev«. Poročevalec Kulturne skupnosti Slovenije 1. 7. 1958, št. 21.)

Sodelovanje z inštitucijami

V tem srednjeročnem obdobju bomo sodelovali z naslednjimi inštitucijami: ZRC SAZU – Inštitut za arheologijo (arheološko izkopavanje Divje babe pri Šebreljah), ZRC SAZU – Avdiovizualni laboratorij (uvajanje nove oblike dokumentacije in prezentacije pri raziskavi in razstavi o idrijski čipki in cerkljanskih Laufarjih), Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine Ljubljana, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, Restavratorski center SRS Ljubljana (nepremična kulturna dediščina), Slovenski etnografski muzej, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Tehniški muzej Slovenije, Goriški muzej, Deželni muzej v Gorici (muzejska dejavnost), Bežigrajska galerija, Razstavišče Riharda Jakopiča, Obalne galerije Koper, Narodni muzej Beograd, Muzej savremene umetnosti v Zagrebu in Beogradu (galerijska dejavnost), Filozofska fakulteta – oddelek za etnologijo (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja), Inštitut in arhiv za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana (raziskovanje zgodovine NOB), in z drugimi inštitucijami, kot so šole, delovne organizacije in društva.

Spodbujalo se bo sodelovanje muzejskih delavcev v strokovnih društvih, kot so: Društvo muzealcev Slovenije, Zgodovinsko društvo Slovenije in severnoprimorske, Slovensko etnološko društvo.

V občini Idrija pa: Turistično društvo Cerkno, Črni Vrh nad Idrijo, Idrija, Muzejsko društvo Idrija in Kulturna društva itd.

Zaključek

V uvodu smo zapisali, naj Kulturna skupnost Idrija v tem obdobju obravnava varstvo naravne in kulturne dediščine kot dejavnost posebnega družbenega pomena in jo postavi v svojem finančnem planu na prioritetno mesto. Toda ne samo to; skupaj z vsemi družbeno-političnimi organizacijami in skupnostmi ter združenim delom občine si moramo prizadevati za prevrednotenje odnosov do kulturne dediščine, ki ni samo ohranjanje starih spomenikov, pač pa oživljanje le-teh, oziroma vnašanje vanje novih vsebin. Vključitev dediščine preteklosti v današnji svet modernega človeka nam daje občutek, da smo njeni lastniki, da nam pripada, da jo moramo ohranjevati in braniti. Le tako se bomo leta 1990 ob praznovanju našega častitljivega jubileja s ponosom in brez sramu lahko ozrli na našo bogato preteklost.

NOVOUSTANOVljENO MUZEJSKO DRUŠTVO V IDRIJI

IVANA LESKOVEC

Na pobudo in v organizaciji Mestnega muzeja Idrija smo 12. marca 1986 v Idriji ustanovili Muzejsko društvo.

Glavni namen društva je, da v svojih vrstah zbira in organizirano povezuje prebivalce idrijske občine, idrijske in cerkljanske rojake in druge zainteresirane osebe, ki želijo sodelovati pri pospeševanju domoznastva na ozemlju občine Idrija v zgodovinskem, zemljepisnem, narodopisnem in prirodoslovnem pogledu. Muzejsko društvo sodeluje z Mestnim muzejem Idrija, pristojnim zgodovinskim arhivom in Zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine, prireja ekskurzije, poljudna in znanstvena predavanja, razstave itd.

Na ustanovnem občnem zboru se je zbralo 36 ljubiteljev muzejstva in muzejske dejavnosti. Najobsežnejši točki dnevnega reda sta bili predstavitev Pravil Muzejskega društva in predstavitev okvirnega programa dela društva, nakar se je razvila obširna razprava.

Pomembno nalogo društva so člani videli v bližajoči se petsto letnici mesta Idrije in Rudnika živega srebra, zato se bo društvo na najrazličnejše načine vključilo v pripravo vseh praznovanj za ta častitljivi jubilej.

Prav tako bo društvo imelo pomembno vlogo pri vzgoji mladih v naših osnovnih šolah, ki jih bomo tudi skušali pridobiti v svoje vrste. V šolskem letu 1986/87 bomo na vseh osnovnih šolah pa tudi na šolskem centru v Idriji začeli z akcijo zbiranja zgodovinskega gradiva – fotografij, dokumentov in predmetov.

V bodoče pa naj bi društvo svojim članom, zbirateljem, piscem krajevne zgodovine, kronistom omogočalo, da se predstavijo širši publiki z razstavami, izdanimi publikacijami itd.

Na tem občnem zboru smo izvolili tudi društvene organe: izvršni odbor, nadzorni odbor in disciplinsko komisijo.

Predsednik društva je dr. Franjo Kordiš, podpredsednik Milan Trušnovec, tajnik Ivana Leskovec, blagajnik Fani Hvala, ostali člani izvršnega odbora pa so Jurij Bavdaž, Samo Bevk, Anica Božič, dr. Jože Čar, dr. Jože Pfeifer, Janez Kavčič, Vili Makuc, Tomaž Pavšič in Anica Štucin.

Nadzorni odbor sestavljajo: Ivan Gantar – predsednik ter Branko Kalan in Viktor Prezelj – člana, disciplinsko komisijo pa Ervin Eržen – predsednik ter Janez Gantar in Vlasta Hvala – člana.

Glavni sklepi ustanovnega oziroma rednega občnega zbora so:

1. Današnji (12. 3. 1986) ustanovni občni zbor deluje kot redni občni zbor od trenutka, ko prisotni z dviganjem rok potrdijo, da želijo postati člani Muzejskega društva. S tem je Muzejsko društvo v Idriji ustanovljeno.
2. Pravila Muzejskega društva se dopolnijo (8. člen): Mestni muzej Idrija pri sestavi svojih razvojnih planov upošteva sugestije, ki mu jih daje društvo in le-tega seznanja s svojim programom dela.
3. Člani Muzejskega društva ne plačajo vpisnine, pač pa le članarino, ki za leto 1986 znaša 200 din.
4. Izvršni odbor društva obravnava vse predloge za zaščitni znak in pečat društva in ga tudi sprejme.
5. Pravila Muzejskega društva v Idriji so sprejeta.
6. Na podlagi splošnih določil, ki izhajajo iz Pravil Muzejskega društva in konkretnih predlogov članov društva, izvršni odbor izdelava program dela društva.

Na svoji seji se je 3. aprila 1986 sestal tudi izvršni odbor Muzejskega društva in obravnaval več vprašanih, med njimi:

1. Postopek za registracijo društva
2. Dopolnitev društvenih pravil (v smislu smernic sprejetih na občnem zboru)
3. Program dela
4. Razno

Sklepi prve seje izvršnega odbora pa so sledeči:

1. Predlagani znak, za katerega je izdelal osnutek tov. Skočir, se sprejme za pečat oziroma znak Muzejskega društva v Idriji.
2. 8. člen Pravil Muzejskega društva se dopolni (glej zgoraj).
3. Izvršni odbor Muzejskega društva imenuje delegata v Svet muzeja.
4. Muzejsko društvo gre agilno v akcijo za samoprисpevek (katerega del bi bil namenjen tudi za prenovo gradu in starega mestnega jedra). V ta namen se formira pri Muzejskem društvu delegacija, ki obišče novega predsednika Skupščine občine Idrija, Izvršnega sveta občine in predsednika SZDL s predlogom razvoja Muzeja do leta 1990.
5. Muzejsko društvo Idrija pošlje na Krajevno skupnost Idrija in Skupščino občine Idrija dopis z zgoraj omenjeno iniciativo. Sam pa za člane tega odbora predlaga tov. Sama Bevka, Janeza Kavčiča in dr. Franja Kordiša.

Ob koncu tega kratkega poročila navajamo seznam članov Muzejskega društva v Idriji s toplim vabilom, da se nam pridružite, ter Pravila oziroma statut našega društva.

SEZNAM ČLANOV MUZEJSKEGA DRUŠTVA V IDRJI

USTANOVNI ČLANI

1. Jurij Bavdaž, Trg m. Tita 4, Idrija
2. Samo Bevk, Trg m. Tita 4, Idrija
3. Jože Čar, B. Dedejica 4, Idrija
4. Franjo Kordiš, Wolfovo stop. 3, Idrija
5. Ludvik Kovačič, V. Mohoriča 10, Idrija
6. Ivana Leskovec, Planina 28, Cerkno
7. Tomaž Pavšič, Gregorčičeva 33, Idrija
8. Jože Pfeifer, Ljubljanska 13, Idrija
9. Rafael Terpin, Vojkarska 12, Idrija
10. Milan Trušnovec, Za gradom 18, Idrija

REDNI ČLANI

1. Marijan Berčič, Cankarjeva 4, Idrija
2. Bajt Vida, Cerkno 58, Cerkno
3. Jurij Bizjak, Planina 28, Cerkno
4. Anica Božič, Študentovska 1, Idrija
5. Milan Božič, B. Dedejica 8, Idrija
6. Silva Brence, Grilčeva 26, Idrija
7. Andrej Černilogar, O. Župančiča 32, Idrija
8. Ivanka Čadež, Cerkno 145, Cerkno
9. Ervin Eržen, Cerkno 53, Cerkno
10. Saša Dragoš, Mohoričeva 6, Idrija
11. Ivan Gantar, Ul. 1. maja 13, Idrija
12. Janez Gantar, Vojkarska 13, Idrija
13. Fanči Gostiša, Kosovelova 21, Idrija
14. Vlasta Hvala, Cerkno 143, Cerkno
15. Fani Hvala, Cerkno 66, Cerkno
16. Rosana Hvala, Cerkno 66, Cerkno
17. Miran Jurijavčič, Sp. Idrija 157, Sp. Idrija
18. Janez Jeram, Sp. Idrija 22, Sp. Idrija
19. Marjan Jereb, Tomšičeva 16, Idrija
20. Janez Kavčič, Grilčeva 32, Idrija
21. Branko Kalan, B. Dedejica 10, Idrija

22. Cveto Koder, Trg m. Tita 13, Idrija
23. Julij Kogej, Sp. Idrija 121, Sp. Idrija
24. Katja Kogej, Tolminskih puntarjev 10, Nova Gorica
25. Dragica Kosmač, Sp. Idrija 116, Sp. Idrija
26. Ciril Lesar, Ul. 1. maja 11, Idrija
27. Ivanka Likar, H. Freyerja 1, Idrija
28. Janez Likar, H. Freyerja 1, Idrija
29. Vanda Majnik, Trg m. Tita 13, Idrija
30. Vili Makuc, Grilčeva 30, Idrija
31. Cveto Mohorič, Rožna 10 a, Idrija
32. Ivanka Miklavčič, Kosovelova 21, Idrija
33. Emil Miklavčič, B. Dedejica 8, Idrija
34. Viktor Prezelj, Cerkno 127, Cerkno
35. Janko Prelovec, Rozmanova 43, Idrija
36. Janez Pirc, Kap. Mihevca 10, Idrija
37. Metka Prelovec, B. Dedejica 8, Idrija
38. Marija Podobnik, Rožna 5, Idrija
39. Andrej Prezelj, O. Župančiča 32, Idrija
40. Julij Pavšič, B. Dedejica 4, Idrija
41. Ignacij Pišlar, Grilčeva 28, Idrija
42. Medard Piriš, Triglavska 3, Idrija
43. Slavko Svetic, Kosovelova 35, Idrija
44. Darinka Sikošek, Rozmanova 45, Idrija
45. Karmen Simonič, Bazoviška 13, Idrija
46. Anica Štucin, Cerkno 56, Cerkno
47. Lojze Švab, Gortanova 6/a, Idrija
48. Aleksander Štremfel, Grilčeva 30, Idrija
49. Zdenka Šturm, Ul. IX. korpusa 78, Idrija
50. Filip Šemrl, Rudarska 9, Idrija
51. Treven Mavricija, Srebrničeva 30, Idrija
52. Katja Uršič, Lazec 4, Cerkno
53. Helena Vest, O. Župančiča 32, Idrija
54. Anton Velikajne, H. Freyerja 5, Idrija
55. Zorko Velikajne, Vodnikova 18, Idrija

Splošne določbe**1. člen**

Prebivalci občine Idrija in drugi združujejo svoj interes za pospeševanje domoznansva v društvu z imenom »Muzejsko društvo v Idriji« (v nadaljnjem besedilu: društvo). Sedež društva je v Idriji na gradu v Mestnem muzeju Idrija.

2. člen

Območje društvenega delovanja je geografsko omejeno na ozemlje idrijske občine (idrijsko in cerkljansko področje).

3. člen

Društvo je pravna oseba.

4. člen

Društvo ima svoj znak in pečat.

5. člen

Društvo se aktivno povezuje z drugimi muzejskimi društvi in z muzejskimi sekcijami pri drugih društvih v občini in SR Sloveniji oziroma v druge oblike organizirane muzejske dejavnosti z namenom, da se z usklajenim delom dosegajo cilji na področju planiranega muzejskega delovanja v občini. Društvo tesno sodeluje z Mestnim muzejem v Idriji.

Društvo je sestavni del SZDL in sodeluje z ustreznimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi, s krajevnimi skupnostmi, z organi občinske konference SZDL in z drugimi družbenopolitičnimi organizacijami, z gospodarskimi delovnimi organizacijami in z družbenimi ustanovami v občini.

6. člen

Društvo se lahko včlani v druge sorodne organizacije v SFRJ, katerih namen je razvijati domoznansvo in pospeševati muzejsko delo.

Društvo se lahko včlani v sorodno tujo ali mednarodno strokovno organizacijo s podobnimi nameni in cilji, predpisanimi s temi pravili, vendar pod pogojem, da dejavnost te tuje ali mednarodne organizacije ni v nasprotju z interesi SFR Jugoslavije.

7. člen

Delovanje društva temelji na načelih samoupravljanja in javnosti.

Namen in članstvo**8. člen**

Društvo dosegata svoj namen s tem, da:

- zbira in organizirano povezuje prebivalce idrijske občine, idrijske in cerkljanske rojake in druge zainteresirane osebe, ki želijo sodelovati pri pospeševanju domoznansva na ozemlju občine Idrija v zgodovinskem, zemljepisnem, narodopisnem in prirodoslovnem pogledu;
- prireja za društvene člane razgovore o lastnih in tujih opazovanjih, ki zadevajo poznavanje našega ozemlja, prireja poljudna in znanstvena predavanja, ekskurzije, razstave in podobne aktivnosti;
- sodeluje z Mestnim muzejem Idrija, zato Mestni muzej Idrija pri sestavi svojih razvojnih planov upošteva sugestije, ki mu jih daje društvo in le-tega muzej seznanja s svojim programom dela;
- sodeluje s pristojnim zgodovinskim arhivom pri zbiranju in proučevanju narodopisnih, zgodovinskih in drugih za ohranitev pomembnih predmetov oziroma knjig ter arhivalij ter jih daje obema zavodoma v hrambo in povežavo;
- pospešuje v sodelovanju s pristojnim zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine ohranitev in prezentacijo zgodovinskih, arheoloških, umetnostnih, narodopisnih in prirodnih znamenitosti;
- izdaja razne domoznanske publikacije in drugo propagandno gradivo;
- kot sestavni del SZDL vzdržuje zveze z delovnimi organizacijami in z društvi, ki imajo soroden namen in sodeluje z organi občinske konference SZDL in samoupravnimi interesnimi skupnostmi, ki delujejo na območju občine Idrija ter z drugimi množičnimi in družbenimi organizacijami.

9. člen

Član društva je lahko vsak občan, ki izrazi željo postati član društva, ki sprejema ta pravila in se ravna po njih. Članstvo v društvu je prostovoljno.

10. člen

Društveni člani so redni, ustanovni in častni.

Redni in ustanovni člani so lahko fizične osebe. O njihovem sprejemu v članstvo odloča društveni izvršni odbor.

Častni člani so lahko fizične osebe, ki imajo izredne zasluge za delovanje društva ali za znanstveno delo, ki je povezano z namenom društvenega delovanja. Častne člane voli občni zbor na predlog društvenega izvršnega odbora.

11. člen

Pravice članov društva so:

- sodelovati na društvenih občnih zborih, razpravljati o društvenem delu, dajati predloge ter voliti oziroma biti izvoljen v društvene organe;
- udeleževati se društvenih sestankov, predavanj, ekskurzij in drugih prireditiv;
- obiskovati zbirke Mestnega muzeja Idrija in v varstvo jim zaupane spomenike, ne da bi plačal vstopnino, če le pokaže člansko izkaznico, veljavno tisto leto.

Dolžnosti članov društva so:

- da volijo in so izvoljeni v organe društva in
- da sodelujejo pri delu organov društva.

Vsi člani so dolžni ravnati se po društvenih pravilih in pospeševati društvene namene.

12. člen

Redni člani, ki so fizične osebe, plačujejo članarino in morajo biti naročniki Idrijskih razgledov. Če je v družini več društvenih rednih članov, mora biti vsaj eden med njimi naročnik. Društveni izvršni odbor lahko posamezne člane iz upravičenih razlogov oprošča te obveznosti na njihovo prošnjo.

Redni člani, ki so pravne osebe, plačujejo letno članarino. Ustanovni člani plačujejo ustanovnino. Višino ustanovnine določa društveni občni zbor.

Častni člani imajo vse pravice rednih članov, ne pa denarnih obveznosti.

13. člen

Pravice in dolžnosti članov so častne. Za svoje delo v organih društva člani praviloma ne prejemajo plačila. Le za izredne dosežke in požrtvovalnost, ki jo član društva pokaže pri svojem delu, lahko izvršni odbor prizna takemu članu ustrezno nagrado.

14. člen

Redno članstvo preneha z izstopom ali z izključitvijo iz društva in s smrtjo.

Izstop iz članstva je treba sporočiti društvenemu izvršnemu odboru. Kdor nad eno leto dolguje članarino in je ne plača na dvakratni pismeni opomin, se po sklepu društvenega izvršnega odbora izbrše iz članstva.

Člana, ki se je hudo pregrešil proti ugledu ali bistvenim namenom društvenega delovanja, sme društveni izvršni odbor izključiti. Proti izključitvi je dopustna pritožba na občni zbor, ki dokončno odloča.

Društveni organi**15. člen**

Stalni organi za opravljanje društvenih poslov so: občni zbor, izvršni odbor, nadzorni odbor in disciplinska komisija. Po potrebi in možnostih ustanavlja društvo pododbore ali sekcije, ki na svojem območju delujejo za namen društva in skrbijo za lokalne muzejske zbirke.

Občni zbor**16. člen**

Občni zbor društvenih članov je najvišji organ društva. Redni občni zbor se sestane vsako drugo leto.

Pravico do sodelovanja in odločanja na občnem zboru imajo vsi redni, ustanovni in častni člani društva oziroma njihovi delegati. O kraju in času občnega zbora obvesti izvršni odbor društvene člane vsaj 8 dni pred določenim datumom s posebnimi vabilili.

Samostojni predlogi, namenjeni za občni zbor, morajo biti sporočeni najmanj 5 dni pred občnim zborom izvršnemu odboru s pismeno obrazložitvijo. Če se to ni zgodilo, sme občni zbor sicer razpravljati o predlogu, sklepati pa le, če se za to izreče dvotretjinska večina vseh navzočih.

17. člen

Občni zbor vodi delovno predsedstvo.

V pristojnost občnega zbora spada zlasti:

- poročilo o delu izvršnega odbora, društvenih pododborov ali sekcij in nadzornega odbora;
- volitve predsednika in članov izvršnega odbora, nadzornega odbora in disciplinske komisije;
- sklepanje o predlogih, ki se tičejo društvenih zadev, spremembe pravil in razdružitve;
- sklepanje o pritožbah zoper izključitve iz članstva;
- odsvojitve ali obremenitve društvene lastnine;
- določanje letne članarine za fizične in pravne osebe in ustanovnine.

Občni zbor je sklepčen, če je navzoča vsaj ena tretjina članov. Če ob napovedanem času to število ni doseženo, je občni zbor po preteku 15 minut sklepčen ob navzočnosti prisotnih članov, vendar ne more sklepati o odsvojitvi ali obremenitvi društvene lastnine in o razdružitvi.

Na občnem zboru se sklepa, razen o spremembi pravil in o razdružitvi, z navadno večino navzočih članov. Volitve izvršnega odbora, nadzornega odbora in disciplinske komisije so tajne z listki. Na predlog, ki ga podpre večina navzočih, se glasuje lahko tudi javno z dviganjem rok.

18. člen

Izvršni odbor sme sklicati izredni občni zbor, kadar oceni, da je to potrebno za delovanje društva. Izvršni odbor mora sklicati izredni občni zbor, če to z utemeljenim predlogom zahteva najmanj ena četrtina rednih članov.

19. člen

Izvršni odbor je izvršilni organ občnega zbora. Izvršni odbor opravlja organizacijske, upravne, administrativne in strokovne tehnične zadeve, ki mu jih naloži občni zbor ter zadeve, ki po svoji naravi spadajo v njegovo delovno področje.

20. člen

Izvršni odbor predstavlja društvo pri vključevanju v samoupravni socialistični sistem in v ta namen v imenu društva sodeluje s krajevnimi skupnostmi, z občinsko konferenco SZDL in z ustreznimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi na način, kakor je določeno s pravnimi predpisi in z drugimi splošnimi akti navedenih skupnosti in organizacij.

Funkcije delegacije članov društva opravljajo v prednjih primerih člani izvršnega odbora.

21. člen

Izvršni odbor je za svoje delo odgovoren občnemu zboru.

22. člen

Izvršni odbor šteje 7 do 12 članov.

Izvršni odbor sestavljajo: predsednik, podpredsednik, tajnik, blagajnik in drugi izvoljeni člani. Predsedniki pododborov in komisij, ki se oblikujejo po potrebi kot stalne aličasne, sodelujejo na sejah izvršnega odbora.

23. člen

Člane izvršnega odbora voli občni zbor za dve leti in so lahko večkrat zaporedoma izvoljeni.

24. člen

Predsednik (v primeru njegove odsotnosti ali zadržanosti pa podpredsednik) izvršnega odbora posamič zastopa društvo pred državnimi organi ter drugimi organizacijami in tretjimi osebami po navodilih izvršnega odbora.

25. člen

Izvršni odbor upravlja društvo v času med dvema občnima zboroma po smernicah, sprejetih na občnem zboru. Sestaja se na sejah praviloma enkrat mesečno.

26. člen

V okviru svojega delovnega področja opravlja izvršni odbor zlasti te zadeve:

- sklicuje občni zbor in pripravlja poročila o delu ter predloge za občni zbor;
- pripravlja predloge društvenih pravil za občni zbor in sprejema splošne akte društva;
- pripravlja in sestavlja predlog za finančni načrt in zaključni račun;
- vodi posle, ki zadevajo evidenco članov;
- imenuje iz vrst članstva pododbore in stalne in občasne komisije;
- skrbi za finančno poslovanje in za materialna sredstva društva;
- neposredno skrbi za uresničevanje ciljev in nalog, ki jih določajo člani teh pravil.

27. člen

Izvršni odbor sprejema sklepe, če seji prisostvuje več kot polovica odborovnikov. Sklepi so sprejeti, če zanje glasuje večina navzočih odborovnikov.

28. člen

V primeru izpraznjenih vrst lahko izvršni odbor kooptira v svoj sestav največ tri člane.

Nadzorni odbor

29. člen

Nadzorni odbor je sestavljen iz treh članov, ki jih izvoli občni zbor za dobo dveh let. Nadzorni odbor izvoli iz svoje srede predsednika.

30. člen

Naloga nadzornega odbora je, da spremlja delo izvršnega odbora med dvema občnima zboroma in da opravlja stalni nadzor nad finančnim poslovanjem društva. Nadzorni odbor je odgovoren občnemu zboru in mu mora pisмено poročati na občnem zboru.

31. člen

Nadzorni odbor sprejema veljavne sklepe, če so prisotni vsi trije člani in če zanje glasujeta vsaj dva člana.

Člani nadzornega odbora ne morejo biti hkrati člani izvršnega odbora, imajo pa pravico udeleževati se vseh sej izvršnega odbora, vendar brez pravice odločanja.

Disciplinska odgovornost

32. člen

Za disciplinski prekršek članov društva se šteje hujše nespoštovanje pravil in sklepov organov društva ter vsako drugo ravnanje, ki utegne hujše prizadeti interese in ugled društva.

33. člen

O prekrških odloča na prvi stopnji disciplinska komisija. O pritožbi proti ukrepi disciplinske komisije odloča na svojem prvem naslednjem sklicu občni zbor društva kot drugostopenjski organ.

34. člen

Disciplinsko komisijo sestavljajo trije člani, ki jih voli občni zbor za dobo dveh let.

Predsednika disciplinske komisije izvolijo člani disciplinske komisije izmed sebe.

Disciplinska komisija vodi disciplinski postopek in ukrepa po disciplinskem pravilniku.

35. člen

Disciplinska komisija lahko izreče članom društva naslednje ukrepe:

- opomin,
- javni opomin,
- izključitev.

Za disciplinski postopek se smiselno uporabljajo določbe zakonika o kazenskem postopku.

Materialno-finančno poslovanje društva

36. člen

Dohodki društva so:

- vpisnina in članarina,
- dohodki od prodaje publikacij in drugi dohodki.

Društvo razpolaga s finančnimi sredstvi v mejah odobrenega finančnega načrta.

37. člen

Premoženje društva sestavljajo vse premičnine in nepremičnine, ki so last društva in so vpisane v inventarno knjigo. S premoženjem društva upravlja izvršni odbor.

Premičnine se lahko kupijo ali odtujijo tretjim osebam le na podlagi sklepa seje izvršnega odbora.

O nakupu in odtujitvi nepremičnin društva odloča občni zbor društva.

38. člen

Materialno in finančno poslovanje mora biti v skladu z načeli, ki veljajo za društva, ter z veljavnimi predpisi.

Materialna in finančna evidenca se opravlja po načelih blagajniškega in materialnega poslovanja.

39. člen

Finančno poslovanje se odvija preko tekočega računa društva pri Službi družbenega knjigovodstva.

Blagajnik vodi finančno poslovanje društva po pravilniku o materialno-finančnem poslovanju.

Denarna sredstva društva vodi blagajnik v blagajniški knjigi. Blagajnik poroča o finančnem poslovanju izvršnemu odboru.

40. člen

Finančne in materialne listine podpisujeta blagajnik in predsednik društva.

Odredbodajalec je predsednik izvršnega odbora, v njegovi odsotnosti pa njegov namestnik, ki ga določi izvršni odbor.

Delo blagajnika je javno. Vsak član društva lahko zahteva vpogled v finančno in materialno poslovanje društva.

Javnost delovanja

41. člen

Društvo obvešča o svojem delovanju širšo in ožjo javnost. Ožjo javnost obvešča z objavljanjem vabil in zapisnikov s sej družstvenih organov na oglasni deski v družstvenih prostorih in s tem, da so zapisniki vseh organov društva dostopni na vpogled članom društva.

Širšo javnost obvešča s tem, da so seje družstvenih organov javne in da se nanje vabijo novinarji in druge osebe, ki pokažejo tak interes, ter prek sredstev javnega obveščanja.

Družbena samozaščita in splošni ljudski odpor

42. člen

Društvo se s svojim delovanjem aktivno vključuje v sistem družbene samozaščite in splošni ljudski odpor in pri tem sodeluje s pristojnimi organi v občini in republici.

Društvo s svojo družbeno aktivnostjo razvija družbeno zavest članov društva ter jih spodbuja v boju proti vsemu, kar je tuje samoupravni socialistični družbi in s tem prispeva k uresničevanju ciljev družbene samozaščite. V ta namen usklajuje delovanje ter podpira akcije družbeno-političnih skupnosti, samo-

upravnim interesnih skupnosti, družbeno-političnih organizacij in drugih organizacij.

43. člen

Društvo v okviru svoje dejavnosti skrbi za uresničevanje družbene samozaščite v skladu z ustavo in z delovanjem vseh organiziranih socialističnih sil, za zavarovanje naše socialistične samoupravne družbe pred vsemi vrstami in oblikami dejavnosti, ki spodkopavajo, ovirajo in ogrožajo njen razvoj. Pri tem se zavzema za podružbljanje in uresničevanje zasnove ljudske obrambe ter družbene samozaščite, krepitev in razvoj varnostne kulture pri svojih članih, kar zlasti dosega s:

- preprečevanjem vsakršne dejavnosti v društvu, ki meri na spodkopavanje temeljev socialistične samoupravne demokratične z ustavo določene ureditve ali na drugačno protiustavno spremembo družbenopolitične in ekonomske ureditve v SFRJ;
- preprečevanjem vsakršne dejavnosti v društvu, ki meri na razbijanje bratstva in enotnosti ali enakopravnosti narodov in narodnosti Jugoslavije, na spodkopavanje svoboščin in pravic človeka in občana, zajamčenih z ustavo ali na razpihovanje nacionalnega, rasnega ali verskega sovraštva ali nestrpnosti;
- preprečevanjem vsakršne dejavnosti v društvu, ki bi bila naperjena proti neodvisnosti in zemeljski neokrnjenosti države ter obrambo socialistične ureditve;
- preprečevanjem vsakršne dejavnosti v društvu, ki meri na kazniva dejanja ali na spodbujanje h kaznivim dejanjem, kršitvam javnega reda ali na žalitev javne morale, ali je v nasprotju s socialistično humanostjo;
- razvijanjem socialističnega patriotizma in varnostne kulture, s pravočasnim seznanjanjem z vsebino, metodami in oblikami javnega in podtalnega delovanja sovražnih sil, ki imajo namen spodkopavati družbeno ureditev in zavirati naš samoupravni socialistični razvoj.

44. člen

Za zagotovitev dejavnosti društva v sistemu družbene samozaščite in v splošnem ljudskem odporu je odgovoren predsednik, ki tudi odloča, kdo v društvu sodeluje s tujimi organizacijami ali s tujimi posamezniki.

Končne določbe

45. člen

Prostovoljni razhod društva sme skleniti samo v ta namen sklicani občni zbor, na katerem mora biti navzočih vsaj dve tretjini vseh članov. Ti o razpustu društva veljavno sklepajo z dvotretjinsko večino. Če društvo preneha delovati, upravlja njegovo premoženje Kulturna skupnost v Idriji, ki prevzame dolžnost, da čimprej obnovi delovanje društva.

46. člen

V skladu s temi pravili ima društvo še naslednje splošne akte:

- disciplinski pravilnik,
- pravilnik o vpisnini in članarini,
- pravilnik o materialno-finančnem poslovanju.

Splošne akte iz prednjega odstavka mora sprejeti izvršni odbor najpozneje v roku treh mesecev po občnem zboru.

47. člen

Ta pravila začno veljati, ko jih sprejme občni zbor društva.

Tajnik:
Ivana Leskovec

Predsednik:
dr. Franjo Kordiš

Janez Kavčič, zgodovinar, Šolski center Idrija

»**Prva slovenska realka 1901 – 1926**«

dr. Franjo Kordiš, gozdarski strokovnjak, Idrija

»**Gospodarjenje z idrijskimi gozdovi skozi stoletja**«

Jožko Bavcon, biolog, Inštitut za biologijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani

»**Flora okolice Franje**«

dr. Boris Paternu, profesor na Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete v Ljubljani

»**Problem Gregorčičeve osebnosti**«

dr. Milica Kacin-Wohinz, zgodovinarica, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

»**Primorska med obema vojnama**«

Uroš Bajželj, dipl. ing. rudarstva, Rudarski inštitut Ljubljana, dr. Jože Čar, geolog,

Rudnik živega srebra Idrija, Jakob Martini, pravnik, Rudnik živega srebra Idrija

»**Idrijski rudnik danes**«

dr. Pavla Jerina-Lah, zdravnica, Ljubljana

»**Sprejemanje ranjencev v partizansko bolnišnico Pavlo**«

dr. Rafael Podobnik, zdravnik, Nova Gorica

»**Nikdar do kraja razjasnjene zaganjalke**«

Pogovor za okroglo mizo

»**Problematika izgradnje HE Trebuša**«

Tomaž Pavšič, slavist, Mestni muzej Idrija

»**Idrija med Primorsko in Kranjsko**«

Muzejski večeri	3
* * *	
MUZEJSKI VEČERI 1984-1985	4
Ivan Turk Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah	5
Naško Križnar Ljudska kultura zahodne Slovenije v etnoloških filmih	13
Jurij Bavdaž Klavže – vodne pregrade na Idrijci in Belci	14
Jože Pfeifer Zdravstveno varstvo idrijskih rudarjev v 18. stoletju	15
Jože Čar Razvoj spoznanj o nastanku in zgradbi idrijskega rudišča	25
Samo Bevk Zgodovina partizanske bolnišnice Franje	26
Franc Vardjan Spomeniško varstvo in spomeniki NOB v zvezi s problemi partizanske bolnišnice Franje in tiskarne Slovenije	43
Divje jezero – muzej v naravi	44
Tone Wraber Divje jezero in njegove botanične posebnosti	45
Jože Čar O geološki zgradbi in hidrološkem zaledju Divjega jezera	49
Anton Praprotnik, Primož Krivic, Rado Smerdu Potapljaške raziskave Divjega jezera	51
Baldomir Svetličič Prizadevanja pri urejanju in predstavitvi prvega slovenskega muzeja v naravi ob Divjem jezeru pri Idriji	53
Idrijske Klavže včeraj in danes	58
Pogovor za okroglo mizo Idrijska kultura danes in jutri	59
Tomaž Pavšič Literarno zgodovinska pot po idrijski občini (I. del)	60
Slovenska zgodovinska avantgarda 1910-1930	63

Janez Vrečko	
Konstruktivizem in konstruktivnost pri Kosovelu	64
Peter Krečič	
Konstruktivizem Avgusta Černigoja	70
* * *	
MUZEJSKI VEČERI 1985 – 1986	71
Tomaž Pavšič	
Literarno zgodovinska pot po idrijski občini (II. del)	72
Pogovor za okroglo mizo	
Idrijski razgledi danes in nikdar več?	
Primorska srečanja in mi!	73
France Dolinar	
Škof Anton Alojzij Wolf	74
Marjan Tavčar	
Slavnostni govor ob odkritju spominske plošče knezoškofu	
Antonu Wolfu za njegov prispevek k razvoju slovenske kulture	78
Jurij Bavdaž	
Idrijska čipka	81
Anton Ramovš	
Življenje in delo Marka Vincenca Lipolda	82
Franjo Kordiš	
Ali idrijskemu gozdu grozi uničenje zaradi požleda	85
Marjan Debelak	
Barantanje za vrstni red uničenja	86
Ivana Leskovec	
Cerkno in Cerkljani 1900 – 1945	87
Ana Štucin	
Razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Idrijskem 1941-1945	94
Pogovor za okroglo mizo	
Okrogla miza o varstvu okolja v idrijski občini	107
Jože Čar	
Uvodne misli	107
Jože Janež	
Problematika kvalitete podzemnih voda	
in oskrbe s pitno vodo v idrijski občini	108
Franjo Kordiš	
Onesnažen zrak je zelo prizadel naše gozdove	109
Anton Velikajne	
Vpliv komunalnih dejavnosti na okolje	111
Peter Stegnar	
Izjava podana v Zavrvcu 10. 2. 1985	113
Samo Bevk	
Proti gradnji vodne akumulacije za HE Trebuša	113
Zaključki okrogle mize o varstvu okolja	114
Boris Mlakar	
Domobranstvo na Primorskem	116

* * *

Jože Janež	
Pesmi	123

Jože Čar	
Raziskave vodnih virov na Idrijskem in Cerkljanskem	133
Marko Cigale	
Delovanje občinske raziskovalne skupnosti Idrija	137
Srednjeročni program Mestnega muzeja Idrija 1986 – 1990	142
Ivana Leskovec	
Novoustanovljeno Muzejsko društvo v Idriji	147
Muzejski večeri 1986 – 1987	152

* * *

Likovne priloge so delo **Nandeta Rupnika**

KOLEKTOR „
65280 IDRIJA
VOJKOVA 10 p.p. 85
TELEFON: (065) 71 411
TELEX: 34336 TKI YU
JUGOSLAVIJA

PREDMET POSLOVANJA

Proizvodnja kolektorjev ter drsnih obročev, stikal za vgradnjo, bakrenih profilov in raznih delov za potrebe elektroindustrije.

NASTANEK IN RAZVOJ DELOVNE ORGANIZACIJE »KOLEKTOR« V IDRIJI

Idrija, rudarsko mesto s petstoletno tradicijo, je bila do nedavnega znana v svetu predvsem po rudniku živega srebra in morda še po znamenitih idrijskih čipkah. Potrebe po zaposlovanju delavcev, posebno žensk, pa tudi negotova prihodnost rudnika so narekovale občini ustanavljanje novih gospodarskih organizacij – in tako je bila leta 1963 ustanovljena Tovarna kolektorjev Idrija. Naš začetek je bil skromen: Iskra Kranj nam je odstopila tehnologijo izdelave kolektorjev za avtoelektriko, ki jih je dotlej za lastne potrebe izdelovala sama; prvi in skoraj edini kupec naših proizvodov pa je bila več let Iskra Nova Gorica, tako da je bila naša gospodarska rast odvisna predvsem od njenega razvoja.

Pomembno prelomnico v razvoju tovarne pomeni leto 1968, ko smo se odločili za vključitev v mednarodno gospodarstvo in med prvimi podjetji v Jugoslaviji sklenili pogodbo o skupnem vlaganju kapitala s tujim partnerjem. Povezali smo se z zahodnonemško firmo Kautt & Bux iz Stutgarta, eno največjih specializiranih tovarn za kolektorje v Evropi, kar nam je omogočilo razvoj novih tehnologij in širšo vključitev v mednarodno tržišče. Danes večji del proizvodov izvažamo, posebno če k direktnemu izvozu štejemo tiste izdelke, v katerih so vgrajeni naši kolektorji.

Potrebe po naših izdelkih se na tržišču stalno povečujejo. Proizvodnja raste in z njo raznovrstnost izdelkov. Pričeli smo s proizvodnjo šestih vrst kolektorjev, danes jih izdelujemo več sto – in kar je pomembnejše: pričeli smo z eno tehnologijo, iz leta v leto pa uvajamo nove tehnološke postopke, ki nam omogočajo proizvodnjo kolektorjev s takimi lastnostmi, kot jih zahtevajo sodobni porabniki. Naše vodilo je: ustreči vsem zahtevam in zadovoljiti slehernega naročnika. To pa je možno le, če sledimo tehnološkim inovacijam v svetu in če smo tudi sami vsak trenutek sposobni najti nove, ustrežnejše tehnološke rešitve. Izhodišča naše usmeritve so: znanje, prizadevnost vseh članov kolektiva in smiselne, na analizi trga sloneče investicije. Vzporedno z razvojem proizvodnih dejavnosti stalno izboljšujemo samoupravljanje: večina naših delavcev sodeluje v najrazličnejših oblikah pri snovanju poslovne politike, pri načrtovanju proizvodnje, pri razporejanju in delitvi dohodka. Posebno skrb posvečamo prehrani delavcev, letovanju na morju, stanovanjem, izobraževanju, informiranju, kulturi, športu in rekreaciji.